JITKA CIRKLOVÁ

URBÁNNÍ SOCIOLOGIE

PRO ARCHITEKTY

Jak číst sociální život prostoru

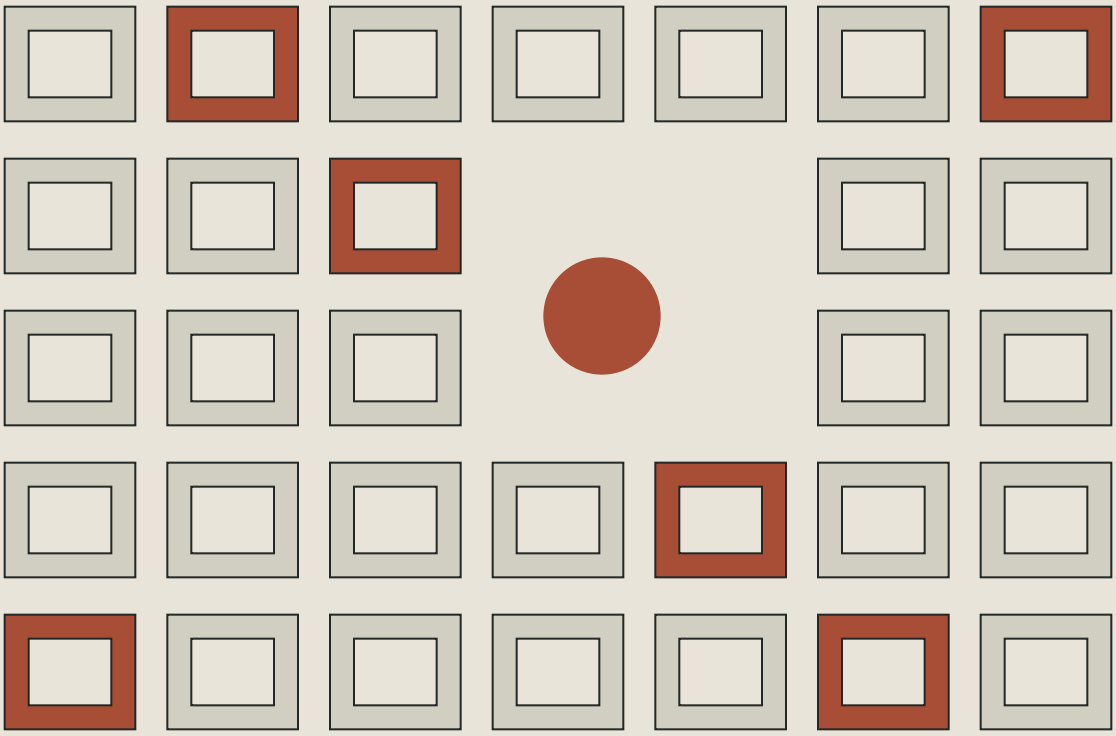

2026

MĚSTO / PROSTOR / SPOLEČNOST

Obsah

Úvodní slovo 3

Kapitola 1 · Proč sociologie pro architekty? 5

Kapitola 2 · Jak se prostor vyrábí 20

Kapitola 3 · Instituce, moc a prostor 32

Kapitola 4 · Výzkumný cyklus 46

Kapitola 5 · Centrum a okraj 58

Kapitola 6 · Norma a tělo 71

Kapitola 7 · Lidské a nelidské 83

Kapitola 8 · Přítomnost a absence 96

Kapitola 9 · Trvalost a dočasnost 110

Kapitola 10 · Viditelné a neviditelné 121

Kapitola 11 · Kontrola a svoboda 133

Kapitola 12 · Globální a lokální 145

Kapitola 13 · Architekt jako sociální aktér 157

Kapitola 14 · Participace a spolutvorba 169

Přehled autorů urbánní sociologie 181

Abecední index případů 213

SOUHRNNÁ BIBLIOGRAFIE 216

PŘEDMLUVA

Úvodní slovo

Architekti vytvářejí prostor a prostor zpětně utváří společnost. Každá stěna někoho spojuje a jiného odděluje, práh jednoho vítá a druhému klade překážku a náměstí někomu patří, zatímco jiného z něj nenápadně vylučuje. Architektura proto nikdy není jen uměním formy a konstrukce. Vždycky je také návrhem toho, jak spolu lidé budou žít. Tato učebnice vychází z přesvědčení, že architekt, který si tuto dvojí povahu své práce uvědomuje, navrhuje lépe, a že nástroje, jimiž lze město takto číst, mu dává do ruky právě urbánní sociologie.

Cílem knihy je předat tyto nástroje srozumitelně a prakticky, aniž by se vytratila teoretická hloubka. Dějiny sociologie ani slovník pojmů pro pojmy samé v ní čtenář nenajde. Kniha chce ukázat, jak prostor vyrábí moc a nerovnost, jak mlčky předpokládá určité tělo, jak nese paměť, jak je udržován a kontrolován, jak jím prostupují globální toky a co z toho všeho plyne pro konkrétní návrh.

Kniha má proto jednotnou stavbu. Každá kapitola vychází z konkrétního případu, vyvozuje z něj teorii a končí tím, co případ znamená pro práci architekta. Případy jsou záměrně voleny ve dvojím měřítku. Vedle světových příkladů (Pruitt-Igoe, Bijlmermeer, Central Park, High Line, Sidewalk Toronto) stojí případy české (pražská náplavka, Karlín, Chanov, Kasárna Karlín), aby bylo zřejmé, že tytéž mechanismy pracují doma i ve světě, jen v jiném měřítku a s jinými aktéry. Třináct tematických kapitol je rozvrženo kolem protikladů, které provázejí každé město: centrum a okraj, norma a tělo, trvalost a dočasnost, kontrola a svoboda, globální a lokální. Čtrnáctá kapitola je metodická a věnuje se participaci a spolutvorbě. Na konci knihy je dodatek s přehledem hlavních autorů oboru.

Každou kapitolu doprovází stálý aparát: sada čtecích otázek „Jak číst…“, kterou lze přiložit k vlastnímu projektu, přehled klíčových pojmů, otázky k zamyšlení a terénní cvičení. Cvičení na sebe navazují a dohromady tvoří malý výzkumný kurz. Kdo je projde všechna, provede během semestru vlastní, byť drobný sociologický průzkum města.

Učebnice je určena především studentům magisterského studia architektury. Psala jsem ji však tak, aby posloužila každému, kdo se profesně dotýká města: urbanistům, plánovačům, památkářům, úředníkům veřejné správy i poučeným laikům. Lze ji číst souvisle i po jednotlivých kapitolách. Každá kapitola obstojí samostatně, vzájemné odkazy ale postupně skládají celkový argument knihy.

Ještě jedna poznámka na závěr. Číst město sociologicky neznamená vyměnit jistotu výkresu za nezávaznou úvahu. Kdo se to naučí, vidí víc a nese za to, co navrhuje, větší a poučenější odpovědnost.

KAPITOLA 1

Proč sociologie pro architekty?

Mezi výkresem a životem

„Dům je stroj na bydlení.“

– Le Corbusier, Za novou architekturu (1923)

„Moderní architektura zemřela v St. Louis ve státě Missouri 15. července 1972 ve 3 hodiny 32 minut odpoledne.“

– Charles Jencks, The Language of Post-Modern Architecture (1977)

1.1 Dům, který „zemřel“

Jednu fotografii zná téměř každý, aniž tuší, co na ní je. Jedenáctipodlažní betonová deska se za bílého dne hroutí do oblaku prachu. Nálož vybuchla u paty budovy, ta se na okamžik zachvěje, jako by váhala, a pak se sesune celá. Snímek imploze obletěl roku 1972 svět a stal se jednou z nejcitovanějších architektonických fotografií dvacátého století. A přitom zachycuje neúspěch.

Budova patřila k sídlišti Pruitt-Igoe v severní části amerického St. Louis. Sídliště tvořilo třiatřicet stejných jedenáctipodlažních desek, dohromady 2 870 bytů na ploše třiadvaceti hektarů, a bylo dimenzováno pro zhruba deset tisíc obyvatel (Bristol 1991). Navrhl je Minoru Yamasaki, nadaný modernista, který o dvě desetiletí později vyprojektoval newyorská dvojčata Světového obchodního centra. Sídliště bylo poprvé obydleno roku 1954 a odborný tisk je zprvu chválil. Mělo všechno, čemu poválečný modernismus věřil: světlo, vzduch, zeleň mezi domy, „ulice ve vzduchu“ v podobě širokých společných pavlačí, na nichž se měli potkávat sousedé, i úsporné výtahy, které zastavovaly jen v každém třetím podlaží, aby lidé chodili po společných chodbách a mimoděk tak vytvářeli komunitu.

O necelých dvacet let později z toho byla ruina. Byty zely prázdnotou, výtahy nejezdily a společné pavlače, navržené právě pro sousedské setkávání, dostaly od obyvatel přezdívku „uličky“, protože projít jimi znamenalo riskovat přepadení. Údržba do domů odmítala vstupovat. Roku 1969 vyhlásili nájemníci devítiměsíční stávku za snesitelné podmínky, jednu z prvních úspěšných nájemních stávek ve veřejném bydlení Spojených států. Když padlo rozhodnutí o demolici, žilo na sídlišti postaveném pro deset tisíc lidí už jen asi šest set obyvatel. První dům byl odstřelen 16. března 1972, druhý 21. dubna 1972 a slavnou se stala právě fotografie druhé imploze. Bourání pokračovalo do roku 1976.

Obr. 1.1. Demolice sídliště Pruitt-Igoe, St. Louis, 1972. Fotografie, která podle Charlese Jenckse „pohřbila“ moderní architekturu. Jak ukáže tato kapitola, o architektuře vypovídá méně, než se zdá.

Architektonický kritik Charles Jencks z imploze učinil symbol celé epochy. V knize, která dala jméno postmodernismu, prohlásil, že moderní architektura zemřela přesně v okamžiku odstřelu, a uvedl dokonce den, hodinu a minutu. Datace je rétorická nadsázka a Jencks ji ostatně později sám označil za záměrnou provokaci. Ujala se ale, protože vyslovila přesvědčení, které tehdy viselo ve vzduchu, že experiment se světlými, racionálními, do výšky vrstvenými „stroji na bydlení“ prostě nefungoval. Architektura něco slíbila a nedodala.

Právě věta „architektura selhala“ je dobrým východiskem této knihy. Zní srozumitelně a působivě, a přece je z velké části nepravdivá. Porozumět tomu, proč je nepravdivá, vyžaduje sociologický způsob myšlení.

1.2 Dva příběhy o jednom domě

O Pruitt-Igoe lze vyprávět dva příběhy. Oba pracují s týmiž fakty a liší se jen v tom, kam umístí příčinu.

Příběh první – selhání formy. Architekti uvěřili abstraktní vizi. Naskládali chudé rodiny do anonymních betonových věží a odřízli je od ulice, od obchodu, od života. Dlouhé společné chodby nepatřily nikomu, nikdo o ně tedy nepečoval a staly se z nich nebezpečná území. Výška, opakování a holé plochy plodily odcizení. Forma vyrobila chování, a kdyby Yamasaki navrhl nízké domy se zahrádkami, žilo by se tu spořádaně. Vina leží na výkresu.

Tento příběh je svůdný, protože architekturě přisuzuje obrovskou moc, a tím jí lichotí. Rozhodnutí u rýsovacího prkna v něm váží víc než cokoli jiného. Právě proto je u něj na místě ostražitost.

Příběh druhý – selhání struktury. Za výkresem se vynořuje docela jiný obraz (Bristol 1991; Freidrichs 2011).

Yamasaki si především výšku ani hustotu nevybral. Počet bytů, hustotu zástavby i samotné rozhodnutí stavět třiatřicet jedenáctipodlažních desek stanovil federální úřad pro veřejné bydlení dávno předtím, než se architekt dostal ke slovu. Federální legislativa navíc hradila jen výstavbu domů. Jejich provoz a údržba se měly platit z nájemného. Jenže St. Louis se právě v těch letech vyprazdňovalo. Průmysl zanikal, střední třída a bílé rodiny odcházely na předměstí (tomuto pohybu se říká white flight) a mezi lety 1950 a 1990 přišlo město o víc než polovinu obyvatel. Sídliště bylo zpočátku rasově oddělené, domy Pruitt byly určeny černým a Igoe bílým nájemníkům, a po zrušení segregace bílí odešli téměř úplně. Zůstali nejchudší. Nájemné nestačilo na údržbu, a bez ní se rozbily výtahy a přestala téct voda. Kdo mohl, odstěhoval se, příjem z nájmů dál klesal a začarovaný kruh se utahoval.

Architektura v tomto příběhu svůj díl viny nese, hlavní příčiny však leží mimo projekt: v tom, jak se rozdělují peníze, kdo smí kde bydlet, kam plyne kapitál a koho stát opustí. Yamasaki se slovy revizionistických historiků stal **obětním beránkem** sil, které nemohl ovlivnit.

Že Pruitt-Igoe nebylo americkou výjimkou, ukazují evropské paralely. Amsterodamský **Bijlmermeer**, stavěný od konce šedesátých let podle zásad CIAM jako plástev desetipodlažních megabloků pro sto tisíc obyvatel, prošel podobnou dráhou. Z oslavované vize „města budoucnosti“ se stal symbolem úpadku a pozdější revize našla hlavní příčiny v opožděné infrastruktuře (metro i občanská vybavenost dorazily o léta později), v politice přidělování bytů a v soustředění nově příchozích bez jakékoli podpory, mimo jiné migrantů ze Surinamu po roce 1975 (Wassenberg 2013). Londýnský soubor

Robin Hood Gardens manželů Smithsonových byl dokončen v témže roce, kdy padlo Pruitt-Igoe, a stál na téže ideji „ulic ve vzduchu“. Od roku 2017 byl postupně zbořen, ale Victoria & Albert Museum zachránilo třípodlažní fragment jeho fasády a vystavilo jej na benátském bienále architektury. Táž budova tak byla současně prohlášena za sociální selhání i za památku světové architektury. Vzorec se opakuje od francouzských grands ensembles po středoevropská panelová sídliště. Příběh „architektura selhala“ se vypráví všude a pozdější výzkum jej všude komplikuje stejným směrem, k penězům, správě, údržbě a přidělování bytů.

Fakta jsou tedy tatáž, výklady dva. Jeden hledá příčinu v tvaru budovy, druhý v uspořádání společnosti. Schopnost rozeznat, který výklad je pravdivější, a především schopnost ten druhý příběh vůbec uvidět, má v sociologii jméno a patří k jejím základním nástrojům.

> Otázka k případu. Kdyby bylo Pruitt-Igoe postaveno jako nízká zástavba rodinných domků, ale za stejných ekonomických a politických podmínek (vyprazdňující se město, žádné prostředky na údržbu, nejchudší obyvatelstvo), dopadlo by lépe? A obráceně, dopadl by Bijlmermeer stejně, kdyby metro, školy a obchody dorazily včas? Odpovědi mnoho prozradí o tom, čemu sami zatím přisuzujete moc.

1.3 Sociologická imaginace

Tuto dovednost pojmenoval americký sociolog C. Wright Mills v knize Sociologická imaginace (1959). Je to snad nejdůležitější pojem této učebnice.

Mills si všiml, že lidé prožívají svůj život jako sled osobních příběhů (práce, rodina, byt, dluhy, štěstí, smůla) a že většinu toho, co se jim děje, si také vykládají osobně. Nesehnal jsem práci, protože jsem se málo snažil. Nemám kde bydlet, protože jsem si špatně zařídil život. Takový výklad často sedí. Stejně často ale zakrývá něco většího.

Mills to ukázal na nezaměstnanosti. Je-li ve stotisícovém městě bez práce jeden člověk, jde o **osobní starost** (personal trouble). Souvisí s jeho schopnostmi, povahou a příležitostmi, které měl či neměl, a řešení je individuální. Je-li však v zemi s padesáti miliony pracujících bez práce

patnáct milionů lidí, těžko lze mluvit o osobním selhání patnácti milionů povah. To už je **veřejný problém** (public issue). Něco se pokazilo v uspořádání společnosti, v ekonomice, v institucích, ve struktuře příležitostí, a řešení proto nelze hledat v životopisech jednotlivců. Pomůže jen změna onoho uspořádání.

Sociologická imaginace je schopnost vidět spojení mezi **životopisem** jednotlivce a **dějinami** společnosti, v níž žije. Kdo ji má, umí přepínat pohled z detailu na celek a zpět. Vezme osobní zkušenost a ptá se, jaké širší síly ji utvářely, a vezme velkou strukturu a ptá se, jak dopadá na konkrétní život.

U Pruitt-Igoe lze obě čtení přesně umístit. Příběh první je čtení bez sociologické imaginace. Vidí jen budovu a její bezprostřední účinek, „osobní starost“ architekta i obyvatel. Příběh druhý ukazuje sociologickou imaginaci v akci. Bere tutéž ruinu, ptá se, jaké dějinné a strukturální síly ji vyrobily, a nachází deindustrializaci, rasovou segregaci, způsob financování a odliv kapitálu.

Celá otázka se netýká jen sociologie. Pro architekturu je naléhavá proto, že architekt pracuje přesně na rozhraní, které Mills popsal. Budova je vždy obojím zároveň. Je konkrétní hmotou na konkrétním pozemku, kterou bude zítra obývat konkrétní člověk, tedy kusem životopisu. Současně je produktem i nástrojem velkých struktur (peněz, zákonů, norem, mocenských vztahů), a tím i kusem dějin. Kdo vidí jen první rovinu, kreslí hezké výkresy do prázdna. Kdo vidí jen druhou, píše manifesty a nic nepostaví. Architektura potřebuje obojí a právě v takovém dvojím vidění je těžiště urbánní sociologie pro architekta.

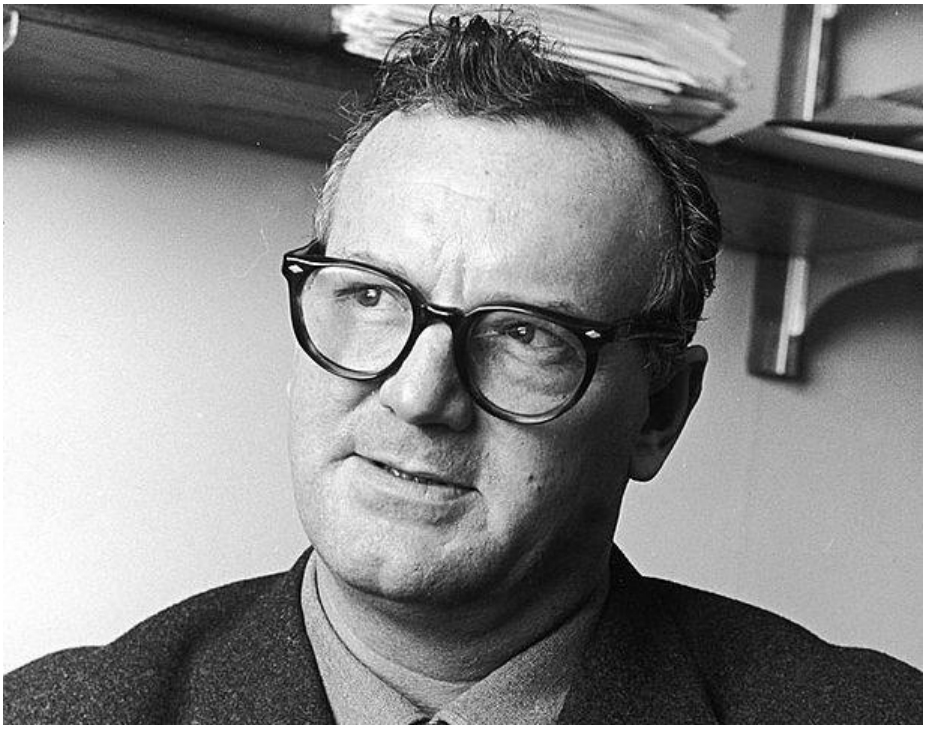

Obr. 1.2. C. Wright Mills (1916–1962). Pojem „sociologická imaginace“ je nejlepší obranou proti pokušení vykládat si všechno osobně.

1.4 Sociální fakt: proč „společnost“ není jen součet lidí

Proti dosavadnímu výkladu se hned nabízí námitka. Společnost přece nic nestaví ani neobývá. Staví a bydlí lidé. „Struktura“ je abstrakce, skutečné jsou jen konkrétní osoby a jejich rozhodnutí. Námitka je dobrá a má nezanedbatelnou filozofickou váhu. Sociologie na ni odpovídá pojmem, který je starší než Mills a patří k samým základům oboru. Je to **sociální fakt**.

Zavedl jej Émile Durkheim, jeden ze zakladatelů sociologie, v knize Pravidla sociologické metody (1895). Existují podle něj způsoby jednání, myšlení a cítění, které mají vůči jednotlivci tři vlastnosti. Jsou **vnější** (existovaly před ním a budou existovat po něm), **donucující** (vyvíjejí na něj tlak, ať si to uvědomuje, nebo ne) a **kolektivní** (sdílí je celá společnost, nejsou ničím soukromým výmyslem). Takovým jevům Durkheim říkal sociální fakty a žádal, aby se zkoumaly „jako věci“, stejně objektivně, jako přírodovědec zkoumá kámen.

Příkladem je jazyk. Žádný z mluvčích jej nevymyslel. Existoval dávno před nimi, naučili se mu a nemohou jej podle libosti měnit, protože kdyby začali slovům přiřazovat vlastní významy, nikdo by jim nerozuměl. Jazyk je vnější, donucující a kolektivní, je to sociální fakt. Totéž platí o penězích, zákonech, módě, pravidlech zdvořilosti či dopravních předpisech. Nic z toho není „přírodní“, všechno vyrobili lidé, a přesto to jednotlivci vzdoruje stejně tvrdě jako gravitace.

Durkheim šel ještě dál a doložil svou tezi na nejosobnějším činu, jaký si lze představit, na sebevraždě (Sebevražda, 1897). Ukázal, že i tam, kde by člověk čekal jen individuální zoufalství, existují stabilní míry sebevražednosti. Rok co rok se drží téměř na stejné výši a jsou systematicky odstupňované podle síly sociální soudržnosti, takže jsou vyšší tam, kde je integrace slabší, například u protestantů oproti katolíkům nebo u svobodných oproti ženatým. Jednotlivá sebevražda je tragédií konkrétní osoby, sebevražednost celé skupiny je sociální fakt.

Pro navrhování to znamená, že se vždy navrhuje do husté sítě sociálních faktů, ať to projektant ví, nebo ne. Ani vstupní hala se nekreslí do prázdna. Vzniká v prostoru, kde už platí nepsaná pravidla o tom, kde se smí postávat a kde ne, jak daleko od sebe stojí cizí lidé ve frontě a kdo komu uhne. Návrh bytu naráží na sociální fakt zvaný „rodina“, který za posledních padesát let změnil tvar (jeden rodič, dvě domácnosti dítěte, vícegenerační soužití, spolubydlení dospělých), a dispozice tomu buď vyhoví, nebo ji lidé budou obcházet. Sociální fakty jsou stejně reálným materiálem jako beton, jen s tím rozdílem, že beton je vidět a ony většinou ne. Zviditelňovat je patří k hlavním úkolům urbánní sociologie.

1.5 Struktura a jednání

Zatím padly dva pojmy, sociologická imaginace jako schopnost vidět a sociální fakt jako to, co je třeba vidět. Spojuje je otázka, která prostupuje celou sociologií a vrací se v každé další kapitole, otázka vztahu mezi **strukturou** a **jednáním**.

Struktura je souhrn trvalejších uspořádání, která nás přesahují a utvářejí: instituce, zákony, třídní rozdíly, mocenské vztahy, sociální fakty. Struktura zároveň **omezuje** (nelze dělat, co se komu zlíbí) i **umožňuje** (bez jazyka by nikdo nepromluvil, bez peněz nic nesměnil, bez stavebního práva nepostavil). **Jednání** (agency) je naopak schopnost jednotlivců volit, jednat,

vzdorovat a dělat věci jinak. Lidé nejsou loutkami struktur. Obcházejí je, přizpůsobují si je a někdy je i mění.

Sociologové se odjakživa přou o to, čeho je víc. Kdo zdůrazní strukturu příliš, uvidí v lidech bezmocné šachové figurky. Kdo příliš zdůrazní jednání, ztratí z dohledu všechno, co lidi tlačí, omezuje a předurčuje, a zbude mu naivní představa, že každý je strůjcem svého osudu, a tedy si za něj sám může. Většina dobré sociologie se oběma krajnostem vyhýbá a bere vážně obě strany. Nejznámějším pokusem spor teoreticky rozpustit je teorie strukturace Anthonyho Giddense. Struktura a jednání podle něj nejsou dvě soupeřící síly, ale dvě stránky téhož procesu. Struktura je médiem jednání i jeho stále obnovovaným výsledkem (**dualita struktury**). Nejlepší ilustrací je opět jazyk. Mluvením se mu podřizujeme, a současně jej právě mluvením udržujeme při životě a pomalu proměňujeme. (Druhý vlivný pokus, Bourdieuův pojem habitus, si kniha schovává do závěrečné kapitoly.)

Pro architekturu je podstatné, že **budova stojí přesně v pantu mezi strukturou a jednáním.** Strukturou je vyrobená, protože peníze, předpisy, vlastnické vztahy a mocenské zájmy rozhodly, co se postaví, kde, jak vysoké a pro koho (Yamasaki, jak víme, dostal výšku i hustotu zadané shora). A zároveň budova spoluutváří jednání těch, kdo v ní žijí. Jedny možnosti otevírá a jiné zavírá, někoho zve dál a jiného zastaví u dveří.

Tady číhá past, do níž architektura padá obzvlášť snadno, a má dokonce i jméno, **architektonický determinismus**. Je to víra, že forma přímo a spolehlivě určuje chování. Postav „ulice ve vzduchu“ a vznikne komunita, postav věže a vznikne odcizení. Příběh první o Pruitt-Igoe je čistý architektonický determinismus. Determinismus má ostatně i akademické dějiny. Britská geografka Alice Colemanová v knize Utopia on Trial (1985) připsala vandalismus a kriminalitu londýnských sídlišť přímo měřitelným znakům jejich formy a doporučila sídliště přestavět. Pozdější kritika však ukázala, že její korelace slábnou, jakmile se zohlední chudoba obyvatel a způsob přidělování bytů. K této pasti se podrobně vrátí čtvrtá kapitola. Determinismus je nebezpečný dvakrát, protože je nepravdivý (chování utvářejí i struktury mimo dosah architekta) a zároveň svůdný (lichotí profesní moci). **Forma chování ani neurčuje, ani je nenechává nedotčené. Některé chování usnadňuje a jiné ztěžuje, k něčemu zve a od něčeho odrazuje, vždy však ve hře s jednáním lidí a se strukturami okolo.** Schodiště může setkávání usnadnit, nařídit je nemůže.

Zeď může usnadnit vyloučení, chudobu, která za ním stojí, však žádná zeď nezpůsobí ani nezruší.

Brát tvůrčí moc vážně, a přitom nepropadnout iluzi, že tvarem lze vyřešit, co je problémem peněz, moci a institucí, znamená pohybovat se po úzké hraně. Udržet se na ní patří k nejnáročnějším, ale také nejcennějším dovednostem architektonického myšlení.

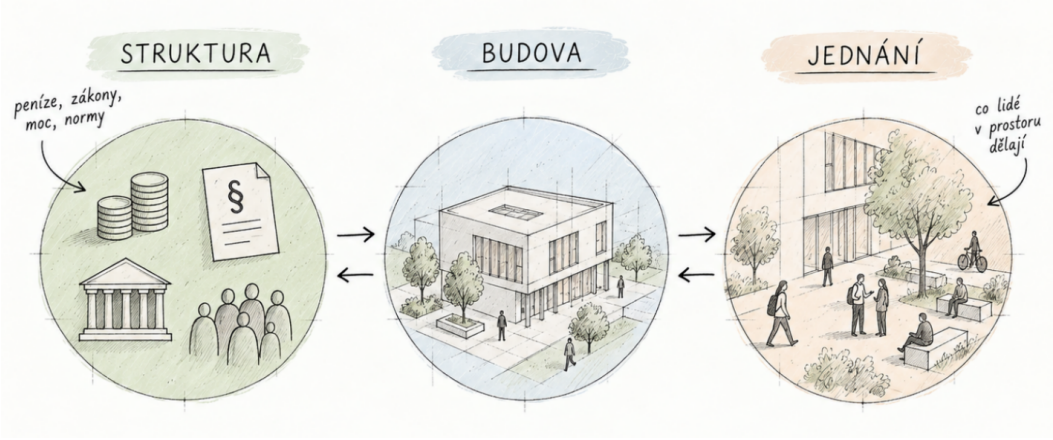

Obr. 1.3. Budova jako pant mezi strukturou a jednáním. Šipky vedou oběma směry. Struktury vyrábějí budovu, budova spoluutváří jednání a proměněné jednání může časem působit zpět na struktury (Giddensova dualita struktury).

1.6 Teze této knihy: prostor je sociální, společnost je prostorová

Celá kniha stojí na jedné větě. Má dvě poloviny a obě platí současně.

Prostor je sociální. Žádný prostor není neutrální nádobou, do níž se život teprve „nalije“. Každé prostorové uspořádání ztělesňuje rozhodnutí o tom, kdo kam patří, co je důležité, co se smí a co ne. Náměstí, plot, recepce, schodiště i hranice pozemku jsou sociální vztahy převedené do hmoty.

Společnost je prostorová. Žádný sociální vztah neexistuje mimo prostor. Moc, nerovnost, rodina, komunita, paměť ani dohled se neodehrávají v jakémsi éteru. Všechno potřebuje místo, ať jsou to kanceláře, ložnice, hřbitovy, kamery, nebo ploty. Porozumět společnosti znamená dívat se, kde se odehrává.

Pro sociologii je objevem druhá polovina věty, totiž že společnost má vždy prostorovou podobu, na kterou obor dlouho zapomínal. Pro architekturu je převratná první. Říká, že každý výkres je hypotézou o sociálním životě.

Rozhodnutí otevřít kuchyň do obývacího pokoje je domněnkou o tom, jak má vypadat rodinný život a kdo má být při vaření vidět. Jediný společný vchod místo dvou oddělených v sobě nese úsudek o tom, zda se různí lidé mají potkávat. A lavička tvarovaná tak, aby se na ní nedalo ležet, předpokládá, kdo do veřejného prostoru patří a kdo ne.

Tyto hypotézy se vyslovují tak jako tak. Otázkou je jen, zda vědomě, nebo bezděčně. Bez sociologické imaginace je architekt vyslovuje bezděčně a pak se diví, že „lidé budovu používají špatně“. Se sociologickou imaginací ví, že žádné „špatné používání“ neexistuje. Existuje jen rozdíl mezi tím, co se předpokládalo, a tím, jak lidé skutečně žijí, a tento rozdíl je pro architekta tou nejcennější zpětnou vazbou.

1.7 Jak číst budovu sociologicky

Sociologická imaginace se dá naučit, protože je to návyk klást otázky. Následující sada je záměrně jednoduchá a dá se přiložit k jakémukoli prostoru, od autobusové zastávky po operu. Kniha se k ní bude vracet a zjemňovat ji, ale i v této hrubé podobě ukáže víc, než zachytí běžný pohled.

Kdo prostor platil a kdo z něj má prospěch? Peníze obvykle prozradí, komu místo slouží, i když mluví jazykem obecného dobra.

Koho prostor zve dál a koho zastaví? Každé místo má prahy, některé z kamene, jiné nevyslovené. Rozdíl je v tom, kdo jimi projde samozřejmě a kdo zaváhá nebo se otočí.

Jaké chování prostor usnadňuje a jaké ztěžuje? Sloveso „usnadňuje“ je tu místo „určuje“ zvoleno záměrně. Kde se dá sednout, kde postávat, kde se schovat, kde se potkat, kde být sám?

Co je vidět a co je schované? Reprezentativní schodiště versus vchod pro personál, popelnice, technické zázemí, lidé, kteří uklízejí.

Co se stane, použije-li prostor někdo „jinak“? Skejťáci na mramoru, prádlo na balkoně, květina vysazená do obecního záhonu bez povolení. Odchylka od záměru často prozradí záměr lépe než cokoli jiného.

V těchto pěti otázkách je celá metoda knihy v malém.

1.8 Co sociologie nedá (a co dá)

Sluší se říct i to, k čemu sociologie dobrá není. Má přinejmenším tři meze.

Nedá tvar. Z žádné sociologické teorie nevypadne půdorys, výška domu ani podoba fasády. To zůstává prací architekta.

Nedá jistotu. Sociologie nepředpovídá chování tak spolehlivě, jako fyzika předpovídá pád kamene. Lidé jsou tvořiví, vzdorní a nedají se předvídat, protože vedle struktury je tu i jejich jednání. Sociologie zvyšuje pravděpodobnost dobrého odhadu, ale nezaručuje jej.

Nezbavuje odpovědnosti. Spíše naopak. Jakmile je jednou zřejmé, že výkres je hypotézou o sociálním životě, výmluva „já to jen nakreslil“ přestává platit.

Co tedy sociologie nabízí? **Lepší otázky.** Ukazuje to, co by jinak zůstalo skryto: sociální fakty, struktury a mocenské vztahy vtělené do hmoty. Chrání před nejtrapnějším profesním omylem, před vírou, že tvarem lze vyřešit problém peněz a moci. A dává pokoru i sebevědomí. Pokoru proto, že je vidět, kolik z výsledku leží mimo architekta, a sebevědomí proto, že je vidět i ono úzké, ale skutečné pásmo, v němž rozhodnutí o formě lidem opravdu mění život.

Pruitt-Igoe nedokazuje, že je architektura bezmocná, ale že sama nestačí. Architekt přitom nemůže udělat nic horšího, než věřit opaku. Není-li prostor neutrální nádobou, jak vlastně vzniká? Kdo a jak jej „vyrábí“? Tím se zabývá příští kapitola.

Klíčové pojmy této kapitoly

Sociologická imaginace (C. W. Mills) – schopnost vidět spojení mezi osobním životopisem a dějinnými či strukturálními silami a přepínat pohled mezi jednotlivcem a celkem společnosti.

Osobní starost × veřejný problém (Mills) – rozdíl mezi tím, co lze vyložit a řešit individuálně, a tím, co je projevem uspořádání společnosti.

Sociální fakt (É. Durkheim) – způsob jednání, myšlení a cítění, který je vůči jednotlivci vnější, donucující a kolektivní (jazyk, peníze, zákony, normy). Je reálný, přestože jej vyrobili lidé.

Struktura × jednání – vztah mezi uspořádáními, která nás přesahují (a současně omezují i umožňují), a schopností jednotlivců volit a jednat.

Dualita struktury (A. Giddens) – struktura jako médium i stále obnovovaný výsledek jednání. Nejvlivnější teoretický pokus rozpustit dualismus struktury a jednání.

Architektonický determinismus – mylná víra, že forma přímo a spolehlivě určuje chování. Architektura do této pasti padá obzvlášť snadno (srov. Colemanová 1985 a její kritika).

Teze knihy – prostor je sociální (každé uspořádání ztělesňuje sociální rozhodnutí) a společnost je prostorová (každý sociální vztah má místo). Z toho plyne, že každý výkres je hypotézou o sociálním životě.

Otázky k zamyšlení

Vyberte budovu či veřejný prostor, který se obecně pokládá za „povedený“ nebo „nepovedený“. Dají se o něm vyprávět oba příběhy z oddílu 1.2, jednou s příčinou ve formě, podruhé ve struktuře? Který z nich zaznívá ve veřejné debatě častěji a proč?

Vyzkoušejte Millsovo rozlišení osobní starosti a veřejného problému na bydlení. Který jev se v Česku běžně vykládá jako osobní selhání, ačkoli by se dal číst i jako veřejný problém? Co se změní, když pohled přepnete?

Najděte tři sociální fakty (v Durkheimově smyslu), na které člověk narazí při vstupu do libovolné budovy. Jak by se budova musela změnit, aby je šlo obejít? A jde to vůbec?

Robin Hood Gardens bylo zbořeno jako sociální selhání a zároveň muzealizováno jako architektonická památka. Co tato dvojznačnost vypovídá o vztahu mezi estetickým a sociálním soudem o architektuře?

Platí, že „žádné špatné používání prostoru neexistuje, jen rozdíl mezi předpokladem a životem“ (oddíl 1.6)? Kde leží hranice tohoto tvrzení?

Terénní cvičení 1: Čtení místa

Vyberte jedno veřejné nebo poloveřejné místo, kterým denně procházíte (zastávka, nádražní hala, předprostor fakulty, nákupní pasáž), a dvacet minut tam jen pozorujte, nic nenavrhujte. Projděte pět otázek z oddílu 1.7 a ke každé si zapište konkrétní pozorování. Zvlášť se věnujte páté otázce a zachyťte alespoň jeden případ, kdy někdo použil prostor „jinak“, než byl zjevně zamýšlen. Odevzdává se strana textu nebo strana skic s poznámkami. Na tato pozorování naváže cvičení v příští kapitole.

Zdroje a doporučené čtení

Klasické texty (jádro kapitoly):

Mills, C. W. (1959). The Sociological Imagination. New York: Oxford University Press. (Česky Sociologická imaginace. Praha: SLON.) Pro potřeby kapitoly postačí první kapitola, „The Promise“.

Durkheim, É. (1895). Les règles de la méthode sociologique. (Česky Pravidla sociologické metody.) Klíčová je pasáž vymezující sociální fakt.

Durkheim, É. (1897). Le suicide. Pro představu, jak se sociální fakt zkoumá „jako věc“.

Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. Cambridge: Polity Press. K dualitě struktury a teorii strukturace.

K případu Pruitt-Igoe:

Bristol, K. G. (1991). „The Pruitt-Igoe Myth.“ Journal of Architectural Education, 44(3), 163–171. Zakládající revizionistická studie; volně dostupné verze v univerzitních repozitářích (zelený OA).

Freidrichs, C. (2011). The Pruitt-Igoe Myth (dokumentární film, USA). Postaven na výpovědích bývalých obyvatel; vhodný úvodní materiál pro seminář.

Heathcott, J. (2012). „Pruitt-Igoe and the Critique of Public Housing.“ Journal of the American Planning Association, 78(4). Historická rekonstrukce provozních a fiskálních příčin úpadku.

Srovnávací případy (Evropa):

Wassenberg, F. (2013). Large Housing Estates: Ideas, Rise, Fall and Recovery. The Bijlmermeer Case. Amsterdam: IOS Press / TU Delft. Podrobná monografie amsterodamského případu.

Victoria & Albert Museum: dokumentace fragmentu Robin Hood Gardens (zachráněn 2017, vystaven na Bienále architektury v Benátkách 2018) – vam.ac.uk.

Coleman, A. (1985). Utopia on Trial. London: Hilary Shipman. Vlivná – a metodologicky sporná – obhajoba architektonického determinismu; číst spolu s její kritikou.

Doplňkové:

Jencks, C. (1977). The Language of Post-Modern Architecture. London: Academy Editions. Pro původní (a dnes zpochybňovaný) výrok o „smrti moderní architektury“.

KAPITOLA 2

Jak se prostor vyrábí

Betonová zeď a tři podoby téhož místa

„(Sociální) prostor je (sociální) produkt.“

– Henri Lefebvre, Produkce prostoru (1974)

„Prostor je současností příběhů, které dosud nebyly dovyprávěny.“

– Doreen Massey, For Space (2005)

2.1 Klam prázdné nádoby

Nejběžnější představa o prostoru je představa prázdné nádoby. Prostor je v ní neutrální schránkou, která tu byla dřív než cokoli v ní, nebo mřížkou souřadnic, do níž se teprve dodatečně rozmístí domy, lidé a věci. Tato intuice sahá ke karteziánské a newtonovské fyzice a v každodenní orientaci nevadí, městu však porozumět nepomůže.

Nádobové vidění prostoru posílila novověká věda se svým prázdným, stejnorodým a měřitelným prostorem souřadnic, v němž se pohybují tělesa. V architektuře je navíc profesní deformací. Výkres, půdorys i axonometrie ukazují prostor jako předem vymezenou plochu, kterou je třeba zaplnit. Kdo se učí kreslit, učí se vidět prostor jako něco daného, do čeho se vkládá obsah. K navrhování je tento pohled nezbytný, snadno se však splete se skutečností. Lefebvre by řekl, že architekt obzvlášť riskuje záměnu mapy za území, protože za prostor pokládá to, co je jen jednou jeho rovinou. Této rovině budeme dále říkat prostor „pojatý“.

První kapitola tvrdila, že prostor je sociální. Tato kapitola se ptá na mechanismus. Není-li prostor neutrální nádobou, odkud se bere? Francouzský filozof a sociolog Henri Lefebvre odpověděl v knize Produkce prostoru (1974) stroze a trochu provokativně, že prostor se vyrábí. Není dán a nikdo jej nenajde hotový. A protože jej vyrábějí společnosti, nese jejich vztahy, konflikty a hierarchie. „(Sociální) prostor je (sociální)

produkt.“ Touto jedinou větou Lefebvre boří dvě iluze najednou, iluzi průhlednosti (prostor jako nevinné, čitelné, neutrální médium myšlení) i iluzi přirozenosti (prostor jako pouhá předem daná věc).

Vyrábět prostor přitom neznamená jen lít beton. Z téže fyzické hmoty může vzniknout docela jiné místo podle toho, jaké společenské vztahy, způsoby užívání a významy do ní lidé vloží. Nejlépe to ukáže jediný pražský příklad, kus betonové zdi nad Vltavou, který za sto padesát let nezměnil tvar, a přesto se několikrát od základu proměnil.

2.2 Náplavka: táž zeď, jiné místo

Rašínovo nábřeží na pravém břehu Vltavy vzniklo v letech 1870–1878 a na počátku 20. století, takže nábřežní zeď s klenutými „kobkami“ je stará přes sto let. Aby mohla vzniknout, bylo zbořeno staré Podskalí, svérázná osada vorařů a plavců. Výroba tohoto prostoru tedy začala zničením jiného. Kobky pak po desetiletí sloužily ryze technicky, jako sklady ledu a dřeva. Z lodí se tu vykládal písek a v zimě sem zajížděly povozy ledařů, kteří odtud rozváželi led do restaurací a domácností. Náplavka byla pracovní hranou řeky.

Podskalí bylo starou vltavskou čtvrtí vorařů, plavců a obchodníků se dřevem a jeho život měl vlastní rytmus, svázaný s řekou. Regulace nábřeží na konci 19. století je z velké části smetla kvůli protipovodňové ochraně, dopravě a reprezentativnímu obrazu moderního města. Žitou krajinu nahradila nová, naprojektovaná: rovná kamenná zeď, čistá linie, pořádek. Do dějin náplavky to patří jako první akt její výroby. Každé „prázdné“ místo, na němž se staví, bývá ve skutečnosti místem po někom.

S útlumem nákladní říční dopravy po šedesátých letech 20. století tato funkce zanikla a z rušného nábřeží se stal málo využívaný, polozapomenutý pruh u vody, kterým se prochází, ale který nikomu zvlášť nechybí.

Na začátku žádný plán nebyl. Zhruba od roku 2009 místo ožívalo zdola. Ivo Slavík uspořádal v kobkách první výstavy a koncerty a přivezl sem rezavou loď, z níž se stala plovoucí galerie a bar, objevila se cyklodílna Bajkazyl a spolek Archetyp rozjel sobotní farmářské trhy (ERA21 2020). „Objevování místa u vody“ se potkalo s obecnějším trendem obývat město jako přirozený biotop. Architekt Petr Janda, který se náplavkám věnuje od roku 2009, navrhl dnes už všeobecně známé portály kobek s velkými eliptickými skly.

Teprve potom přišly instituce. Roku 2017 si projekt osvojila tehdejší primátorka a začala jej osobně prosazovat. Našly se peníze a na kobky, toalety a technické úpravy na Rašínově a Hořejším nábřeží bylo vyčleněno téměř 174 milionů korun. Rekonstrukce, k níž došlo deset let po prvních impulzech, proměnila dvacet kobek v kavárny, galerie, ateliéry, dílny, veřejné záchody i pobočku městské knihovny. Kobky dostaly motoricky ovládané prosklené portály a vestavěnou protipovodňovou ochranu. Provoz dnes spravuje městská společnost. S úspěchem přišel tak silný komerční tlak, že sám architekt mluvil o „prohrávaném boji“, a město odpovědělo pravidly: tichými nedělemi, pondělky a úterky, limity hluku a velkými akcemi nanejvýš jednou měsíčně.

Po celou tu dobu se kámen sotva změnil. Zeď ze sedmdesátých let 19. století stojí dál, kobky jsou stále tytéž kobky. A přesto místo urazilo cestu od pracovní infrastruktury přes zapomenutý pruh až k jednomu z nejživějších veřejných prostranství Prahy a odtud ke sporu mezi „obývákem u řeky“ a venkovním nákupně-barovým střediskem. Kdyby byl prostor neutrální nádobou, nedalo by se to vysvětlit. Nádoba je táž, kdežto obsah (společenský život) je pokaždé úplně jiný. Co se tedy změnilo, když ne hmota? Lefebvre by odpověděl, že v každém místě jsou současně přítomné tři různé „prostory“ a náplavka se posunula ve všech třech.

> Otázka k případu. Kdyby město náplavku hned na začátku „dokončilo“ jediným hotovým projektem a nenechalo ji vyrůst zdola z koncertů, trhů a rezavé lodi, byla by dnes stejně živá? Odpověď napoví, čemu přisuzujete život prostoru, zda formě, nebo jejímu žitému osvojení.

2.3 Trojí prostor: Lefebvrova triáda

Lefebvrovým nejužitečnějším nástrojem je trojice rovin, které jsou v každém prostoru přítomné současně a navzájem se prostupují. Lefebvre jim říká prostorová triáda.

Vnímaný prostor (prostorová praxe). Hmotný, tělesný, každodenní prostor. Patří sem trasy, jimiž se lidé pohybují, fyzické toky a opakované úkony, které místo samotným užíváním vyrábějí a obnovují. Na náplavce je to sobotní řada tržních stánků, běžci a cyklisté na stezce, lidé sedící na

hraně s nohama nad vodou i rytmus ročních dob. Vnímaný prostor je město, jak je předvádějí nohy a ruce.

Pojatý prostor (reprezentace prostoru). Promyšlený, naplánovaný a znázorněný prostor architektů, inženýrů, plánovačů a úředníků. Tvoří jej výkresy, mapy, modely, předpisy, „projekt“. Je to prostor vědění a moci a mívá navrch, protože se v něm rozhoduje. Na náplavce sem patří Jandovy plány kobek, katastrální hranice, kalendář akcí, vyhláška o „tichých dnech“ i samotná kategorie „revitalizace“. V tomto prostoru tráví architekt většinu profesního života.

Žitý prostor (prostory reprezentace). Prostor, jak jej lidé bezprostředně prožívají skrze obrazy, symboly, paměť a cit. Je to prostor obyvatel a uživatelů, přivlastněný, nabitý významem a někdy vzdorný. Na náplavce k němu patří rezavá loď-galerie jako symbol, koncerty a pocit „našeho místa u řeky“, pouto, které lidi vedlo k tomu, aby místo bránili před překomercializováním. V žitém prostoru se z pruhu betonu stává smysluplné místo a lidé si je tu mohou znovu přivlastnit i proti plánům, které pro ně kdosi nakreslil.

Triáda není vázána na náplavku, dá se přenést na cokoli. Univerzitní posluchárna je vnímaná jako řady sedaček, akustika a cesta ke dveřím, pojatá jako norma počtu míst, únikové cesty a rozvrh a žitá jako místo nudy, trémy nebo prvního setkání, jako zadní řada, kam se chodí mizet. Kdo se naučí tyto tři roviny u libovolného místa od sebe odlišit, zvládl polovinu sociologického čtení prostoru.

Tři roviny se vždy proplétají a nikdy nejsou úhledně oddělené (Lefebvre 1991). Navazují přitom na první kapitolu. Architekt přebývá v pojatém prostoru, ve výkresu, kdežto lidé obývají prostor žitý, a mezera mezi nimi je právě oním „rozdílem mezi předpokladem a životem“. Podle Lefebvra vzniká živý prostor tam, kde spolu všechny tři roviny ladí, a mrtvý tam, kde pojatý prostor žitý zcela ovládne a rozdrtí. Pruitt-Igoe bylo pojatým prostorem vnuceným shora, v němž zbývalo málo místa pro žité osvojení. Náplavka se naopak zrodila ve vnímaném a žitém prostoru a „pojata“ byla teprve potom, což je možná důvod, proč působí tak živě.

Obr. 2.1. Táž zeď, dvě století, dva docela jiné prostory.

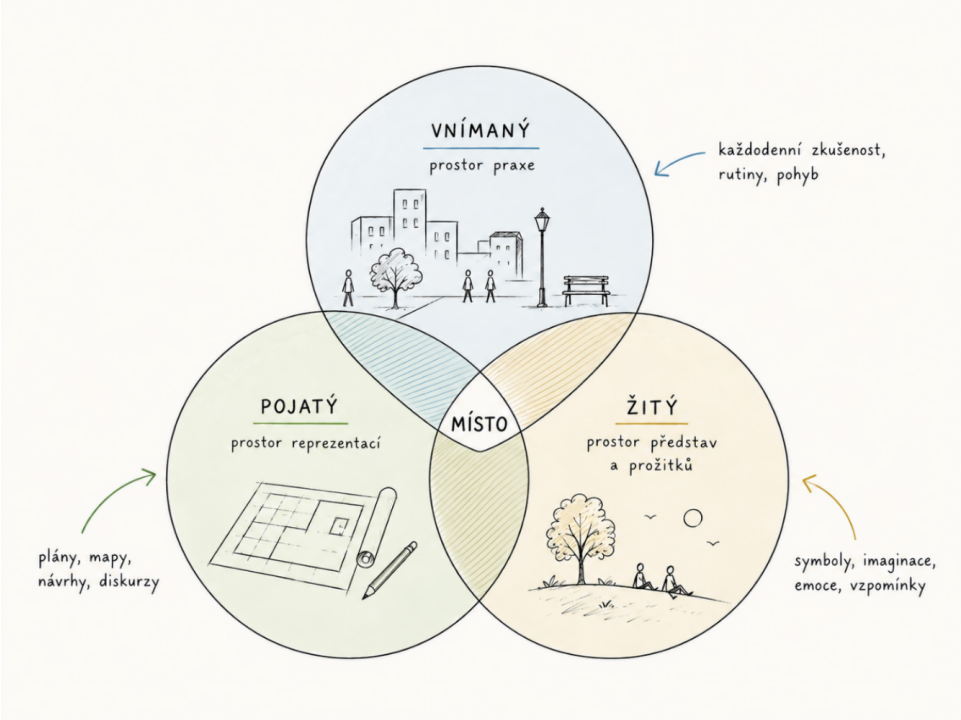

Obr. 2.2. Tři prostory v jednom. Praxe, plán a žitý význam se nikdy zcela nepřekrývají a právě z jejich nesouladu se prostor vyrábí.

2.4 Čí prostor vyhrává

Vyrábí-li se prostor, není ta výroba nikdy nevinná. Je to zápas o to, která z trojích rovin převáží a čí význam zvítězí. Lefebvrova širší teze říká, že moderní, tržní prostor tíhne k **abstraktnímu prostoru**, zhomogenizovanému, změřenému, zpeněženému a učiněnému čitelným kvůli směně a kontrole. Ten kolonizuje a zplošťuje **diferenční prostor**, prostor rozdílu a žité jedinečnosti. Proti sobě tu působí dvě síly, **apropriace** (lidé si prostor přivlastňují pro užívání a význam) a **dominace** (moc organizuje prostor pro kontrolu a zisk).

Abstraktní prostor zní teoreticky, ale je hmatatelný. Je to typ prostoru, který lze snadno změřit, pronajmout, srovnat a opakovat. Letištní hala, obchodní centrum a „revitalizované“ nábřeží v deseti různých městech si jsou podobné právě proto, že abstraktní prostor tíhne k zaměnitelnosti. Plochu odměřuje na metry čtvereční výnosu a stírá zvláštnosti, které se špatně zpeněžují. Diferenční prostor je naopak to, co dělá místo tímto místem, a žádným jiným. V zápase apropriace a dominace jde také o to, zda místo zůstane svébytné, nebo se rozpustí v obecné, vyměnitelné kulise.

Na náplavce se tento zápas odehrál skoro přesně podle Lefebvra. Její život začal apropriací, zdola, improvizovaně a žitě. Úspěch z ní udělal aktivum, které spravuje městská společnost, kobky plní komerční nájemci a tlak na „komerční potenciál“ roste. „Tiché neděle“ a limity hluku jsou pokusem pojatého a administrativního prostoru znovu ukáznit žitý prostor, který se stal příliš výnosným a příliš hlučným. Komu náplavka patří, zda obyvatelům, kteří chtějí obývák u řeky, nebo návštěvníkům a provozovatelům, kteří chtějí tržby, neurčuje kámen. Rozhoduje se o tom znovu a znovu. Tvrzení, že prostor je sociální, je tedy třeba brát doslova, jako popis trvalého a velmi hmotného sporu o jeho výrobu.

Podobně je tomu ve Vídni v projektu Grätzloasen („čtvrťové oázy“), v němž se parkovací místa proměňují ve veřejně přístupné dvorky. Výzkum, který jej četl právě Lefebvrovou triádou, popsal „dvojí apropriaci“ (místo si přivlastňují organizátoři i okolní obyvatelé) a opakované spory o „zneužití“ oáz, o to, kdo a jak je smí užívat. Zápletka je stejná jako na náplavce. Jakmile se podaří podužívaný, dominovaný prostor přivlastnit a oživit, rozhoří se spor o to, čí žitý význam bude napříště platit.

Nejznámějším světovým příkladem výroby a přepisování prostoru je soulský **Cheonggyecheon**. Potok, který po staletí protékal středem korejské metropole, byl v poválečných desetiletích zakryt vozovkou a nad ním byla v roce 1976 dokončena vyvýšená městská dálnice, pojatý prostor rozvojového státu a symbol modernizace. V letech 2003–2005 dal starosta I Mjong-bak dálnici zbourat a na 5,8 kilometru „obnovit“ vodní tok s nábřežní promenádou. Symbol se tím obrátil. Z ikony automobilové modernity se stala ikona města obráceného k lidem a k „přírodě“. Projekt prokazatelně snížil teplotu podél koridoru, přivedl miliony návštěvníků a zvedl ceny okolních pozemků (Kang & Cervero 2009). Do oslavných brožur se ale nevešlo všechno. „Řeka“ je z velké části technické dílo, protože voda se do koryta čerpá, a jde spíš o vyrobenou scenérii přírody než o její návrat (k tomu podrobněji sedmá kapitola). Výstavba navíc vytlačila na periferii tisíce pouličních obchodníků a drobných dílen, které podél zakrytého potoka po desetiletí živořily. Tentýž projekt lze proto číst jako vítězství žitého prostoru nad dopravní dominací i jako novou, elegantnější dominaci, která si žitý prostor chudších uživatelů podmanila a jejich „Podskalí“ vymazala. Platí obojí zároveň.

Výroba prostoru navíc obvykle něco stojí jinde. Sama náplavka stojí na vymazání Podskalí, celé komunity říčních lidí, která byla zbořena, aby

mohla vzniknout zeď. Cheonggyecheon stojí na vymazání světa pouličních trhovců. Každý vyrobený prostor zpravidla „odvyrábí“ jiný a živé místo dneška často sedí na zapomenutém místě včerejška. Sociologie cvičí oko, aby se ptalo nejen „co je tu teď“, ale i „co tu bylo předtím a kdo tu změnu zaplatil“.

2.5 Prostor jako proces

Lefebvrova triáda může působit staticky, jako tři přihrádky, do kterých stačí věci roztřídit. Britská geografka Doreen Massey ji podstatně opravila. Prostor pro ni není plochou ani nádobou, ale **produktem vztahů**, a proto je vždy **nehotový** (Massey 2005). Je sférou mnohosti, souběhu odlišných trajektorií, a „současností příběhů, které dosud nebyly dovyprávěny“. Žádný konečný stav náplavky neexistuje, existuje jen další díl sporu mezi trhy, obyvateli, městem, řekou a počasím. Kdo označí místo za „hotové“, plete si přestávku s koncem.

Relační pohled má i politický důsledek. Je-li místo vždy průsečíkem mnoha trajektorií (lidí, peněz, materiálů, dějin), pak žádné místo není nevinné a žádné není jen „zdejší“. Náplavka je propojena s lomy, odkud přišel kámen zdi, s globálním trhem, který určuje, co se vyplatí v kobkách provozovat, i s turistickým ruchem, jenž ji plní a přitom proměňuje. Massey tomu říká pohromadě-vrženost (throwntogetherness). Místo je vždy nahodilým setkáním toho, co se zrovna sešlo, a co se z tohoto setkání nakonec stane, zůstává otevřené a záleží na tom, jak budou lidé jednat.

Pro navrhování je relační pohled důležitý, protože odmítá dvě útěšné fikce: že místo má jeden pravý význam (má jich mnoho a často si odporují) a že dokončená stavba dokončuje i prostor (jen přidává další hlas do rozhovoru, který pokračuje). U Doreen Massey je prostor spíš sloveso než podstatné jméno.

2.6 Výkres jako jeden tah

Praktický důsledek vede k pokoře, ale také osvobozuje. Architekt pracuje téměř výhradně v pojatém prostoru, ve výkresu, modelu a zadání. Jeho produkt se však rodí do prostoru žitého a vnímaného, kde o jeho významu rozhodnou lidé, které architekt nikdy nepotká. Výkres je tedy jen jedním tahem v dlouhé výrobě místa, kterou architekt neovládá a nemůže ukončit.

Především je namístě pokora ohledně významu. Návrh nemůže určit, jak se bude prostor žít, může jej jen nabídnout. Náplavka vzkvétala zčásti proto, že její kobky a hrany byly dost „volné“, aby si je lidé mohli přivlastnit koncerty, trhy a rezavou lodí dávno předtím, než dorazil jakýkoli velký plán. Prostory, které nechávají místo pro apropriaci, ožívají. Prostory, jejichž žitý význam je předepsán od rýsovacího prkna, bývají užívány „špatně“, což podle první kapitoly znamená jen jinak, než se předpokládalo. S tím souvisí odpovědnost za samotnou výrobu. Protože vyrobit prostor zpravidla znamená odvyrobit jiný, nestačí se u prkna ptát, „čím to místo bude“. Je třeba se ptát i na to, „co a koho nahrazuje a komu vlastně slouží“. Soulský případ tu otázku vyhrocuje: lze mít Cheonggyecheon bez vyhnaných trhovců?

Nepříjemnější je další důsledek. Protože se abstraktní prostor snadno měří a prodává, tlačí celý systém (investor, banka, norma, kalkulace) architekta k tomu, aby vyráběl prostor zaměnitelný a na první pohled legitimní. Odolat tomu neznamená dělat výstřední gesta, ale chránit diferenční prostor, všechno, co dělá místo svébytným, co umožňuje žité osvojení a co se vzpírá tabulce. Sociologie tu architektovi recept nedává. Dává mu ale jméno pro tlak, jemuž je vystaven, a tím i první možnost vědomě mu čelit.

Ze společenských vztahů, které prostor vyrábějí, je ve zdech, dveřích a prazích nejvíc vidět moc. Jak ji budovy ukládají, vykonávají a maskují, od věznice po kancelář s otevřeným půdorysem, ukáže příští kapitola.

2.7 Jak číst výrobu prostoru

Následující otázky navazují na pět otázek z první kapitoly a tentokrát se ptají, jak a kým se prostor vyrábí.

Co bylo na tomto místě předtím a kdo zmizel, aby mohlo vzniknout to dnešní? Téměř každý vyrobený prostor nahradil jiný.

Které tři prostory se tu potkávají? Vnímaný (jak se místo užívá tělem), pojatý (jak je naplánováno a regulováno) a žitý (co znamená a komu).

Který z nich tu vládne? Vítězí plán a regulace, nebo apropriace a význam? A komu to slouží?

Čí je „oficiální“ význam a kdo jej podvrací? Kde se užívání rozchází se záměrem, tam je žitý prostor.

Je to hotové, nebo se o tom stále rozhoduje? Většinou platí to druhé. Otázkou je jen, kdo zrovna rozhoduje a kdo zůstal stranou.

Klíčové pojmy této kapitoly

Produkce prostoru (H. Lefebvre) – teze, že prostor je společenský produkt, který nese vztahy, konflikty a hierarchie své doby (proti představě přírodní danosti či neutrální nádoby).

Prostorová triáda (Lefebvre) – tři současně přítomné podoby každého prostoru: vnímaný (prostorová praxe, tělesné užívání), pojatý (reprezentace prostoru: plány, mapy, předpisy) a žitý (prostory reprezentace: význam, symbol, apropriace).

Apropriace × dominace – spor mezi přivlastňováním prostoru lidmi pro užívání a význam a jeho ovládáním mocí pro kontrolu a zisk.

Abstraktní × diferenční prostor (Lefebvre) – sklon moderního, tržního prostoru k homogenizaci, kvantifikaci a komodifikaci, jenž potlačuje prostor rozdílu a žité jedinečnosti.

Relační a procesuální prostor (D. Massey) – prostor jako produkt vztahů a mnohost souběžných trajektorií, nikdy nehotová „současnost dosud nedovyprávěných příběhů“. Patří sem i pohromadě-vrženost (throwntogetherness).

Klam prázdné nádoby – intuice, že prostor je předem daný neutrální box, v každodennosti neškodná, pro porozumění městu zavádějící.

Otázky k zamyšlení

Vyberte místo, které během několika let výrazně změnilo charakter, ačkoli jeho hmota zůstala skoro stejná. Která ze tří rovin prostoru se posunula nejvíc a proč?

Lefebvre tvrdí, že pojatý prostor (plán) mívá navrch nad žitým. Kde to platí? A kde naopak žitý prostor plán přemohl?

Co bylo zničeno nebo vytlačeno, aby mohlo vzniknout některé z dnešních oblíbených veřejných prostranství? Komu slouží teď a komu sloužilo dřív?

Cheonggyecheon je oslavován jako navrácení řeky městu a zároveň kritizován jako vyrobená kulisa, kvůli níž museli odejít pouliční obchodníci. Lze oba soudy zastávat naráz? Co by musel projekt udělat jinak, aby druhý z nich neplatil?

Massey říká, že žádné místo není hotové. Jak se to snáší s běžnou architektonickou představou „dokončené stavby“? Kde mezi nimi vzniká rozpor?

Terénní cvičení 2: Tři vrstvy jednoho místa

Vyberte jedno místo a popište je třikrát. Jednou jako vnímaný prostor: kudy a jak se tudy lidé pohybují, co tělem dělají, jaké jsou tu toky a rytmy. Jednou jako pojatý prostor: jak je naplánováno, vlastněno a regulováno, co o něm říká mapa, katastr a předpis. A jednou jako žitý prostor: co znamená, jaké nese symboly a paměť, kde se užívá „jinak“. Na závěr si poznamenejte, který z těch tří popisů byl nejtěžší a proč a který z nich architekt obvykle vidí jako první. Stačí strana, nejvýš dvě.

Zdroje a doporučené čtení

Klasické texty (jádro kapitoly):

Lefebvre, H. (1974). La production de l’espace. Paris: Anthropos. (Angl. The Production of Space, přel. D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell, 1991.) Náročný, ale zakládající text; pro úvod postačí pasáže o prostorové triádě.

Massey, D. (2005). For Space. London: Sage. K relačnímu a procesuálnímu pojetí prostoru; přístupnější je její esej „A Global Sense of Place“ (1991), volně dostupný v řadě repozitářů (zelený OA).

Soja, E. W. (1996). Thirdspace. Oxford: Blackwell. Rozvedení Lefebvrovy triády do pojmu „třetího prostoru“.

Otevřený přístup – aplikace triády na konkrétní místa:

Ardıç Yetiş, Ş. a kol. (2021). Studie aplikující Lefebvrovu „trialektiku“ na městské náměstí (Afyonkarahisar); volně dostupná v PubMed Central – Humanities & Social Sciences Communications. Ukázka, jak se vnímaný/pojatý/žitý prostor čte na reálném prostranství.

Studie vídeňského projektu Grätzloasen (proměna parkovacích míst ve veřejné dvorky) čtená Lefebvrovou triádou – popisuje „dvojí apropriaci“ a spory o „zneužití“ prostoru; dostupná v akademických repozitářích.

K případu Cheonggyecheon:

Kang, C. D. & Cervero, R. (2009). „From Elevated Freeway to Urban Greenway: Land Price Impacts of the CGC Project in Seoul, Korea.“ Urban Studies, 46(13). K dopadům projektu na ceny pozemků.

Kritická literatura k „restaurované přírodě“ a vytlačení pouličních obchodníků z Cheonggyecheonu je rozsáhlá (klíčová hesla: Cheonggyecheon restoration, street vendors, simulated nature); doporučujeme dohledat aktuální přehledové studie v databázích.

K případu pražské náplavky:

„Ať žije náplavka. Revitalizace pražské náplavky“ (petrjanda/brainwork), ERA21, 2020 – era21.cz. Volně přístupný architektonický rozbor projektu i jeho dějin.

prazskenaplavky.cz – oficiální web správce; přehled kobek a jejich nového využití.

„Revitalizace náplavky“, Encyklopedie Prahy 2 – encyklopedie.praha2.cz. Kontext, pravidla provozu a „tiché“ dny.

KAPITOLA 3

Instituce, moc a prostor

Od panoptika k principu normality

„Moc viditelná, a přitom neověřitelná.“

– o panoptické moci; Michel Foucault, Dohlížet a trestat (1975)

„Totální instituce boří hranice, které běžně dělí spánek, práci a hru.“

– Erving Goffman, Asylums (1961)

3.1 Stroj na dohled

Na ostrově u jihozápadního pobřeží Kuby, dnes zvaném Isla de la Juventud, stojí pět obrovských betonových bubnů. V každém je jediná věž, kolem níž se v šesti podlažích vine prstenec cel. Cely procházejí celou tloušťkou zdi, takže je světlo prosvítí zvenčí a vězeň je z věže stále vidět jako silueta, zatímco sám o pozorovateli neví nic. Je to Presidio Modelo, „vzorová věznice“, postavená v letech 1926–1931 za diktatury Gerarda Machada. Byla projektována pro zhruba 2 500 vězňů, v nejhorších letech jich tu bylo přes šest tisíc. Úplnější panoptikon nikdo nepostavil.

Dozorcem je tu sama budova. Odečteme-li dozorce z masa a kostí, geometrie funguje dál, protože vězeň, který nemůže vědět, kdy je sledován, se chová, jako by byl sledován neustále. Kontrolu převzala forma. Teze druhé kapitoly, že prostor nese společenské vztahy, tu platí doslova a žádný z nich není ve zdech, dveřích a směrech pohledu čitelnější než **moc**. Náplavka ukázala, že prostor vztahy nese, Presidio Modelo ukazuje, že jeden z nich, dominanci, lze do značné míry postavit.

I tady ovšem platí opatrnost z první kapitoly. Beton nikomu neporoučí. Buben uspořádává viditelnost tak, aby se poslušnost stala rozumnou volbou, kterou si vězeň spravuje sám, a ukázňuje se sám. Je to mechanismus

mnohem jemnější a mocnější než determinismus a jméno mu dal filozof, který logiku Presidia Modela proslavil dlouho po jeho postavení. (Nejslavnějším vězněm Presidia byl mimochodem mladý Fidel Castro, držený tu v letech 1953–1955, který věznici prý nazval skvělou školou. Po revoluci skončili v týchž celách odpůrci jeho vlastního režimu. Zavřena byla roku 1967, dnes je z ní muzeum a národní památka a kapitola se k ní ještě vrátí.)

Obr. 3.1. Stroj na dohled. Z jediné věže lze v principu přehlédnout tisíce cel a dozorcem je sama architektura.

3.2 Od popraviště k rozvrhu

Michel Foucault otevírá knihu Dohlížet a trestat (1975) dvěma scénami, mezi nimiž leží osmdesát let. První je veřejné mučení a poprava královraha Damiense roku 1757. Tělo odsouzeného je ničeno na odiv a svrchovaná moc se předvádí tím, že je cejchuje. Druhou scénou je všední vězeňský rozvrh ze třicátých let 19. století, v němž je rozepsána každá hodina a každý pohyb. Mezi oběma scénami se podle Foucaulta odehrála revoluce v tom, jak moc pracuje.

Svrchovaná moc byla velkolepá, příležitostná, mířila na tělo a byla viditelná v osobě panovníka. **Disciplinární moc** je naopak nepřetržitá a

všední, míří na chování a je neviditelná v tom smyslu, že působí uspořádáním místo podívané. Těla vyrábí: užitečná, poslušná, „**poddajná těla**“ vycvičeného vojáka, pilného žáka, dochvilného dělníka. Jejím ideálním architektonickým diagramem je Benthamův panoptikon.

Anglický filozof Jeremy Bentham koncipoval panoptikon na konci 18. století jako „inspekční dům“, tedy prstenec cel, ústřední věž a světlo uspořádané tak, aby sledovaní byli vidět a sledující zůstal skryt. Foucaulta na něm zaujalo méně samo pozorování a víc nejistota, kterou vyvolává. Moc je tu „viditelná, a přitom neověřitelná“. Věž trčí neustále na očích, ale nikdy nelze potvrdit, zda v ní zrovna někdo je. Sledovaný proto pohled zvnitřní a hlídá se sám. Moc se stává automatickou, nepřetržitou, levnou a odosobněnou a působí, i když je věž prázdná.

Panoptikon nebyl jediným architektonickým programem disciplíny. Konkurovala mu samota. Filadelfská věznice **Eastern State Penitentiary** (1829, architekt John Haviland), radiální hvězdice chodeb s celami, vsadila na tzv. separátní systém. Každý vězeň žil úplně sám, s vlastní celou a dvorkem, a při vzácném průchodu chodbou nosil kápi, aby nikoho neviděl a nikdo neviděl jeho. Místo viditelnosti měla napravovat izolace a pokání v ní, odtud slovo penitenciář. Stavba se stala světovou senzací. Alexis de Tocqueville s Gustavem de Beaumont ji přijeli za francouzskou vládu studovat a Charles Dickens po návštěvě roku 1842 otřeseně napsal, že mučení samotou je krutější než bič. Architekt se tu může poučit, že disciplína je program, který lze postavit různými formami, dohledem i izolací, prstencem i hvězdicí. Společné jim je přesvědčení, že nápravu má vykonat sám půdorys.

Už Bentham ostatně viděl, že se jeho diagram hodí i jinam než do věznic, a navrhoval jej pro nemocnice, školy, chudobince a blázince. Foucault z toho vyvodil tezi o moderní společnosti vůbec. Tytéž disciplinární postupy (uzavření, rozčlenění prostoru, řazení do pořadí, rozvrh, zkouška, nepřetržitá viditelnost) organizují kasárna, školu, kliniku, továrnu i kancelář. Věznice je jen jejich nejčistší podobou, ve všedních institucích působí zředěně.

Nástroje, jimiž disciplína v prostoru pracuje, jsou vesměs nástroji architekta. Foucault popisuje uzavření (zeď oddělující vnitřek od vnějšku), rozčlenění (každému jeho místo, jedno tělo na jednu buňku, ať cela, lavice, lůžko či kóje), funkční rozmístění (prostor rozdělený podle úkonů a sledovatelnosti), řazení do pořadí (chodby, fronty, číslované řady, které z

lidí dělají srovnatelné jednotky) a nad tím vším rozvrh, jenž krájí čas stejně přesně, jako příčky krájejí plochu. Jsou to docela obyčejné položky půdorysu a provozního schématu. Disciplína do prostoru nepřichází dodatečně, je obsažena už v tom, jak je rozkreslen.

Řečeno pojmy druhé kapitoly, panoptikon je pojatý prostor v krajní podobě, plán, který organizuje vnímání a chování shora a žitému přivlastnění nechává minimum místa. Nabízí se otázka, zda takový diagram patří jen ponurým institucím, nebo zda zařizuje i prostory docela obyčejného pracovního života.

3.3 Panoptikon dnes

Nejznámějším panoptikem dneška je kancelář s otevřeným půdorysem. Nízké příčky nebo žádné, prosklené zasedačky, manažerův výhled přes celé podlaží, obrazovka otočená ven. Pracovník, který neví, kdy je pozorován, předvádí viditelnou zaneprázdněnost. Sdílení stolů (hot-desking) mu bere i malou pevnost vlastního pracovního místa a přehledy aktivity, časy přihlášení a zelená tečka „k dispozici“ prodlužují věž do dat, kde nikdy nespí. (Rozpuštění panoptika ve všudypřítomných datech, „tekutý dohled“, je tématem jedenácté kapitoly.)

Pro architekturu je to nepříjemné zjištění. Skleněná stěna se čte jako otevřenost a demokratičnost, a přitom určuje směr pohledu a režim viditelnosti, je to měkká věž. Týž prvek může osvobozovat i ukázňovat podle toho, kdo vidí koho. Kdo předepíše prosklenou příčku, rozděluje, ať chce, nebo ne, právo dívat se, a pohled je moc. Sklo tím zakázáno není, jen jeho volba přestává být nevinná.

Kancelář není jediným případem. Ještě zřetelnějším disciplinárním prostorem je letiště: jednosměrné trasy bez možnosti návratu, filtry a kontroly jedna za druhou, zóny jen pro držitele patřičného dokladu, všude kamery a tlak dobrovolné poslušnosti, protože kdo se chová nenápadně, projde rychleji. Cestující se ukázňuje sám, vybalí notebook, sundá pásek a zařadí se do fronty dávno předtím, než na něj kdokoli promluví. Totéž platí ve zkušebním sále, na hraničním přechodu i v čekárně úřadu. Prostor předem rozvrhne, co se smí, a většinu vynucování přenechá uživatelům.

Neznamená to, že každá otevřená kancelář je vězením, to by byl opět determinismus z první kapitoly. Jen se diagram nesouměrné viditelnosti a chování, které si lidé spravují sami, vrací v prostorech, jež si navenek

nejsou vůbec podobné. Dobré navrhování proto začíná tím, že si architekt všimne, kudy vedou pohledy a kdo je ovládá.

3.4 Totální instituce

Foucault popisuje diagram shora. Sociolog Erving Goffman popisuje tatáž uzavřená místa zevnitř, z pohledu těch, kdo v nich žijí. Jeho ústředním pojmem je **totální instituce**, místo bydlení i práce, kde velký počet podobně situovaných lidí, na delší dobu odříznutých od okolní společnosti, vede uzavřený, formálně spravovaný život. Příklady bere zeširoka: věznice, psychiatrické nemocnice (sám dělal terénní výzkum v nemocnici St. Elizabeths ve Washingtonu), kláštery, internátní školy, kasárna, lodě.

Architektonicky i sociálně ji určuje zhroucení tří sfér, které běžný život drží od sebe. Většina lidí spí na jednom místě, pracuje na druhém a baví se na třetím, mezi různými lidmi a pod různými autoritami. Totální instituce slévá všechny tři do jednoho místa, jedné autority a jednoho rozvrhu, vždy ve společnosti téže velké skupiny (Goffman mluví o „dávkovém“ životě). Půdorys ruší prahy mezi ložnicí, pracovištěm a zábavou, které nepozorovaně strukturují svobodný život.

Nejpronikavěji Goffman píše o já. Vstupem do totální instituce začíná řada ponížení, kterou nazývá **umrtvováním já**. Uniforma vytlačí osobní oděv, jméno nahradí číslo, majetek je zabaven, cela standardizována a člověk ztrácí kontrolu nad tím, kdy jí, myje se nebo spí. Takové prostory identitu soustavně odebírají. Já, které vešlo dovnitř, se rozebere a na jeho místě se sestaví spravovaný chovanec.

Chovanci se přesto brání. Lidé totiž, jak víme z první kapitoly, nikdy nejsou pouhými figurkami struktury. Goffman mluví o **podživotu** (underlife), o „druhotných přizpůsobeních“, jimiž si lidé vydobývají útržky autonomie, které jim instituce nepřiznala: ukrytý předmět, režim obrácený ve vlastní prospěch, nehlídaný kout, slang, drobné ohýbání pravidel. Podživot je apropriace (druhá kapitola) za maximální dominance. I tam, kde je pojatý prostor totální, prosakuje zpět prostor žitý, a žádná instituce tak nevlastní lidi uvnitř beze zbytku.

O minulost přitom nejde, jak připomíná každá dnešní obytná instituce. Domovům pro seniory, dětským domovům, pobytovým zařízením i přijímacím střediskům pro uprchlíky hrozí totéž: sloučení sfér života, dávkový režim a nenápadná ztráta jména i kontroly. Architektura

spolurozhoduje o tom, zda zařízení k umrtvování sklouzne, nebo se mu ubrání. Má obyvatel vlastní práh, který může zavřít? Smí si přinést vlastní nábytek a fotografie? Existuje neveřejný kout? Určuje denní řád budova, nebo člověk? Na takových architektonických otázkách přímo závisí, co z já uvnitř zbude.

Foucault a Goffman spolu dávají stereoskopický obraz. Panoptikon ukazuje, co dělá architektura, umrtvování já, co dělá s člověkem, a podživot, čím jí člověk odpovídá. Kdo navrhuje jakoukoli obytnou instituci (věznici, nemocnici, domov pro seniory, kolej, uprchlický tábor), musí se kromě provozu ptát i na to, kolik umrtvování jeho půdorys působí a kolik místa nechává pro podživot.

> Otázka k případu. Projděte si běžný den v jakékoli škole. Kde se hroutí hranice mezi odpočinkem, prací a hrou? Kde nastupuje „umrtvování já“ (zvonění, povinné lavice, číslo v katalogu, jednotný řád) a kde si žáci vydobývají „podživot“? A kolik z toho je nutnost a kolik jen setrvačnost institucionální formy?

3.5 Heterotopie: prostory jiné

Než se ta otázka promění v návrh, vyplatí se rozšířit záběr, protože ne každý „jiný“ prostor slouží disciplíně. V přednášce „Jiné prostory“ („Des espaces autres“) z roku 1967, vydané 1984, pojmenoval Foucault ještě jednu kategorii, **heterotopii**. Je to reálné místo, které je nějak jiné, protiprostor, jenž řád běžného prostoru obrací, zhušťuje nebo pozastavuje. Utopie je ideál bez místa, heterotopie skutečná lokalita, kde se obvyklá pravidla ohýbají.

Přechod mezi utopií a heterotopií ukázal Foucault na zrcadle. Zrcadlo je utopií, protože ukazuje místo bez místa a člověk je v něm tam, kde není, v neskutečném prostoru za sklem. Zároveň je heterotopií, protože skutečně visí na zdi. Z onoho neskutečného bodu za sklem se člověk dívá zpět na sebe a teprve tím se ustavuje tam, kde stojí. Pojem heterotopie tedy přesahuje seznam zvláštních budov a označuje místa, která mění vztah člověka k tomu, kde vlastně je.

Foucault načrtl několik znaků, které poslouží jako kontrolní seznam. Heterotopie vytváří každá společnost a jejich funkce se v čase mění (hřbitov se stěhuje od kostela na okraj města, jak se proměňuje vztah ke smrti). Spojují na jednom reálném místě několik neslučitelných prostorů (divadlo postaví na obdélníku jeviště celé světy, zahrada shromáždí v jednom záhonu flóru celého světa). Často běží jiným časem a jako heterochronie jej buď hromadí (muzeum, knihovna, hřbitov), nebo rozpouštějí (pouť, festival). Mívají rituály vstupu a výstupu, jen tak se dovnitř nevejde. A každá funguje ve vztahu ke všemu ostatnímu prostoru, buď jako iluze, která odhalí běžný prostor jako ještě iluzornější, nebo jako kompenzace, totiž pečlivě uspořádaný protisvět.

Foucaultovy příklady tvoří pro návrháře malý bestiář: hřbitov, loď („heterotopie par excellence“), zahrada, muzeum, divadlo, internát, nevěstinec, prázdninová kolonie. Některé z nich jsou zároveň disciplinárními prostory, které už známe, a věznice, blázinec či psychiatrická nemocnice tak vystupují v obou rejstřících. Presidio Modelo, dokonalý stroj disciplíny, je dnes muzeem a národní památkou, heterotopií nahromaděného času, kde na strážní věž šplhají návštěvníci, kteří přišli vzpomínat. Hřbitovu, snad nejuniverzálnější heterotopii, se věnuje osmá kapitola.

Pro architekturu má ten pojem dvojí cenu. Jako diagnostický nástroj pojmenovává celou rodinu prostorů, které běžné provozní kategorie minou, míst, jež existují právě proto, aby byla jiná. Jako zadání opravňuje takové protiprostory navrhovat záměrně: zahradu, ambit, čítárnu, památník, lázeň, místa, kde se běžný řád a nárok na výkon na čas zastaví.

3.6 Od disciplíny k normalitě

Dosavadní výklad vede k jednomu závažnému závěru. Každý půdorys rozděluje viditelnost, přístup a pohyb (kdo koho vidí, kdo smí kam vstoupit, kdo musí čím projít) a toto rozdělení je výkonem moci, ať je architekt pojmenuje, nebo ne. Tyranem ho to nedělá. Moc je prostě nevyhnutelným médiem jeho práce, jako gravitace nebo denní světlo. Architekt si nevybírá, zda bude s mocí pracovat, jen zda vědomě.

Většina budov pochopitelně věznicemi není, leží však na téže ose. Škola, nemocnice, domov pro seniory, kolej, open space i nákupní centrum sdílejí s panoptikem a totální institucí dílčí rysy (řízenou viditelnost, vynucené trasy,

rozvrh, oslabené soukromí), jen v různé míře a s různým záměrem. Proto na drobných rozhodnutích záleží víc, než se zdá: výška příčky, umístění sesterny, klika na vnitřní straně dveří pokoje, možnost zhasnout, místo, kam není vidět. Každé takové rozhodnutí posune budovu o kousek blíž k disciplíně, nebo k důstojnosti. Sociologie tu nenahrazuje cit ani normu. Dává jazyk, jímž lze ten posun pojmenovat dřív, než se postaví.

Že institucionální půdorys lze měnit, ukazuje norská věznice **Halden** (otevřená 2010, Erik Møller Architects s HLM Arkitektur). Je to věznice s nejvyšší ostrahou pro zhruba 250 nejzávažnějších odsouzených v zemi, a přesto stojí na tom, čemu její provozovatelé říkají **princip normality**: život uvnitř se má co nejvíc podobat životu venku, nakolik to dovolí bezpečnost. Okna nemají mříže, cely mají vlastní hygienické zázemí, vězni a dozorci vaří spolu v otevřených kuchyních. Velká okna a okolní les záměrně vpouštějí dovnitř světlo a střídání ročních dob, aby byl znát plynoucí čas. Čtena Goffmanem je téměř každá z těchto voleb protikladem umrtvování, protože vrací jméno, režim, majetek a obyčejné prahy, které klasická totální instituce odebírá. Čtena Foucaultem mění i směry pohledu. Místo jasných panoptických os viktoriánské radiální věznice přijímá Halden „slepé rohy“ a personál navíc, kterého je k tomu potřeba.

Že princip normality není vězeňskou zvláštností, ukazuje nizozemský **Hogeweyk** ve Weespu u Amsterdamu (otevřen 2009, Molenaar & Bol & Van Dillen architecten), „vesnice“ pro lidi s pokročilou demencí. Přes dvacet domácností po šesti až sedmi obyvatelích, mezi nimi ulice, náměstíčko, supermarket, kavárna i divadelní sál. Personál chodí v civilu a obyvatelé se po areálu pohybují volně, střeží se jen vnější obvod. Čteno Goffmanem jde o soustavně navrženou anti-totální instituci, která vrací jméno, vlastní práh, nákup, procházku a všední rytmus dne, tedy přesně to, co klasické oddělení s dlouhou chodbou a sesternou odebírá. Hogeweyk však vyvolává i takzvanou „námitku Truman Show“. Je laskavě inscenovaná normalita, jež obyvatele šetří konfrontace s uzavřením, důstojným řešením, nebo dobře míněným klamem? Odpověď samozřejmá není, a proto by o Hogeweyku měl přemýšlet každý, kdo navrhuje pobytová zařízení.

Halden i Hogeweyk navíc tvrdí něco, u čeho by se měl pozorný čtenář zarazit, totiž že humánní architektura funguje. Norsko uvádí recidivu kolem 20 procent oproti běžným 50 až 70 procentům jinde, Hogeweyk méně medikace a klidnější obyvatele. Jsou to nadějná čísla, jenže žádné z nich samo nedokazuje, že to způsobila budova. Norsko má i krátké tresty, štědrý

sociální stát, pečlivý výběr toho, kdo kam nastoupí, a celý společenský systém kolem věznice, Hogeweyk zase nadstandardní personál a specifickou klientelu. Kolik z výsledku připadá na architekturu a kolik na všechno ostatní? Změřil vůbec někdo, zda světlo, sdílené kuchyně a inscenované náměstí mění chování, nebo si ten příběh jen rádi vyprávíme? Odlišit doklady od líbivého návrhářského folkloru nejde intuicí a pěknými fotografiemi. Je třeba vědět, jak se tvrzení o prostoru ověřují, a tomu se věnuje příští kapitola.

Obr. 3.2. Princip normality. Tytéž funkce s opačným záměrem vrátit to, co totální instituce odebírá.

Obr. 3.3. Anti-totální instituce. Běžná ulice jako terapeutický nástroj, který zároveň vyvolává otázku, kde končí péče a začíná kulisa.

3.7 Jak číst moc v prostoru

K pěticím otázek z první a druhé kapitoly přidáváme další. Tentokrát se ptáme, jak prostor rozděluje pohled, přístup a já.

Kdo tu koho vidí a kdo to nemůže ověřit? Nesouměrný pohled znamená nesouměrnou moc.

Kdo smí kam vstoupit a kudy je nucen projít? Prahy, kontroly a vynucené trasy dělí lidi na ty s přístupem a bez něj.

Hroutí se tu hranice mezi spánkem, prací a hrou? Čím víc života sjednocuje jedno místo a jedna autorita, tím blíže je prostor totální instituci.

Co tento prostor dělá s já? Vrací mu jméno a kontrolu, nebo je odebírá? Všímejte si umrtvování já i skulin pro podživot.

Je to prostor „jiný“, heterotopie? Místo, které vědomě obrací nebo pozastavuje běžný řád (hřbitov, zahrada, muzeum, loď), potřebuje jiná pravidla než prostor všedního provozu.

Klíčové pojmy této kapitoly

Disciplinární moc (M. Foucault) – moc, která místo trestání těla na odiv (jako moc svrchovaná) působí nepřetržitým, všedním uspořádáním a vyrábí „poddajná těla“. Čím je méně viditelná, tím je účinnější.

Panoptikon (J. Bentham, M. Foucault) – architektonický diagram moci, prstenec cel kolem ústřední věže, v němž je dohlížený trvale viditelný a dohlížitel skryt. Moc „viditelná, a přitom neověřitelná“ se zvnitřní a působí, i když ve věži nikdo není.

Separátní systém (Eastern State Penitentiary) – konkurenční program disciplíny, náprava izolací a samotou místo viditelnosti. Dokládá, že disciplínu lze postavit různými formami.

Poddajná těla (Foucault) – těla vycvičená disciplinárními technikami (rozvrh, rozčlenění prostoru, hodnocení), objekt i nástroj moci zároveň.

Totální instituce (E. Goffman) – místo bydlení i práce, kde velká skupina podobně situovaných lidí, odříznutá od okolní společnosti, vede uzavřený, formálně spravovaný život. Ruší hranice mezi spánkem, prací a hrou.

Umrtvování já (Goffman) – soustavné odebírání identity při vstupu do totální instituce (uniforma, číslo, ztráta majetku a kontroly nad denním režimem).

Podživot (underlife, Goffman) – „druhotná přizpůsobení“, jimiž si lidé i v totální instituci vydobývají zbytky autonomie. Je to apropriace pod maximální dominancí.

Heterotopie (Foucault) – reálné „jiné“ místo, protiprostor, který běžný řád obrací, zhušťuje nebo pozastavuje (hřbitov, loď, muzeum, zahrada, věznice). Má vlastní čas a rituály vstupu.

Princip normality (Halden, Hogeweyk) – návrhová strategie obracející logiku totální instituce. Život uvnitř se má co nejvíce podobat životu venku, a proto se vracejí prahy, jméno a všední rytmus.

Otázky k zamyšlení

Open-plan kancelář jako „měkký panoptikon“. Kde přesně je věž a kdo v ní (ne)sedí? Liší se od Presidia Modela jen mírou, nebo i podstatou?

Panoptikon a separátní systém jsou dva protikladné půdorysy téhož záměru. Najdete v dnešních nevězeňských typologiích (škola, nemocnice, kancelář) stopy obou, tedy dohledu i izolace?

Goffman ukazuje, že i v totální instituci vzniká podživot (sublife, gray zone). Kde se s druhotnými přizpůsobeními setkáváme v institucích, jimiž denně procházíme (škola, nemocnice, kolej)?

Hogeweyk bývá kritizován jako „Truman Show“, laskavá kulisa místo skutečného světa. Je inscenovaná normalita důstojnějším řešením než tradiční oddělení s dlouhou chodbou? A podle jakého kritéria to rozhodnout?

Halden vědomě obětuje panoptickou přehlednost (slepé rohy) ve prospěch normality. Je to dobrý směr i pro nevězeňské budovy? Kde se přehlednost a důstojnost dostávají do sporu?

Která místa ve vašem městě jsou heterotopiemi? Vyberte jedno a projděte Foucaultovy znaky (juxtapozici neslučitelných prostorů, jiný čas, rituál vstupu).

Terénní cvičení 3: Mapa pohledů

Vyberte jednu budovu nebo prostor s více druhy uživatelů (úřad, nemocnice, fakulta, nádraží). Zakreslete do schématu, kdo koho vidí a odkud. Kde jsou „věže“ (recepce, dispečink, prosklené kanceláře, kamery), kam pohled nedosáhne a kudy musí jednotlivé skupiny chodit? Nakonec poznamenejte, kde by drobná změna ve vedení pohledů posunula moc a v čí prospěch. Odevzdává se schéma s komentářem v rozsahu jedné strany.

Zdroje a doporučené čtení

Klasické texty (jádro kapitoly):

Foucault, M. (1975). Surveiller et punir. Paris: Gallimard. (Česky Dohlížet a trestat; angl. Discipline and Punish.) Stěžejní jsou pasáže o disciplíně a o panoptismu.

Foucault, M. (1967/1984). „Des espaces autres“ („Of Other Spaces / Jiné prostory“). Krátká, vlivná přednáška o heterotopiích; anglický překlad (J. Miskowiec) je volně dostupný online – zelený OA.

Goffman, E. (1961). Asylums. New York: Anchor Books. Zakládající text o totálních institucích, umrtvování já a podživotu; opřený o terénní výzkum v psychiatrické nemocnici.

Bentham, J. (1787/1791). Panopticon; or, The Inspection-House. Primární zdroj diagramu; volně dostupný (public domain).

Dějiny vězeňské architektury:

Beaumont, G. de & Tocqueville, A. de (1833). On the Penitentiary System in the United States and Its Application in France. Dobová evropská reflexe separátního systému; volně dostupné (public domain).

Johnston, N. (2000). Forms of Constraint: A History of Prison Architecture. Urbana: University of Illinois Press. Přehledné dějiny vězeňských půdorysů.

Eastern State Penitentiary Historic Site – easternstate.org. Dokumentace, plány a interpretační materiály k separátnímu systému.

Otevřený přístup – případy a aplikace:

Berger, R. (2016). „Kriminalomsorgen: A Look at the World’s Most Humane Prison System in Norway.“ Pracovní text na SSRN (OA; DOI 10.2139/ssrn.2883512). K věznici Halden a „principu normality“.

MoMA, „Halden Prison“ (Design and Violence) – moma.org. Volně přístupný architektonický komentář (Erik Møller Architects + HLM).

K Hogeweyku: dokumentace Molenaar & Bol & Van Dillen architecten a provozovatele (Vivium Zorggroep); kritické komentáře v odborném i denním tisku (heslo „dementia village“).

K případu Presidio Modelo:

Dokumentace a fotoarchivy (Wikimedia Commons; Atlas Obscura) – stavba 1926–1931, pět kruhových bloků, uzavřeno 1967, dnes muzeum a národní památka.

Urbánní sociologie pro architekty – revidovaná verze rukopisu, dávka 3 (kapitoly 4–5)

KAPITOLA 4

Výzkumný cyklus

Jak poznat, že budova funguje

„Výhled z okna může ovlivnit zotavení po operaci.“

– Roger S. Ulrich, Science (1984) – pozor na to opatrné „může“

„Ne vše, co lze spočítat, se počítá, a ne vše, co se počítá, lze spočítat.“

– William Bruce Cameron, Informal Sociology (1963)

4.1 Číslo, které nic nedokazuje

Předchozí kapitola skončila u působivého čísla. Norská věznice Halden, navržená jako protiklad totální instituce, se chlubí recidivou kolem dvaceti procent, zatímco jinde se běžně pohybuje mezi padesáti a sedmdesáti. Nabízí se závěr, že humánní architektura funguje. Je to lákavý příběh, a právě u takových by měl metodologicky gramotný čtenář zpozornět.

Potíž je v tom, že Halden nezměnil jen jednu věc. Norsko se liší i délkou trestů, štědrostí sociálního státu, počtem personálu, výběrem toho, kdo do které věznice nastoupí, a celou kulturou trestání. Co z toho snižuje recidivu? Možná architektura. Možná všechno ostatní. A možná se ti, kdo do Haldenu nastupují, od vězňů jinde liší dřív, než vejdou dovnitř. Jediné číslo tyto možnosti nerozliší. Říká, že nízká recidiva a humánní budova se vyskytují spolu, ne že jedno způsobuje druhé.

Tady začíná tato kapitola. Architekt je totiž, ať chce, nebo ne, neustále zaplavován tvrzeními o tom, co prostor dělá s lidmi: že zeleň zklidňuje, že otevřený půdorys podporuje spolupráci, že denní světlo zvyšuje výkon, že „aktivní parter“ oživuje ulici. Některá z nich jsou podložená, jiná jsou marketing a většina obojí napůl. Kdo je neumí rozlišit, buď slepě přebírá developerské brožury, nebo zaměňuje vlastní dojem za důkaz. Cílem kapitoly je naučit architekty číst výzkum (výzkumníky z nich dělat

nechceme) tak, aby poznali, kdy je tvrzení o prostoru podloženo a kdy jde jen o pěkně vyprávěnou naději.

4.2 Proč výzkumu rozumět, i když architekt nebádá

Nabízí se námitka, že výzkum patří vědcům a architekt má stavět. Architekt je však vůči výzkumu ve dvojím postavení a obě ho k němu zavazují. Je jeho konzumentem, protože čte (nebo by měl číst) studie, normy a „poučky z praxe“, o něž opírá svá rozhodnutí. Je ale také jeho producentem, protože každý výkres je, jak ukázala první kapitola, nevyslovenou hypotézou o sociálním životě, domněnkou, že lidé budou jednat tak a tak, když se prostor uspořádá takto. Rozumět výzkumu tedy znamená umět posoudit cizí hypotézy i ty vlastní.

K výzkumné gramotnosti není třeba umět spočítat regresi. Stačí si u každého tvrzení položit několik otázek (koho se týkalo, co se vlastně měřilo, s čím se to srovnávalo, kdo to platil) a poznat, kdy odpovědi chybějí. Je to dovednost čtenáře, a o to potřebnější, že architektura má vlastní folklor, přesvědčení, která kolují z ateliéru do ateliéru a z přednášky do přednášky, aniž je kdy kdo ověřil. Část z nich je pravdivá, jiná část jsou polopravdy, které přežívají jen proto, že znějí hezky a nikdo se neptá. Rozlišit jedno od druhého je úkolem výzkumného cyklu.

Pár příkladů. Tvrzení, že otevřený půdorys podporuje spolupráci, znělo desítky let jako samozřejmost, dokud velké pozorovací studie kanceláří neukázaly spíš opak. Když padnou příčky, lidé spolu tváří v tvář často mluví méně a stahují se do e-mailu a sluchátek. Naproti tomu teze, že přehledný poloveřejný prostor („oči ulice“) zvyšuje pocit bezpečí, se potvrzuje opakovaně. Spousta pouček leží někde mezi („atrium spojuje lidi“, „barva stěny řídí náladu“, „výhled na vodu uklidňuje“) a platí někdy, někdy jen za určitých podmínek a jindy vůbec ne. Folklor je zkrátka směs pravd a omylů, kterou je třeba probrat.

Nejpoučnějším příkladem folkloru s planetárním dosahem je teorie **rozbitých oken**. Jamesi Q. Wilsonovi a Georgi Kellingovi k ní roku 1982 stačil jediný esej v časopise The Atlantic. Neopravené rozbité okno prý signalizuje, že se nikdo nestará, a zve k dalšímu ničení, takže z drobného nepořádku vyrůstá vážná kriminalita. Myšlenka je intuitivní, prostorová a okamžitě použitelná a ovlivnila policejní praxi (newyorskou „nulovou

toleranci“ devadesátých let) i navrhování a správu veřejných prostranství po celém světě. Doklady za ní ale nikdy nedorostly jejího vlivu. Kriminalita v devadesátých letech klesala i ve městech, která nulovou toleranci nezavedla, a systematické pozorování tisíců chicagských ulic (Sampson & Raudenbush 1999) ukázalo, že „nepořádek“ i kriminalita mají společné strukturální příčiny, totiž chudobu a oslabenou kolektivní účinnost sousedství, a že jedno nezpůsobuje druhé. Teorie rozbitých oken tak dává této kapitole dvojí poučení: jak snadno se líbivá prostorová hypotéza promění v globální politiku dřív, než ji kdokoli pořádně ověří, a jak se za zdánlivou příčinou (rozbitým oknem) může skrývat třetí činitel, o němž bude řeč za chvíli.

4.3 Výzkumný cyklus

V učebnicích se výzkum kreslí jako přímka: otázka, data, závěr. Ve skutečnosti připomíná spíš kruh, který se otáčí dokola a s každou otáčkou se zpřesňuje. Má zhruba šest zastávek.

Otázka. Všechno začíná dobrou otázkou, dost úzkou na to, aby na ni šlo odpovědět. Místo „je zeleň dobrá?“ se ptáme „zotavují se pacienti s výhledem do zeleně rychleji než pacienti s výhledem na zeď?“.

Teorie a dosavadní poznání. Než se cokoli změří, je třeba zjistit, co už se ví a z čeho by výsledek mohl plynout. Jinak se měří naslepo.

Návrh výzkumu. Rozhoduje se, koho nebo co sledovat, s čím to srovnat a jak omezit „všechno ostatní“, co by mohlo výsledek zkreslit. Tady se o kvalitě výzkumu rozhoduje víc než kdekoli jinde.

Sběr dat. Pozorování, dotazníky, rozhovory, měření, záznamy. Data jsou jen tak dobrá jako návrh, který si je vyžádal.

Analýza. Hledání vzorce v datech a pečlivé prověření, zda ten vzorec není jen náhoda nebo artefakt měření.

Interpretace. Co vzorec znamená, co neznamená a kde leží hranice závěru. Odtud vede šipka zpět k nové, lepší otázce.

Cyklus nikdy nekončí čistým „dokázáno“. Končí závěrem s vyznačenou mírou nejistoty a novou otázkou. Statik spočítá nosník s jistotou, věda o prostoru přináší jen stále lepší odhady (a jak tvrdila už první kapitola, hlavně lepší otázky).

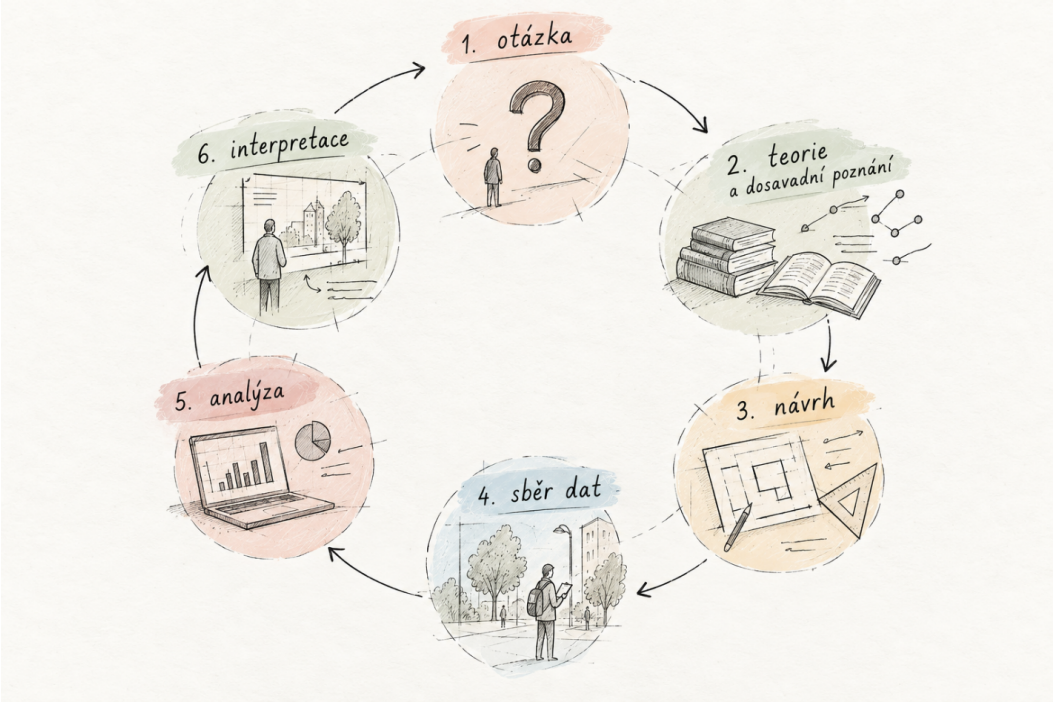

Obr. 4.1. Výzkum jako kruh. Každá otáčka zpřesňuje otázku, místo aby téma uzavřela.

4.4 Od mlhy k měřitelnému: operacionalizace

Mezi otázkou a daty leží krok, který laici přeskakují, ačkoli na něm výzkum stojí a padá: **operacionalizace**, převedení mlhavého pojmu na něco pozorovatelného. Architektura pracuje s pojmy notoricky mlhavými, jako je „živé“ náměstí, „pohoda“, „komunita“, „důstojnost“ nebo „kvalitní veřejný prostor“. Dokud takové zůstanou, nelze je ověřit ani vyvrátit a každý si pod nimi představí své.

Operacionalizovat „živé náměstí“ znamená rozhodnout, podle čeho se živost pozná: kolik lidí náměstím za hodinu projde, jak dlouho se zdrží, kolik si jich sedne, jak jsou různorodí (věk, pohlaví, sami či ve skupině) a kolik různých činností se tu odehrává. Teprve takto vymezenou živost lze změřit a srovnat dvě náměstí nebo totéž náměstí před úpravou a po ní. Klasickým příkladem je William H. Whyte, který v sedmdesátých letech kamerou snímal newyorská prostranství, aby zjistil, proč jsou některá plná a jiná prázdná. Z dojmu „živosti“ tak udělal pozorovatelný jev.

Vraťme se k Haldenu. I „humánnost“ lze operacionalizovat, třeba mírou násilí mezi vězni, počtem sebepoškození, četností a tónem kontaktů mezi personálem a vězni a samozřejmě recidivou. Hned je vidět, že každý

ukazatel zachytí jen úlomek pojmu a že volba ukazatele předznamenává výsledek. Dobré měření proto musí mít dvě vlastnosti. **Validita** znamená, že měřím opravdu to, co tvrdím (je recidiva mírou „humánnosti“ budovy, nebo spíš toho, co se s člověkem děje po propuštění?). **Reliabilita** znamená, že by tentýž postup dal tentýž výsledek i v rukou někoho jiného. Tvrzení postavené na nevalidním nebo nespolehlivém ukazateli je vratké, ať za ním stojí čísel sebevíc.

Číhá tu i opačná past. Jakmile pojem nahradíme ukazatelem, snadno na pojem zapomeneme a začneme honit ukazatel. Náměstí optimalizované na počet průchozích může být „živé“ v tabulce, a přesto nepříjemné k pobytu, škola optimalizovaná na výsledky testů může vychovávat zdatné vyplňovače testů. Dobrý výzkumník nepouští ze zřetele rozdíl mezi tím, co ho zajímá (živost, učení), a tím, co dokáže změřit (průchody, body), a ví, že to druhé jen zastupuje to první.

4.5 Past korelace: Ulrichovo okno

Celý cyklus i jeho úskalí nejlépe ukáže jedna slavná studie, ta, která prakticky založila evidence-based design. Roku 1984 publikoval Roger Ulrich v časopise Science článek s opatrným názvem „Výhled z okna může ovlivnit zotavení po operaci“. Už v tom „může“ je poučení, protože dobrý výzkum tvrdí méně, než by čtenář rád slyšel.

Ulrich prošel záznamy pacientů, kteří v letech 1972–1981 podstoupili v jedné pensylvánské nemocnici operaci žlučníku. Vybral jich šestačtyřicet a rozdělil je do třiadvaceti dvojic. Pároval je pečlivě, takže členové každé dvojice se shodovali v pohlaví, věku, kuřáctví, váze, roce operace i podlaží a leželi v prakticky stejných pokojích. Lišili se jen výhledem. Z okna jedněch byl vidět hájek stromů, z okna druhých holá cihlová zeď. Pacienti s výhledem do zeleně strávili v nemocnici kratší dobu, dostali méně silných léků proti bolesti a sestry o nich psaly méně negativních poznámek (3,96 na pacienta u pohledu na zeď oproti 1,13 u pohledu do zeleně).

Proč je tato studie přesvědčivější než haldenské číslo? Ulrich se totiž od pouhého společného výskytu posunul blíž k **experimentu**. Spárováním podobných pacientů v podobných pokojích vyloučil („zkontroloval“) většinu toho, co by místo výhledu mohlo zotavení ovlivnit. Zbude-li po takovém vyrovnání rozdíl, je rozumné připsat ho té jediné věci, která se lišila. Na tom stojí celý rozdíl mezi **korelací** (dvě věci se vyskytují spolu) a

kauzalitou (jedna způsobuje druhou). Kauzalitu lze hájit jen tehdy, umíme-li vyloučit ono „všechno ostatní“, tedy zkreslující činitele, kterým se říká **matoucí proměnné**. Halden je samá matoucí proměnná, Ulrichovo okno nemá téměř žádnou. A rozbitá okna z oddílu 4.2? Tam byla matoucí proměnnou chudoba, která působí na nepořádek i na kriminalitu současně, a vytváří tak mezi nimi zdánlivou příčinnost.

Lze tak sestavit jakýsi žebříček síly dokladů. Nejníže stojí jednotlivá historka („u nás to fungovalo“), nad ní prostá korelace (Halden), výš spárované srovnání, které vyrovná zjevné rozdíly (Ulrich), a ještě výš skutečný experiment, v němž výzkumník přiřazuje podmínky náhodně, takže se vyrovnají i rozdíly, na které nikdo nepomyslel. Architektura má ovšem smůlu, protože budovy se náhodně přidělovat zpravidla nedají. Nelze losovat, kdo bude bydlet v jakém domě, a postavit dvě stě stejných nemocnic jen kvůli pokusu nikdo nebude. „Zlatým standardem“ architektonického výzkumu je proto právě to, co udělal Ulrich: chytře využít situaci, v níž provoz nebo náhoda vytvořily jinak srovnatelné skupiny lišící se jedinou věcí, takzvaný přirozený experiment.

Opatrný byl ke svému závěru i Ulrich. Sám upozornil, že „zeď“ v jeho studii byla obzvlášť fádní cihlová plocha, takže z výsledku nelze usuzovat na všechny výhledy na zástavbu, a možná nešlo jen o blahodárnost zeleně, ale zčásti i o úmornost prázdné stěny. Tak vypadá poctivá studie, která sama vymezí, kam její závěr sahá. (Dodejme, že výzkum financovala lesnická složka ministerstva zemědělství, zadavatel se zájmem ukázat blahodárnost přírody. Pečlivý návrh výzkumu to nezneplatňuje, velí však číst pozorněji.)

> Otázka k případu. Vezměme korelaci, která mate. Ve městech s více kostely bývá i víc hospod. Způsobuje zbožnost pití? Najděte matoucí proměnnou, která vysvětlí obojí naráz. Pak zkuste stejnou obezřetnost uplatnit na tvrzení „čtvrti s více zelení mají nižší kriminalitu“ a na teorii rozbitých oken.

4.6 Nástroje architekta: POE a evidence-based design

Ulrichova studie nezůstala kuriozitou, stála u zrodu celého směru. **Evidence-based design** (návrh opřený o doklady) vznikl právě ve zdravotnické architektuře a žádá, aby se důležitá rozhodnutí, například orientace pokojů, přístup ke světlu a zeleni nebo uspořádání oddělení, opírala o výzkum místo pouhého zvyku a vkusu. Z Ulricha vyrostlo Center for Health Design i celá vlna studií o tom, jak nemocniční prostředí ovlivňuje hojení, bolest a chybovost personálu.

Architekt přitom nemusí čekat na vědce. Má vlastní, jemu nejbližší nástroj, **evaluaci užívané stavby** (post-occupancy evaluation, POE). Je to metoda prostá a podceňovaná: vrátit se do hotové, obydlené budovy a zjistit, zda dělá, co se od ní čekalo. Měří se spotřeba energie a teploty, mapuje se, kudy lidé chodí a čemu se vyhýbají, sbírají se dotazníky spokojenosti a vedou rozhovory s uživateli i s úklidem a údržbou. V jazyce druhé kapitoly POE přímo měří mezeru mezi pojatým a žitým prostorem, mezi tím, co architekt nakreslil, a tím, jak se v tom žije. Jen tak se architekt může ze své práce učit, místo aby opakoval tytéž omyly z projektu na projekt.

K měření užívané budovy patří ještě jedna klasická past, objevená skoro před sto lety. V elektrotechnických závodech Hawthorne u Chicaga zkoumali ve dvacátých a třicátých letech, jak osvětlení ovlivňuje výkon dělnic, a výkon rostl, ať světla přidali, nebo ubrali. Vysvětlení vešlo do učebnic jako **Hawthornský efekt**: už samo vědomí, že je člověk pozorován a že se o něj někdo zajímá, mění jeho chování. Pro POE i pro „živé laboratoře“ (kap. 14) to znamená pokoru, protože pozorování do života budovy samo zasahuje. Dobrý výzkumník proto kombinuje ohlášené metody (dotazník, rozhovor) s nenápadnými stopami, které nelžou, protože nevědí, že je někdo čte, takzvanými nereaktivními mírami.

Část dokladů totiž budova vydá sama. Vyšlapané pěšiny napříč trávníkem (desire lines) jsou hotová data o tom, kudy lidé doopravdy chtějí chodit, ať je dlažba vede kamkoli. Ošoupaná místa, dodatečné cedule „netlačte“, přelepené senzory, židle přitažené tam, kam je architekt nechtěl, to vše je zpětná vazba od uživatelů. K tomu přistupují soustavnější nástroje: počítání průchozích a mapování chování (kdo, kde, jak dlouho), dotazníky a rozhovory s uživateli, měření prostředí (světlo, hluk, teplota) a dále v knize i

analýza prostorové konfigurace (space syntax). Pozorný architekt nečte jen studie cizích budov, ale i tu svou, jakmile se do ní nastěhují lidé.

Metod je celá škála a dělí se zhruba do dvou rodin. **Kvantitativní** odpovídají na otázky „kolik“ a „jak často“ (měření, počítání, dotazníky s čísly) a vynikají ve srovnávání a zobecňování. **Kvalitativní** odpovídají na „jak“ a „proč“ (rozhovory, pozorování, etnografie) a pomáhají porozumět tomu, co čísla nezachytí. Nejlepší výzkum prostoru obvykle obojí kombinuje. Čísla řeknou, že lavička zůstává prázdná, rozhovor a pozorování řeknou proč.

4.7 Co výzkum nedá

Jako u sociologie v první kapitole je třeba říct i meze. Výzkum **nenahradí úsudek**. Data zúží okruh rozumných možností, ale rozhodnutí, který návrh je dobrý, zůstává tvůrčí a hodnotové. Výzkum **nedá jistotu**, jen odhady s mírou nejistoty, žádné geometrické důkazy. A výzkum **neměří všechno**. Tady na metodologicky gramotného architekta číhá nejzákeřnější past, **scientismus**, sklon pokládat za skutečné jen to, co se dá změřit, a zbytek mlčky odepsat. Prostor nese i krásu, posvátnost, smutek a domov a nic z toho se do tabulky beze zbytku nevejde. Motto kapitoly, věta připisovaná sociologu Cameronovi, platí oběma směry: ne vše, co lze spočítat, se počítá, a ne vše, co se počítá, lze spočítat.

K obezřetnosti patří i nedůvěra k jediné krásné studii. Ulrichovo okno je přes všechnu pečlivost jediný výzkum na malém vzorku v jedné nemocnici a spolehlivou oporou se stalo až díky desítkám pozdějších studií. Vědy o člověku se této pokoře naučily tvrdě. V desátých letech 21. století propukla takzvaná **replikační krize**, když se ukázalo, že značnou část slavných psychologických nálezů se při pečlivém zopakování nedaří potvrdit (Open Science Collaboration 2015). Příčiny jsou systémové. Ohromující zjištění se publikují snáz než nudná nebo nulová (publikační zkreslení, známé také jako „šuplíkový efekt“, protože nezdařené pokusy končí v šuplíku), a pružnost analýzy dovoluje vymačkat z dat zdánlivě významný výsledek (p-hacking). Architektonický výzkum s malými vzorky a silnými estetickými preferencemi je vůči těmto nemocem obzvlášť náchylný. Jedna studie je hypotéza, kterou je dobré brát vážně, jistotu dává až to, co se opakovaně potvrdí, nejlépe různými týmy a různými metodami.

Co tedy výzkum architektovi dá? Totéž co sociologie, jen ostřeji, totiž ochranu před sebeklamem. Nedovolí, aby se líbivá domněnka stala pravdou pouhým opakováním, nutí ptát se „jak to vlastně víme?“ a dává nástroj, jak se učit z vlastních staveb. A Halden? Gramotný architekt jeho číslo neodmítne, ale ani nespolkne. Řekne, že jde o nadějnou korelaci, která si žádá lepší studii, třeba srovnání podobných věznic lišících se hlavně architekturou. Do té doby bude humánní návrh hájit z důvodu, který obstojí sám o sobě, i kdyby se vliv na recidivu nikdy nepodařilo izolovat, totiž z důstojnosti.

S rozlišením mezi doklady a příběhem se urbánní sociologie může vrátit k velkým tématům. Nejnaléhavěji si pečlivý výzkum žádá nerovnost: kdo ve městě bydlí kde, kdo je odtud vytlačován a koho průměr skryje. Tou se zabývá pátá kapitola.

4.8 Jak číst výzkum o prostoru

Tyto otázky se hodí na každé tvrzení o tom, co prostor dělá s lidmi, ať cizí, nebo vlastní.

Koho nebo čeho se to týkalo? Velikost a povaha vzorku (kolik, kdo, kde). Malý nebo nereprezentativní vzorek unese jen malý závěr.

Co se vlastně měřilo? Otázka operacionalizace. Zastupuje zvolený ukazatel rozumně pojem, o který doopravdy jde?

Korelace, nebo kauzalita? S čím se srovnávalo a co bylo „zkontrolováno“? Bez srovnání a bez ohlídaných matoucích proměnných lze mluvit nanejvýš o souvislosti, o příčině sotva.

Kdo to platil a komu výsledek slouží? Zájem zadavatele studii nevyvrací, velí však číst pozorněji.

Odpovídá závěr datům a kam až sahá? Netvrdí studie víc, než ukázala? Platí to i mimo zkoumaný případ a potvrdil to už někdo nezávisle?

Klíčové pojmy této kapitoly

Výzkumný cyklus – iterativní sled otázka → teorie → návrh → data → analýza → interpretace → nová otázka. Končí zpřesněním a další otázkou, jistotou nikdy.

Hypotéza – ověřitelné tvrzení o vztahu („výhled do zeleně zkracuje zotavení“). Každý návrh nějakou hypotézu mlčky obsahuje.

Operacionalizace – převod mlhavého pojmu (živost, pohoda) na pozorovatelný ukazatel (počet průchozích, doba pobytu). Hrozí tu honba za ukazatelem na úkor pojmu.

Korelace × kauzalita – společný výskyt dvou jevů versus skutečné způsobení jednoho druhým. Kauzalitu lze hájit teprve po vyloučení „všeho ostatního“.

Matoucí proměnná (confounder) – třetí činitel, který ovlivňuje výsledek i domnělou příčinu a vytváří zdánlivou souvislost. Je jádrem „pasti korelace“.

Teorie rozbitých oken (Wilson & Kelling 1982) – vlivná prostorová hypotéza, jejíž doklady nikdy nedorostly jejího vlivu. Ukázka folkloru proměněného v globální politiku, s matoucí proměnnou (chudobou) v pozadí.

Validita a reliabilita – zda se měří to, co se tvrdí (a zda závěr platí i jinde), a zda by totéž měření dalo tentýž výsledek.

Evaluace užívané stavby (POE) – návrat do obydlené budovy a ověření, zda funguje podle záměru. Přímo měří mezeru mezi pojatým a žitým prostorem.

Hawthornský efekt a nereaktivní míry – pozorování mění chování pozorovaných. Protiváhou jsou stopy, které o svém čtení nevědí (desire lines, opotřebení, spotřeba).

Evidence-based design – návrhová praxe, která důležitá rozhodnutí opírá o výzkumné doklady místo pouhého zvyku a vkusu.

Replikační krize a publikační zkreslení – jedna studie je hypotéza, jistotu dává až nezávislé opakování. Ohromující nálezy se publikují snáze než nulové.

Scientismus – sklon pokládat za skutečné jen měřitelné. Protějšek pověrčivosti, stejně zavádějící.

Otázky k zamyšlení

Vyberte jednu „poučku z praxe“ o prostoru, kterou jste slyšeli jako samozřejmost (např. „atrium podporuje setkávání“). Jak by vypadala studie, která by ji ověřila, a co všechno by musela ohlídat?

Operacionalizujte pojem „dobré bydlení“. Které ukazatele byste zvolili a co z pojmu nutně uteče?

Halden versus Ulrichovo okno. Vysvětlete vlastními slovy, proč má druhý případ blíž k důkazu příčiny. Šlo by Halden „proměnit v Ulricha“, a jak?

Teorie rozbitých oken ovlivnila správu veřejných prostranství po celém světě dřív, než byla ověřena. Najděte její stopy v současné české praxi (údržba, graffiti, „vizuální smog“) a navrhněte, jak by se dala spolehlivě otestovat.

Kde leží hranice mezi zdravou metodologickou skepsí a scientismem, který odmítá vše neměřitelné? Najděte v architektuře příklad, kde měření spíš škodí.

Terénní cvičení 4: Malé ověření tvrzení

Vyberte jedno konkrétní tvrzení o známém prostoru (např. „tato lavička se nevyužívá, protože je obrácená k vozovce“). Zformulujte z něj otázku a hypotézu, rozhodněte, co by bylo třeba pozorovat nebo změřit a s čím to srovnat, a pokud možno proveďte drobné pozorování (třeba dvacet minut počítejte, kdo se kde zastaví). Nakonec střízlivě sepište, co mini-studie ukázala, co neukázala a jaká lepší studie by měla následovat. Rozsah textu je strana až dvě.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Ulrich, R. S. (1984). „View through a Window May Influence Recovery from Surgery.“ Science, 224(4647), 420–421. Zakládající studie evidence-based designu; plné PDF je volně dostupné v řadě repozitářů – zelený OA.

The Center for Health Design – healthdesign.org. Otevřená znalostní databáze studií o vlivu prostředí na zdraví (vč. shrnutí Ulrichovy studie a její metodiky).

Whyte, W. H. (1980). The Social Life of Small Urban Spaces. Klasická ukázka, jak pozorováním operacionalizovat „živý“ veřejný prostor; doprovodný film je volně dostupný online.

Rozbitá okna a jejich kritika:

Wilson, J. Q. & Kelling, G. L. (1982). „Broken Windows.“ The Atlantic Monthly, březen 1982. Původní esej; volně dostupný online.

Sampson, R. J. & Raudenbush, S. W. (1999). „Systematic Social Observation of Public Spaces.“ American Journal of Sociology, 105(3). Klíčová empirická korekce: nepořádek i kriminalita mají společné strukturální příčiny.

Harcourt, B. E. (2001). Illusion of Order. Cambridge, MA: Harvard University Press. Systematická kritika teorie i politiky nulové tolerance.

K metodě, POE a mezím výzkumu:

Preiser, W. F. E., Rabinowitz, H. & White, E. (1988). Post-Occupancy Evaluation. Klasický úvod do evaluace užívaných staveb; volně dostupné příručky k POE nabízejí též Usable Buildings Trust a RIBA.

Roethlisberger, F. J. & Dickson, W. J. (1939). Management and the Worker. Cambridge, MA: Harvard University Press. Původní hawthornské studie.

Open Science Collaboration (2015). „Estimating the Reproducibility of Psychological Science.“ Science, 349(6251). K replikační krizi; volně dostupné shrnutí.

KAPITOLA 5

Centrum a okraj

Nerovnost a vyloučení vepsané do mapy

„Šedé prostory leží mezi bělostí legality a černotou vystěhování.“

– Oren Yiftachel, Planning Theory (2009)

„Jakmile gentrifikace začne, postupuje, dokud není vystěhována většina původních dělnických obyvatel.“

– Ruth Glass, London: Aspects of Change (1964), parafráze

5.1 Co skrývá průměr

Předchozí kapitola skončila u rozlišení mezi evidencí a příběhem a u připomínky, že průměr leccos zakrývá. Tady ji vezmeme doslova. Když se řekne, že „město bohatne“ nebo že „kvalita bydlení roste“, jde o průměr, a za průměrem se často skrývají dvě protilehlé skutečnosti oddělené hlubokou přehradou. Mapa kteréhokoli města je zároveň mapou jeho nerovností. Ceny, vzdělání, zdraví, délka života i naděje na zaměstnání se mění od ulice k ulici, někdy skokem přes jedinou křižovatku.

Kapitola ale jde ještě o krok dál. Prostor podle ní společenskou nerovnost nejen zrcadlí, ale také organizuje. Adresa je důsledkem postavení a zároveň spoluurčuje životní šance. Na tom, kde člověk bydlí, závisí, do které školy chodí jeho dítě, jak daleko má do práce, jaký vzduch dýchá, koho potkává a na koho má dosah. Sociologie mluví o efektech sousedství (neighborhood effects), protože místo samo nerovnost spoluvytváří. Osou, podél níž se to odehrává, je vztah **centra a okraje**. „Okraj“ přitom nemusí být geometrickým krajem města, jde spíš o pozici na jeho sociální mapě.

Jak hluboká ta přehrada bývá, ukazuje nejcitovanější doklad z Glasgow. Zpráva komise WHO o sociálních determinantách zdraví (2008) srovnala chudou vnitroměstskou čtvrť Calton se zámožným předměstím Lenzie, vzdáleným několik kilometrů, a naděje dožití mužů se v nich lišila o dvacet

osm let (54 oproti 82). Podobné mapy lze nakreslit podél londýnského metra i pražských tramvajových linek, kde z jedné stanice na druhou ubývají roky života. Městský průměr „naděje dožití osmdesát let“ se ve skutečnosti skládá ze sousedství, kde se lidé běžně dožívají pětaosmdesáti, a ze sousedství, kde umírají v pětasedmdesáti, přičemž mezi nimi bývá jen pár minut chůze. Nerovnost se netýká jen pohodlí a prestiže. Měří se i délkou života.

5.2 Chicagská škola a ekologie města

Systematicky se tím jako první zabývala skupina sociologů z Chicagské univerzity ve dvacátých a třicátých letech 20. století, dnes známá jako **Chicagská škola** (Robert Park, Ernest Burgess, Louis Wirth a další). Chicago, které díky přistěhovalectví překotně rostlo, jim bylo laboratoří. Jejich přístup byl ekologický. Na město pohlíželi jako na jakýsi ekosystém, v němž skupiny soupeří o prostor podobně jako druhy o stanoviště, a z této soutěže vznikají „přirozené oblasti“, tedy čtvrti s vyhraněným charakterem a obyvatelstvem.

Nejznámějším výsledkem je Burgessův **model soustředných zón** (1925). Město v něm tvoří soustava prstenců. Uprostřed leží obchodní a administrativní jádro, kolem něj „**zóna přechodu**“ (chátrající smíšená čtvrť levného bydlení, dílen a přistěhovalců), dále pásmo dělnického bydlení, za ním lepší rezidenční čtvrti a nakonec předměstí dojíždějících. Skupiny se tímto schématem posouvají procesem, který Park nazval invazí a sukcesí. Nová vlna obyvatel pronikne do čtvrti a vytlačí tu předchozí, podobně jako se v ekosystému jeden porost prosadí na úkor jiného.

Chicagskou školu přitom zajímalo i to, co město dělá s lidmi. Louis Wirth ve stati „Urbanismus jako způsob života“ (1938) tvrdil, že velikost, hustota a různorodost obyvatelstva plodí zvláštní městskou povahu. Kontakty jsou odosobněné, účelové a povrchní, zato člověk získává nebývalou svobodu a anonymitu. Velkoměsto podle Wirtha uvolňuje sevření tradiční komunity, platí se za to však osamělostí uprostřed davu. Ani tato úleva či tíseň není rozložena rovnoměrně a anonymita centra může být pro jednoho vysvobozením, pro druhého opuštěností.

Chicagská škola učinila z města předmět vědeckého zkoumání, vyslala výzkumníky do ulic a ukázala, že rozmístění obyvatel má své pravidelnosti. To je její trvalá zásluha. Burgessův model ovšem nikdy nebyl mapou

konkrétního města, šlo o idealizované schéma chicagských poměrů jedné doby. Pozdější autoři jej doplnili (Hoytův sektorový model, model více jader, později „losangeleská škola“ s roztříštěným, decentralizovaným městem). Vážnější než tyto opravy je ale jedna námitka principiální.

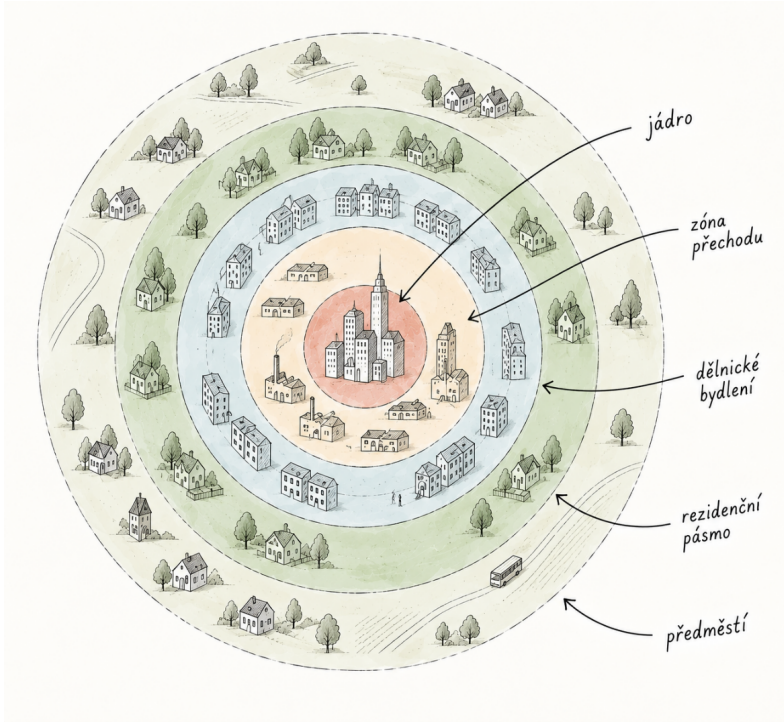

Obr. 5.1. Vlivný model, a přitom idealizace jedné doby a jednoho města, kterou nelze brát jako přírodní zákon. Francouzská banlieue jej ostatně obrací naruby, protože chudoba tam leží na okraji.

5.3 Past naturalizace

Ekologická metafora má vážnou vadu, protože nerovnost naturalizuje. Mluví-li se o čtvrtích jako o stanovištích a o vytlačování jako o sukcesi, snadno to vyzní tak, že rozmístění chudoby a bohatství je výsledkem jakési přírodní soutěže, něčím, co prostě je, jako podnebí. Zakrývá se tím, že pravidla té soutěže kdosi nastavil. Kdo smí dostat hypotéku a kde, kde se postaví sociální bydlení a kde dálnice, koho zónování pustí a koho ne, to všechno určují rozhodnutí, zákony a zájmy.

Jde o tentýž omyl, před nímž varovala první kapitola, jen v prostorovém hávu. Veřejný problém se zaměňuje za přírodní fakt, případně za „povahu“ či „kulturu“ těch, kdo v dané čtvrti žijí. Vysvětlovat bídu vyloučené čtvrti vlastnostmi jejích obyvatel je sociologicky stejná chyba jako vysvětlovat

patnáct milionů nezaměstnaných patnácti miliony slabých povah. Nerovnost na mapě města je vyrobená, a kdo jí chce porozumět, musí se ptát, jak byla vyrobena. Dva nejdůležitější postupy této výroby jsou segregace a gentrifikace.

5.4 Segregace: vyrobená nerovnost

Segregace je prostorové oddělení skupin podle třídy, etnicity nebo rasy. Že není „přirozená“, nejlépe ukazuje americký redlining. Ve třicátých letech 20. století hodnotila federální agentura (HOLC) čtvrti podle úvěrové rizikovosti a ty „nejhorší“, zpravidla obývané černošským obyvatelstvem, obtáhla na mapách červeně. Do červených zón banky nepůjčovaly. Následovala desetiletí chřadnutí, z nichž se mnohé čtvrti dodnes nevzpamatovaly. Segregaci tu nevytvořila soutěž o stanoviště, stačil tah červené tužky po mapě. K témuž vedou vylučující zónování, omezující doložky v kupních smlouvách i rozhodnutí obce, kam dostupné bydlení umístí a kam ne.

Nejextrémnějším případem vyrobené segregace zůstává jihoafrický **apartheid**, mimo jiné proto, že byl výslovně dílem územního plánování. Zákon o skupinových oblastech (Group Areas Act, 1950) rozdělil města podle ras. „Nebílé“ obyvatelstvo bylo hromadně vystěhováváno z vnitřních čtvrtí (johannesburský Sophiatown byl zbořen po roce 1955, kapskoměstský District Six srovnán se zemí) do townshipů za okrajem města, které od „bílého“ města oddělovaly nárazníkové pásy prázdné půdy, průmyslu a dopravních staveb. Soweto (South Western Townships) je toho dodnes obydleným pomníkem. Plánovači kreslili zóny, pásy a přístupové trasy s vojenským důrazem na kontrolu (Christopher 1994). Apartheid padl, jeho geografie však z velké části přetrvala. Chudoba zůstává tam, kam ji kdysi naplánovali, a Johannesburg s Kapským Městem patří k prostorově nejnerovnějším městům světa. Segregace zkrátka nepotřebuje předsudky jednotlivců, stačí jí razítko, a jakmile ji jednou postaví, přežije režim, který ji nakreslil, o celé generace.

Model Thomase Schellinga (1971) ukázal, že i mírné individuální sklony mohou vyústit v ostrou segregaci. Stačí, aby si obyvatelé přáli nebýt ve výrazné menšině, a čtvrti se časem oddělí i bez silných předsudků. Jako „spontánní“ to ovšem segregaci neomlouvá. Model spíš ukazuje, jak málo stačí a jak mocně takové sklony zesilují strukturální tlaky, tedy peníze, politika a diskriminace. Důsledky jsou těžké: koncentrace chudoby (i

koncentrace výhody na opačném pólu), nestejný přístup ke školám, práci a službám a zmíněné efekty sousedství, jimiž se znevýhodnění přenáší z místa na člověka.

Koncentrovaná chudoba navíc působí víc, než by odpovídalo prostému součtu chudých domácností. Sociolog William Julius Wilson popsal „efekty koncentrace“. Kde se nahromadí nezaměstnanost a chudoba, mizí nejen peníze, ale i pracovní kontakty, vzory a fungující instituce, takže znevýhodnění se samo reprodukuje a prohlubuje. Wilson tento mechanismus přičítá situaci, do níž byli lidé prostorově shromážděni, a s jejich osobními vlastnostmi souvisí jen málo. Mezi „čtvrtí, kde žijí chudí“, a „čtvrtí, která chudobu vyrábí a udržuje“, je proto velký rozdíl a vytváří ho uspořádání města.

Francouzská předměstí (banlieues) ukazují třetí variantu téhož mechanismu a zároveň opravují americké pojmy. Velké obytné soubory (grands ensembles), stavěné od padesátých let na okrajích Paříže a dalších měst, měly řešit poválečnou bytovou nouzi. Jak střední třída odcházela do vlastního bydlení, soustřeďovaly se v nich domácnosti přistěhovalců a lidí s nízkými příjmy a periferie se stala francouzským protějškem amerického „vnitřního města“. Sociolog Loïc Wacquant (2008) srovnal chicagské ghetto s pařížskou banlieue a ukázal, že přes povrchní podobnost jde o odlišné útvary. Francouzská chudinská periferie je etnicky smíšenější a hlavním aktérem je v ní stát, ne trh. Obě však spojuje **územní stigma**, kdy už samotná adresa diskvalifikuje člověka u zaměstnavatelů, na úřadech i v očích médií. Nepokoje roku 2005, které po smrti dvou chlapců v Clichy-sous-Bois zachvátily stovky předměstí, se v tomto duchu četly spíš jako vzpoura odsunutého okraje než jako „krize přistěhovalců“. Burgessovo schéma z toho vychází podstatně opravené. Chudoba může ležet v centru (americký model) i na okraji (francouzský model), protože „centrum“ a „okraj“ jsou pozice na sociální mapě a geometrie o nich nerozhoduje.

Česko si rádo namlouvá, že jde o cizí problém, ale není tomu tak. Podle odborné analýzy ministerstva práce z roku 2015 bylo v zemi **606 sociálně vyloučených lokalit** s přibližně 115 tisíci obyvateli, zatímco o necelých deset let dříve jich bylo zhruba tři sta s 80 tisíci obyvateli. Za dekádu se tedy jejich počet takřka zdvojnásobil. Nejvíce jich leží v Ústeckém a Moravskoslezském kraji. Typickým případem je mostecké sídliště **Chanov**. Vzniklo proto, aby se do něj soustředili romští obyvatelé z bouraných částí Mostu, a v devadesátých letech jeho obyvatele dorazila privatizace

bytového fondu v centru spolu s vysokou nezaměstnaností. Dnešní stav sídliště nelze vysvětlit „kulturou“ tamních lidí. Je výsledkem bytové politiky, trhu a obecní praxe odsouvat „problémové“ nájemníky na okraj. Do naturalizační pasti přitom padá každý druhý novinový titulek.

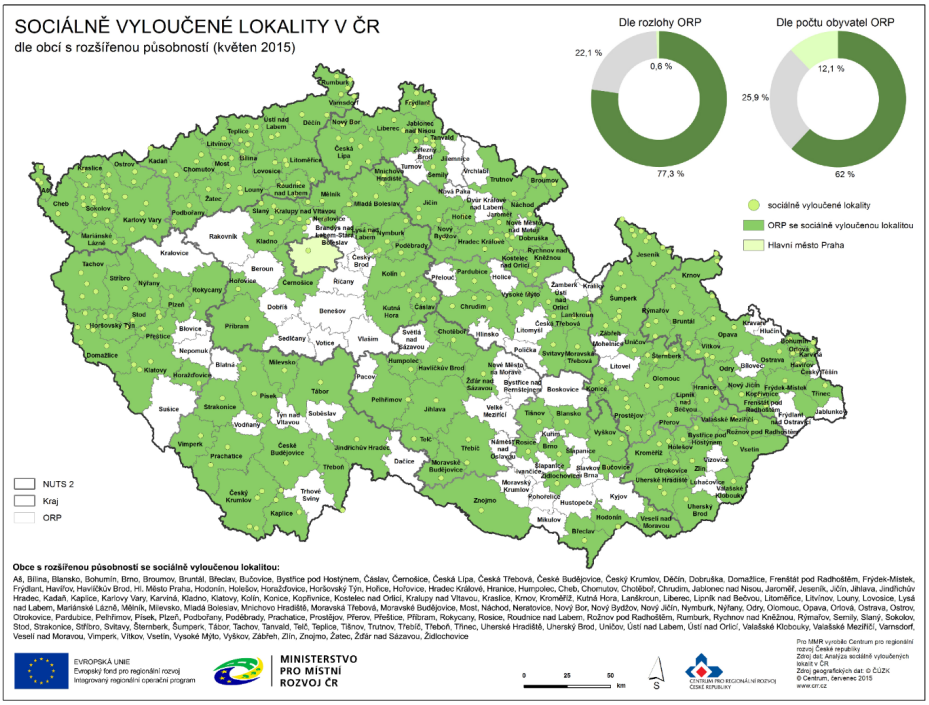

Obr. 5.2. Nerovnost na mapě státu, která se za jedinou dekádu zdvojnásobila.

5.5 Gentrifikace: když se z okraje stane centrum

Opačným, a přitom příbuzným postupem je **gentrifikace**, tedy příliv majetnějších obyvatel a kapitálu do dříve chudší, často centrální čtvrti, který zvedá ceny a nájmy a vytlačuje původní obyvatelstvo. Pojem zavedla socioložka Ruth Glassová roku 1964, když pozorovala londýnský Islington. Střední třída tam postupně skupovala a opravovala dělnické domy, až dělníky vytlačila. Slovo má záměrně ironický nádech (od „gentry“, panstva).

Proč k tomu dochází, vysvětlují dvě skupiny teorií. Nabídková, spojená s Neilem Smithem, mluví o **rentové mezeře**. Jakmile výnos z chátrajícího pozemku klesne hluboko pod to, co by vynesl po reinvestici, otevře se zisková mezera a kapitál se do čtvrti vrátí. Hybnou silou gentrifikace je podle Smithe hlavně kapitál, ne proměna vkusu. Poptávková teorie, spojená s Davidem Leyem, zdůrazňuje novou městskou střední třídu a její záliby

(kavárny, historické fasády, „autenticita“). Ve skutečnosti obvykle působí obojí zároveň. Kulturní průkopníci čtvrť „objeví“ a zatraktivní a teprve po nich dorazí velký kapitál, který rentovou mezeru sklidí. Proces se mezitím globalizoval. Loretta Lees a její kolegové mluví o „planetární gentrifikaci“, jež dnes přepisuje čtvrti od Šanghaje po Santiago (Lees, Shin & López-Morales 2016).

V Česku se gentrifikace nejčastěji dokládá na pražském **Karlíně**. Původně průmyslovou a dělnickou čtvrť zdevastovala roku 2002 „tisíciletá“ povodeň, která zničila desítky domů a vyhnala z bytů tisíce lidí. Katastrofa se stala spouštěčem proměny. Město po povodni rozprodalo řadu parcel soukromým vlastníkům, a vzdalo se tak možnosti vývoj čtvrti řídit. Opravené a nově postavené domy zaplnily kanceláře a drahé byty a z Karlína se stala jedna z nejžádanějších adres Prahy, přezdívaná „malý Berlín“. Mezi těmi, kdo za proměnu zaplatili odchodem, byli karlínští Romové. Velká část z nich se po povodni odstěhovala za příbuznými do severních Čech, když majitelé rekonstruovaných domů hledali způsoby, jak se jich zbavit. Český urbánní výzkum (např. práce Martina Ouředníčka) upozorňuje, že vlastnická struktura bydlení u nás dělá gentrifikaci „mírnější“ než v anglosaském světě. Vytlačení je méně nápadné a hůř se postřehne, to ale neznamená, že neexistuje.

Vytlačení má víc podob, než se zdá. Peter Marcuse rozlišil přímé vystěhování (nájemníka vyžene cena nebo výpověď), vylučující vytlačení (kdo by se dřív do čtvrti nastěhoval, už nemá šanci) a pouhý tlak, který čtvrť promění dávno předtím, než se kdokoli odstěhuje. Zmizí levné hospody, krejčí a samoobsluha a s nimi i důvod, proč tu chudší vůbec mohli žít. A proces pokračuje. Na karlínský příběh navazují velká rozvojová území jako Rohanský ostrov, Smíchov nebo žižkovské nákladové nádraží, kde vznikají byty za ceny, na které domácnosti se středními a nízkými příjmy nedosáhnou. Gentrifikace se městem posouvá jako fronta, od jedné čtvrti k další.

> Otázka k případu. Karlínští Romové po povodni z velké části odešli do severních Čech, do regionu, kde je nejvíc vyloučených lokalit. Lze oslavovanou proměnu Karlína a chřadnutí míst jako Chanov číst jako dva konce téhož procesu, v němž se centrum „zlepšuje“ tím, že svůj problém posílá na okraj? A co by se muselo na začátku udělat jinak, aby zlepšení centra neznamenalo zhoršení okraje?

5.6 Šedé prostory: mezi legalitou a vystěhováním

Segregace i gentrifikace se odehrávají v mezích práva a pracují s vlastnictvím, nájmem a zónováním. Izraelský urbanista Oren Yiftachel však upozornil na rozsáhlou oblast, která leží mezi legalitou a ilegalitou, a mluví o **šedých prostorech** (gray spaces). Jsou to místa a populace držené mezi „bělostí“ legality, schválení a bezpečí a „černotou“ vystěhování, demolice a zániku. Šedý prostor nikdo plně nezačlenil, ale ani neodstranil. Je trpěn, a přitom neuznán, ve stavu, který Yiftachel nazývá trvalou dočasností (permanent temporariness).

Tento stav podle Yiftachela nevzniká nedopatřením, je způsobem vládnutí. „Šednutím“ (gray spacing) spravují městské režimy obyvatelstvo, které nechtějí, ale nemohou nebo nehodlají odstranit. Nechávají je v limbu, kde nelze nic legalizovat ani ničeho dosáhnout. Plánování je v tom podle něj hlavním nástrojem, protože třídí, ohraničuje a spravuje hluboce nerovnou společnost, a napomáhá tak „plíživému apartheidu“. Ananya Royová a další autoři ukazují v příbuzném duchu, že neformalita nepostihuje jen chudé. Je to i způsob urbanizace a mocenský nástroj. O tom, co je „neformální“ či „načerno“, rozhoduje stát, a podle toho přivírá oči, nebo bourá.

Plánování tu vládne svými razítky. Kdo má moc prohlásit něco za „dočasné“, „načerno“ či „v rozporu s plánem“, může držet lidi v nejistotě, aniž by je musel otevřeně vyhnat. Zřetelným příkladem jsou pobytová a přijímací zařízení pro migranty na evropských okrajích. Zřizují se jako dočasná, a přesto trvají léta, mimo běžné městské právo a většině obyvatel města z očí. Šedý prostor je tak trvalé řešení, které se tváří jako provizorium.

Pojem vznikl na Blízkém východě, dobře však poslouží i v Evropě. Hodí se na ubytovny, v nichž se „dočasně“ bydlí léta, na demolice po jednotlivých blocích (v Chanově se torza domů odstraňují postupně, blok po bloku, bez jasné budoucnosti zbytku), na neformální osídlení i na pobytová zařízení migrantů. Všude tam se nerovnost projevuje polohou na mapě i postavením v právu, tedy tím, jak pevně či vratce smí člověk vůbec někde být.

5.7 Pro koho je město

Závěr je vážný. Každý plán a každá regulace rozděluje centralitu a marginalitu, rozhoduje totiž, kdo se ocitne blíž zdrojům, příležitostem a uznání a kdo dál. Architekt a urbanista se na tomto rozdělování podílejí, ať si to připouštějí, nebo ne. Rozhodují o něm polohou sociálního bydlení, zónováním, podobou „revitalizace“ i tím, zda se obec vzdá řízení rozvoje ve prospěch developerů, jak se stalo po povodni v Karlíně.

Odtud dvě poučení. „Zlepšení“ má téměř vždy adresáta i oběť. V duchu druhé kapitoly platí, že vyrobit hodnotnější prostor obvykle znamená jiný prostor, a s ním i jeho obyvatele, odvyrobit. Slovo „revitalizace“ je proto dobré číst s otázkou, pro koho a na čí účet se děje. Stejně spolehlivě se nerovnost skrývá v průměru. Přehradu, kterou průměr zakryl, uvidíme, teprve když data rozložíme podle skupin a míst. Geograf Edward Soja pro spravedlivé nakládání s touto přehradou razil pojem prostorové spravedlnosti a politickým nárokem, který z něj plyne, tedy „právem na město“, se zabývá třináctá kapitola.

Kritika ovšem nevede k bezmoci. Existují nástroje, jak centralitu rozdělovat méně nespravedlivě, a architekt či plánovač u nich nestojí jen jako divák. Patří k nim ochrana dostupného bydlení a regulace nájmů, povinný podíl dostupného bydlení v nových projektech (inclusionary zoning), obecní bytový fond, který se při první krizi neprodá, sociálně smíšená zástavba místo jednolitých enkláv a komunitní pozemkové fondy, které drží půdu mimo spekulaci. Že obecní bydlení funguje, dokazuje už sto let vídeňský Gemeindebau, v němž spolu s dotovaným bydlením žije většina obyvatel města. Žádný z těchto nástrojů není samospásný a každý má své meze. Všechny ale mají oddělit zlepšení místa od vyhnání jeho lidí, a právě to se v Karlíně uhlídat nepodařilo.

Osa centrum–okraj tak končí jednoduchou, ale nepohodlnou otázkou, kterou by si měl projektant položit nad každým zadáním. Pro koho je toto město a koho odsud, byť nepřímo, posílá pryč? Příští kapitola klade tutéž otázku v rovině těla a ptá se, pro čí tělo je prostor vůbec navržen.

5.8 Jak číst nerovnost v prostoru

Následující otázky pomáhají rozpoznat, jak prostor rozděluje šance a postavení.

Komu toto místo otevírá životní šance a komu je zavírá? Adresa spoluurčuje osud a díky efektům sousedství působí na životní šance i sama poloha.

Je tato koncentrace přirozená, nebo vyrobená? Kdo ji vytvořil a jakými nástroji (úvěry, hranice, zónování, ceny, přidělování bydlení)?

Kdo ze „zlepšení" těží, kdo je jím vytlačen a kam? Oběti gentrifikace snadno přehlédneme, protože už tu nejsou.

V jakém právním stavu se tu žije? Plně legálním, ilegálním, nebo v šedé zóně „trvalé dočasnosti", kterou nelze ani legalizovat, ani opustit?

Co z tohoto obrazu skryje městský průměr? Teprve rozložení dat podle skupin a míst ukáže přehradu, kterou souhrnné číslo zakrývá.

Klíčové pojmy této kapitoly

Sociální stratifikace v prostoru – prostor společenskou nerovnost (třída, etnicita, status) nejen zrcadlí, ale i organizuje. Adresa spoluurčuje životní šance.

Efekty sousedství a efekty koncentrace (W. J. Wilson) – místo ovlivňuje životní šance víc, než by odpovídalo vlastnostem jednotlivců. Nahromaděná chudoba se sama reprodukuje, protože mizí kontakty, vzory a instituce.

Chicagská škola / urbánní ekologie – první systematická urbánní sociologie (Park, Burgess, Wirth, 20.–30. léta). Chápe město jako ekosystém, v němž se soutěží o prostor. Patří sem Burgessův model soustředných zón se „zónou přechodu".

Naturalizační past – sklon vykládat vyrobenou nerovnost jako přirozený výsledek soutěže nebo jako projev „kultury" obyvatel. Je to prostorová obdoba záměny veřejného problému za osobní selhání (kap. 1).

Segregace – prostorové oddělení skupin podle třídy, etnicity či rasy. Vytvářejí ji konkrétní mechanismy, například redlining, apartheidní zónování nebo praxe přidělování bydlení.

Redlining – historická praxe (USA, 30. léta), kdy se úvěry odpíraly celým čtvrtím podle toho, kdo v nich bydlel. Nejznámější doklad toho, že segregace je vyrobená.

Územní stigma (L. Wacquant) – diskvalifikace samotnou adresou. Pověst místa dopadá na jeho obyvatele u zaměstnavatelů, na úřadech i v médiích.

Gentrifikace – příliv majetnějších obyvatel a kapitálu do dříve chudší (často centrální) čtvrti, který zvyšuje ceny a vytlačuje původní obyvatele. Pojem zavedla Ruth Glassová (1964), dnes se mluví o gentrifikaci „planetární“ (Lees a kol.).

Rentová mezera (rent gap; N. Smith) – rozdíl mezi skutečným a potenciálním výnosem pozemku, který činí reinvestici (a tím gentrifikaci) ziskovou. Vysvětluje proces z nabídkové strany.

Šedé prostory (gray spaces; O. Yiftachel) – populace a místa držené mezi legalitou a vystěhováním ve stavu „trvalé dočasnosti“. Plánování je zde nástrojem „plíživého apartheidu“.

Neformalita – způsob urbanizace a nástroj moci, který se netýká jen chudých. Stát rozhoduje, co je „neformální“ a co zboural.

Otázky k zamyšlení

Projděte český veřejný diskurz o vyloučených lokalitách s ohledem na naturalizační past. Která vysvětlení připisují jejich stav „přirozenosti“ či „kultuře“ obyvatel a co tím zakrývají?

Vyjmenujte aktéry, kteří z proměny Karlína získali, a ty, kdo ji zaplatili odchodem. Dala se proměna provést bez vytlačení a co by to bylo vyžadovalo?

Chudoba leží v americkém modelu v centru, ve francouzském na okraji, v jihoafrickém tam, kam ji nakreslil zákon. Co z tohoto srovnání plyne pro české město? Kde leží jeho sociální okraj a jakými rozhodnutími tam vznikl?

Porovnejte rentovou mezeru s kulturním vysvětlením gentrifikace. Které z nich lépe vystihuje proměnu čtvrti, kterou znáte? Dají se vůbec oddělit?

Yiftachelovy „šedé prostory“ vznikly na Blízkém východě. Nakolik pojem sedí na evropské poměry (ubytovny, demolice po blocích, neformální osídlení) a kde naráží na své meze?

Terénní cvičení 5: Mapa nerovnosti

Pro jedno město sežeňte dvě mapy téhož území, jednu s cenami nemovitostí nebo nájmů a druhou s některým ukazatelem znevýhodnění (nezaměstnanost, exekuce, dosažené vzdělání, dostupnost služeb). Mapy přiložte přes sebe a popište, kde se od sebe odděluje sociální „centrum“ a „okraj“ (nemusí jít o geometrický střed a kraj města). U jednoho vybraného rozhraní dohledejte, kdy, jakým rozhodnutím a čí vinou či zásluhou vzniklo. Odevzdáte obě mapy s komentářem v rozsahu jedné až dvou stran.

Zdroje a doporučené čtení

Klasické texty (jádro kapitoly):

Park, R. E., Burgess, E. W. & McKenzie, R. D. (1925). The City. Chicago: University of Chicago Press. Zakládající text Chicagské školy a urbánní ekologie (Burgessův model soustředných zón).

Wirth, L. (1938). „Urbanism as a Way of Life.“ American Journal of Sociology, 44(1). Klasická stať o městskosti; volně dostupná v řadě repozitářů.

Glass, R. (1964). London: Aspects of Change. London: MacGibbon & Kee. Místo, kde se poprvé objevuje pojem „gentrifikace“.

Smith, N. (1979). „Toward a Theory of Gentrification.“ Journal of the American Planning Association, 45(4); a týž (1996), The New Urban Frontier – rentová mezera a „revanšistické město“.

Wilson, W. J. (1987). The Truly Disadvantaged. Chicago: University of Chicago Press. Efekty koncentrace chudoby.

Yiftachel, O. (2009). „Theoretical Notes on Gray Cities: The Coming of Urban Apartheid?“ Planning Theory, 8(1), 88–100 (DOI 10.1177/1473095208099300); volně dostupné verze v repozitářích – zelený OA.

Srovnávací a světové případy:

WHO Commission on Social Determinants of Health (2008). Closing the Gap in a Generation. Ženeva: WHO. Volně dostupné; obsahuje glasgowské srovnání Calton–Lenzie.

Wacquant, L. (2008). Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality. Cambridge: Polity. Ghetto a banlieue ve srovnávacím pohledu; územní stigma.

Christopher, A. J. (1994). The Atlas of Apartheid. London: Routledge. Kartografická rekonstrukce apartheidního plánování jihoafrických měst.

Lees, L., Shin, H. B. & López-Morales, E. (2016). Planetary Gentrification. Cambridge: Polity. Ke globalizaci procesu.

Schelling, T. (1971). „Dynamic Models of Segregation.“ Journal of Mathematical Sociology, 1(2) – model „překlopení“; Roy, A. & AlSayyad, N. (eds., 2004). Urban Informality – k neformalitě jako způsobu urbanizace.

České prameny:

GAC / MPSV (2015). Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR. Volně dostupná (esfcr.cz) – 606 lokalit, ~115 tisíc obyvatel; mapový portál.

Ouředníček, M. a kol. – práce o gentrifikaci a rezidenční diferenciaci Prahy (Přírodovědecká fakulta UK); mapové podklady a publikace volně dostupné online.

KAPITOLA 6

Norma a tělo

Standardní uživatel a všichni ostatní

„Sklon uvažovat v pojmech průměrného člověka je past.“

– Gilbert S. Daniels, technická zpráva USAF (1952)

„Postižení nezpůsobuje tělo, nýbrž prostředí.“

– shrnutí sociálního modelu postižení (M. Oliver)

6.1 Tělo, na které se zapomnělo

Předchozí kapitola sledovala, jak prostor vylučuje podle třídy a etnicity. Vyloučení podle těla je méně nápadné a o to všudypřítomnější, protože je zabudováno přímo do rozměrů. Každá budova je navržena pro nějakého uživatele. Ten se sice tváří jako kdokoli, ve skutečnosti však má docela určité tělo: dospělé, zdravé, průměrně vysoké, bez berlí, bez kočárku a bez bílé hole. Kdo se od něj odchyluje, naráží na svět skrojený o kousek vedle, na příliš vysokou kliku, příliš úzké dveře nebo schod tam, kde by stačila rovina. Vyloučení tu vyplývá z předpokladu, který nikdo nevyslovil, a zlý úmysl k němu není potřeba.

Sociologicky za tím stojí obrat, který architektura snadno přehlédne, protože pracuje očima. Prostor se poznává tělem, pohybem, dosahem a únavou, kdežto plán nabízí jen abstraktní nadhled. Filozof Maurice Merleau-Ponty mluvil o žitém těle. Svět si podle něj neprohlížíme zvenčí jako čistá mysl, jsme v něm zabydleni jako těla a měříme jej sami sebou. Architekt přitom tráví celý profesní život v tom, co druhá kapitola nazvala pojatým prostorem, tedy ve výkresu, který vidí, ale neobývá. Mezi výkresem viděným okem a prostorem prožívaným tělem zeje stejná mezera jako mezi pojatým a žitým prostorem. Do ní padají všichni, jejichž tělo se od předpokladu liší.

6.2 Modulor: tělo povýšené na míru

Odvozovat míru z lidského těla je v architektuře starý a sám o sobě dobrý nápad. Vitruvius hledal v proporcích muže s rozpaženýma rukama (z něhož Leonardo udělal slavného „vitruviánského člověka“) klíč k souladu stavby s kosmem. Ernst Neufert v příručce Bauentwurfslehre (1936) sebral „normální“ rozměry všeho od kliky po schodiště a dal architektům celého světa do ruky katalog standardu. Nejotevřeněji povýšil tělo na míru Le Corbusier. Jeho **Modulor** (vydaný 1948 a 1955) je proporční soustava odvozená z postavy vysoké 183 centimetrů se zdviženou paží a propojená se zlatým řezem a Fibonacciho řadou. Le Corbusier jím chtěl smířit lidský rozměr s metrickou abstrakcí a vrátit stavbě tělo.

Ušlechtilý záměr má ovšem vadu v samém základu. Tělo, které Modulor učinil mírou všech věcí, je jedno určité tělo, dospělý muž evropského vzrůstu. (Le Corbusier ostatně původní výšku 175 centimetrů zvýšil na 183, prý podle „hezkého muže z anglického detektivního románu“.) Univerzální lidská míra je tu vybrána velmi úzce. Totéž platí o pozdější ergonomické dvojici „Joe a Josephine“ Henryho Dreyfusse, kde se konkrétní těla rovněž stala vzorem, k němuž se má zbytek lidstva přizpůsobit. Norma se vydává za přírodu. Stejný problém odhalila jedna zdánlivě nesouvisející příhoda z amerického letectva.

Politickou váhu dává této zúženosti dosah standardu. Neufertova Bauentwurfslehre patří k nejpřekládanějším a nejrozšířenějším architektonickým příručkám vůbec. Její rozměry „normálního“ člověka a „normálního“ provozu obešly svět a usadily se v normách, předpisech i v ruce, která rýsuje. Jakmile se jedno tělo stane mírou, putuje dál jako samozřejmost, které si nikdo nevšimne. Kuchyně odvozená od dosahu určité postavy, schod o výšce vyhovující určitému kroku nebo pult v dané výšce se stavějí znovu a znovu po celé zeměkouli. Otázka, čí tělo se stalo standardem, je zároveň otázkou, čí zkušenost se vydává za lidskou vůbec.

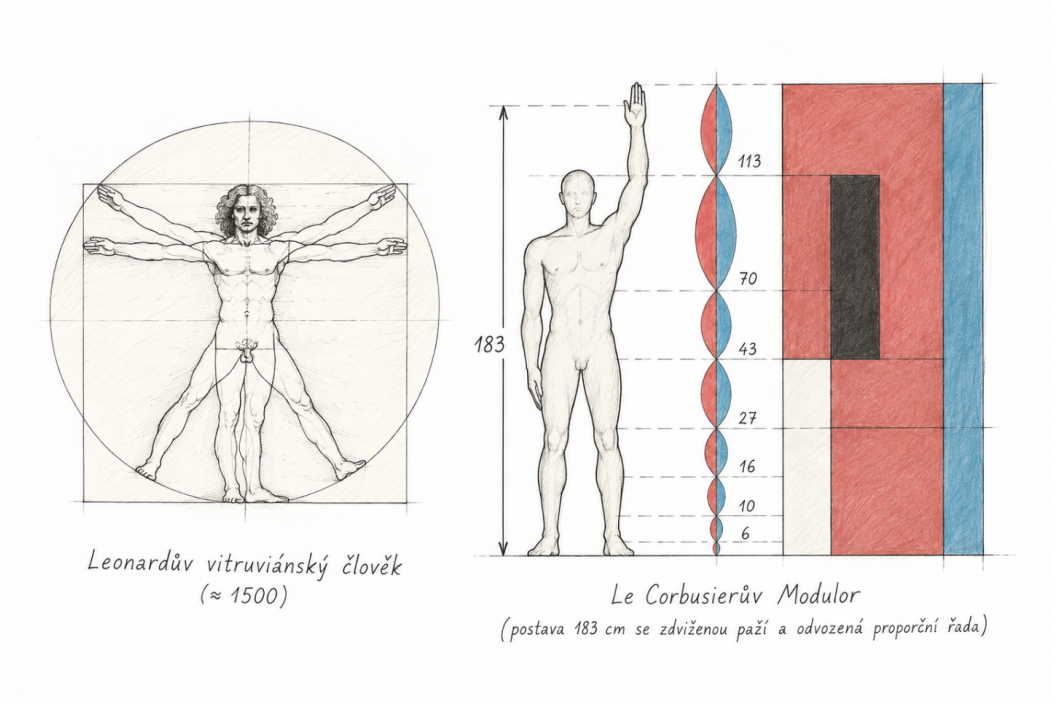

Obr. 6.1. Jedno určité tělo povýšené na univerzální míru. Za ‚člověkem' se tu skrývá dospělý muž jistého vzrůstu.

6.3 Mýtus průměrného člověka

Představa „průměrného člověka", jehož rozměry lze vzít za základ návrhu, pochází od belgického statistika Adolpha Queteleta. Ten v 19. století zavedl pojem l'homme moyen, průměrného muže, který pro něj byl ideálem i normou. Na první pohled to zní rozumně. Stačí změřit populaci, spočítat průměr a navrhovat pro něj. Roku 1952 však mladý analytik amerického letectva Gilbert Daniels prokázal, že jde o omyl.

Letectvo tehdy řešilo záhadné havárie. Piloti ztráceli kontrolu nad jinak dobrými stroji a nikdo nevěděl proč. Kokpity byly navrženy podle průměrných tělesných rozměrů pilotů. Daniels proměřil 4 063 pilotů v deseti nejdůležitějších rozměrech, u každého rozměru vymezil „průměrné" pásmo (prostřední třetinu hodnot) a zeptal se, kolik pilotů padne do průměru ve všech deseti rozměrech zároveň. Nebyl to **ani jediný**. Kokpit navržený pro průměrného pilota tedy neseděl nikomu.

Následky byly převratné a architektura se z nich může leccos naučit. Letectvo opustilo průměr jako vztažný bod a zavedlo nastavitelnost. Sedačky, pedály a řízení se začaly přizpůsobovat jednotlivci (odtud

mimochodem pochází i nastavitelná sedačka v automobilu). Poučení znělo, že systém se má přizpůsobit člověku. Pro navrhování prostoru platí totéž. „Průměrný uživatel“ je statistická fikce a návrh, který na něj sází, nakonec nesedne nikomu. Místo hledání dokonalejšího průměru je třeba navrhovat pro rozpětí, tedy pro pohyblivost, přizpůsobitelnost a rozmanitost těl, jaká skutečně existují.

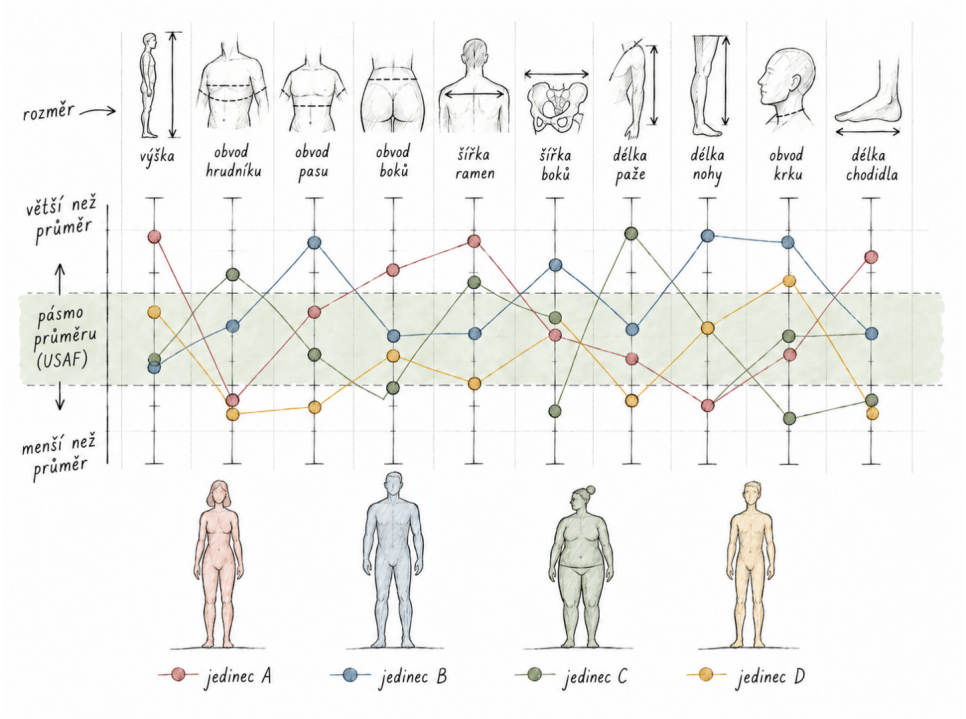

Obr. 6.2. Navrhnout pro průměrného člověka znamená navrhnout pro nikoho. Řešením je nastavitelnost, lepší průměr nepomůže.

6.4 Odstup mezi těly: proxemika

Tělo prostor nejen vyplňuje svým rozměrem, ale nese kolem sebe i zóny, do nichž pouští jen některé lidi. Americký antropolog Edward T. Hall tento jev pojmenoval proxemika a v knize The Hidden Dimension (1966) popsal čtyři pásma odstupu, která lidé bezděčně dodržují: intimní (pro nejbližší), osobní (pro přátele), společenské (pro běžný styk) a veřejné (pro formální situace a cizí lidi). Tato pásma určují, jak daleko od sebe stojíme ve frontě, jak hustý dav ještě sneseme a kdy se začneme cítit stísněně.

Hall především ukázal, že tato pásma jsou kulturně proměnlivá. Odstup, který je v jedné společnosti samozřejmý, působí v jiné chladně, nebo naopak dotěrně. Pro architekturu to znamená, že rozměry, které se zdají

„přirozené“ (velikost čekárny, rozteč laviček, únosná hustota náměstí), jsou normy, a často převzaté z jediné kulturní zkušenosti. Kdo navrhuje prostor, rozhoduje za druhé, jak blízko k sobě budou muset být a čí představa o správném odstupu bude závazná pro všechny.

Důsledky jsou hmatatelné. Pocit „přeplněnosti“ závisí na počtu lidí na metr čtvereční i na tom, nakolik daná kultura takovou blízkost snáší, takže táž hustota může v jednom prostředí působit příjemně živě a v jiném nesnesitelně. Rozhodnutí o šířce chodby, rozteči sedadel v čekárně nebo velikosti bytu proto nejsou čistě technická. Obsahují určitou představu o tom, jak blízko k sobě cizí lidé patří. Architekt, který tyto míry přebírá z tabulek a neuvědomuje si jejich kulturní a tělesnou podmíněnost, může navrhnout prostor pohodlný pro jedny a tísnivý pro druhé, aniž tuší proč.

6.5 Gender a prostor

Nejdéle vžitý předpoklad o uživateli se týká genderu. Tradiční město i tradiční byt byly uspořádány kolem dělby na muže-živitele, který odchází za prací do veřejné sféry, a ženu-pečovatelku, jež zůstává ve sféře soukromé. Americká historička architektury Dolores Haydenová v eseji „What Would a Non-Sexist City Be Like?“ (1980) ukázala, jak hluboce je tato dělba zabudována do předměstského domu i do oddělení bydlení od práce a služeb a jak izoluje ženy, na které zároveň připadá neplacená péče. Veřejný prostor pak bývá projektován bez ohledu na tělo, které tlačí kočárek, vede dítě za ruku nebo se v noci bojí o svou bezpečnost. Vzniká tak „geografie strachu“, která ženám město fakticky zužuje.

Drobným dokladem je věčná fronta u dámských toalet. Stejně velká plocha pro obě pohlaví znamená méně kabinek tam, kde úkony trvají déle a kde se k nim často přidává péče o děti. Nerovnost je tu zabudována do normy a vydává se za rovnost. Novinářka Caroline Criado Perezová v knize Invisible Women (2019) shrnuje desítky podobných případů pod pojem genderová datová mezera. Svět je měřen a navrhován podle mužských těl a mužských denních režimů, protože data o ženách prostě chybějí. Často se uvádí příklad švédského města, které zjistilo, že při zimním úklidu sněhu bezděčně upřednostňuje silnice před chodníky, tedy řidiče (spíše muže) před chodci a pečujícími (spíše ženami). Když pořadí obrátilo, klesl počet zimních úrazů chodců, které zdravotnictví stály víc než celá zimní údržba.

Nejvíc životů stojí datová mezera v dopravě, a doprava je součástí návrhu města. Standardní figurína pro nárazové zkoušky automobilů byla po desetiletí modelována podle těla muže ze středu statistického rozložení. Ženské tělo se testovalo nanejvýš jako zmenšenina mužského, navíc usazená na místě spolujezdce. Americké analýzy nehod doložily, že žena má při srovnatelné nehodě výrazně vyšší riziko vážného zranění (Bose, Segui-Gomez & Crandall 2011). Konstruktéři nejednali ve zlé vůli, jen převedli do oceli Modulor, jedno tělo povýšené na míru všech. Architekt by si z toho měl vzít, že ani „standard“ není nevinné slovo. Každá norma, kterou přebírá, má svou dějinnou postavu, a ta postava má pohlaví, věk i vzrůst.

Že to lze dělat jinak, ukazuje Vídeň, která od roku 1991 soustavně uplatňuje v plánování gender mainstreaming. Začalo to výstavou „Komu patří veřejný prostor“, která zaznamenala den osmi různých žen, a analýzou pohybu, podle níž ženy vykonávají dvě třetiny pěších cest, o nichž se přitom nemluvilo. Urbanistka Eva Kailová prosadila desítky projektů. Bytový komplex Frauen-Werk-Stadt (1997) má úložiště kočárků u vchodů, široká schodiště, výšku domů umožňující dohled na ulici, školku přímo v domě a obchody i ordinace v dosahu. Parky, kterým kdysi vévodily fotbalové klece (a tedy chlapci), dostaly pěšiny a hřiště pro další sporty a začaly je užívat i dívky. Chodníky se rozšířily, přechody jsou bezpečnější. Ve městě, kde většina lidí bydlí v dotovaném bydlení, se dnes soutěžní návrhy posuzují i z genderového hlediska a pražští plánovači jezdí do Vídně na studijní cesty právě kvůli tomu. Vídeňský postup v podstatě uplatňuje princip čtvrté kapitoly, totiž nejdřív zjistit, kdo prostor doopravdy užívá, a teprve potom navrhovat.

6.6 Postižení: prostor, který zneschopňuje

Mýtus standardního těla nejpříměji vyvrací úvaha o postižení. Tradičně se postižení chápe jako vlastnost těla. Člověk „je“ upoután na vozík, a proto se nedostane nahoru. Takzvaný sociální model postižení (formulovaný britskými aktivisty a sociologem Mikem Oliverem) příčinu obrací. Člověk se nahoru nedostane proto, že tam vede schodiště místo rampy, a ne proto, že sedí na vozíku. Zneschopňuje prostředí. Schod, obrubník, těžké dveře nebo nápis jen pro vidoucí jsou drobná rozhodnutí, jimiž zastavěné prostředí vyrábí postižení, protože počítá s jediným druhem těla.

Tím se vyjasňuje i smysl bezbariérovosti. Často se bere jako laskavost vůči menšině nebo jako úřední šikana, jenže ve skutečnosti dokládá, že „normální“ návrh byl od počátku návrhem pro jedno tělo. Proto nestačí přilepit ke každé stavbě dodatečné opatření. Odpovědí je univerzální design (pojem Ronalda Macea), tedy navrhovat rovnou tak, aby prostor sloužil co nejširšímu spektru lidí bez zvláštních úprav: širší dveře, plynulé přechody mezi úrovněmi, srozumitelné vedení, více smyslových kanálů. Robert McRuer v crip theory mluví o „povinné zdatnosti těla“, o nevyslovené představě, že normální tělo je zdatné, a univerzální design se pokouší tuto představu opustit. Co prospívá člověku na vozíku, prospívá i rodiči s kočárkem, kurýrovi s vozíkem a starci o holi. Bezbariérovost slouží všem.

Tomuto jevu se říká efekt obrubníkového nájezdu (curb-cut effect) a jeho dějiny jsou poučné i pro vztah struktury a jednání (kap. 1). Snížené obrubníky si vybojovali sami vozíčkáři. V kalifornském Berkeley se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let zformovala kolem Eda Robertse, prvního studenta na vozíku s téměř úplným ochrnutím, kterého univerzita přijala, skupina Rolling Quads. Její členové zpočátku v noci svépomocí zalévali obrubníky betonem, aby si vyrobili nájezdy, a později si na městě vymohli první oficiální program snížených obrubníků na Telegraph Avenue. Z Berkeley vzešlo hnutí za nezávislý život i pozdější americká legislativa přístupnosti (Williamson 2019). Brzy se navíc ukázalo, že z nájezdů těží i rodiče s kočárky, cestující s kufry, kurýři, cyklisté a vůbec každý, kdo zrovna táhne nákup. Opatření navržené pro okraj zlepšilo prostředí všem. Možná je to nejdůležitější poučení celé kapitoly. Navrhovat od okraje, od nejhůře obslouženého těla, vypadá jako ústupek menšině, a přece je to nejspolehlivější cesta k prostoru, který i většině poslouží lépe než návrh pro pomyslný průměr.

> Otázka k případu. Bezbariérový vstup bývá řešen rampou vzadu, u popelnic, zatímco hlavní vchod si ponechává reprezentativní schodiště. Co tím prostor sděluje o tom, kdo je „běžný“ návštěvník a kdo „výjimka“? Šlo by hlavní vstup navrhnout tak, aby jím prošli všichni stejně? A proč se to děje tak zřídka?

6.7 Věk: děti a stáří

Standardní uživatel je nejen mužský, zdravý a průměrně vysoký, ale také v produktivním věku. Oba konce života tak z města vypadávají. Děti ztratily samostatný pohyb, který býval samozřejmostí. Město přizpůsobené automobilu je pro ně příliš nebezpečné, a tak se z nich stávají „převážení“ pasažéři, které někdo doprovází ode dveří ke dveřím. Hnutí za město přátelské dětem proto navrhuje prostou zkoušku. Zvládne-li osmileté dítě samo a bezpečně dojít koupit si nanuk, je čtvrť v pořádku. Pokud ne, byla navržena pro auta. Na opačném konci přibývá starých a křehkých lidí, pro které je rychlé, kluzké a k sezení neochotné město plné překážek. Jejich potřeby (lavička ve správné vzdálenosti, veřejný záchod, čitelná orientace, prostředí vlídné k paměti lidí s demencí) jsou tytéž, jaké prospívají všem ostatním.

Obě zkoušky spojil urbanista Gil Peñalosa do hesla, z něhož vyrostla mezinárodní organizace 8 80 Cities. Město má fungovat pro osmiletého i pro osmdesátiletého, a pak bude fungovat pro všechny. Heslo je míněno jako návrhové kritérium, protože osmiletý a osmdesátiletý jsou nejcitlivějšími měřicími přístroji města. Kde bezpečně přejde dítě, přejde každý, a kde si odpočine stařec, odpočine si kdokoli. „Indikátorová těla“ z okrajů věkového spektra mají stejnou úlohu jako vozíčkář u obrubníku. Prozrazují, pro koho byl prostor doopravdy navržen.

Na obojí lze navrhovat cíleně. Město přátelské dětem potřebuje souvislé bezpečné trasy do školy, prostupné bloky, dopravu zklidněnou tak, aby dítě nebylo neustále v ohrožení, a veřejná místa, kde se smí zdržovat bez dozoru a bez útraty. Prostředí vlídné ke stáří a k lidem s demencí zase stojí na čitelné orientaci, rozpoznatelných záchytných bodech, klidu bez matoucích odlesků a zrcadel a na lavičkách rozmístěných dost hustě, aby šlo trasu zvládnout po etapách. Nic z toho není exotické a každý z těchto požadavků zlepšuje město i tomu, kdo jím zrovna v plné síle spěchá.

Děti a staří lidé navíc netvoří „zvláštní skupiny“ vedle běžného uživatele, dětstvím i stářím prochází každý. Návrh, který počítá jen s dospělým v plné síle, tak vylučuje každého z nás na začátku a na konci života a kohokoli dočasně, jakmile si zlomí nohu nebo nese těžké břemeno. Rozmanitost těl je pravidlem. „Standardní“ tělo je stav, ve kterém je člověk jen po část života, a nikdy úplně.

6.8 Pro čí tělo

Každý rozměr, každý práh a každá norma v sobě nese předpoklad o těle, které jimi projde. Neutrální není nic z toho, ani výška kliky, rozteč schodů, šířka dveří a sklon rampy, ani hlasitost a velikost nápisu. Všechno to někomu vyhovuje a někoho odřezává. Každý výkres je proto hypotézou o sociálním životě, jak tvrdila první kapitola, a zároveň hypotézou o těle. Nevysloveně říká, kdo je tu myšlen jako běžný uživatel a kdo jako výjimka, kterou je třeba „vyřešit“.

Posun, který kapitola žádá, se týká pojmů stejně jako techniky. Odchylka od normy ukazuje, že norma byla od počátku příliš úzká. Nemá smysl chápat ji jako vadu uživatele, kterou návrh velkoryse toleruje. Mýtus průměrného člověka padl už v kokpitu a s rozmanitostí těl je třeba počítat jako s faktem. Dobré navrhování místo fikce standardního uživatele míří na rozpětí skutečných těl a pracuje s pohyblivostí, přizpůsobitelností a velkorysou mírou.

Pro praxi z toho neplyne rezignace na rozměr a normu, protože bez nich stavět nelze. Mění se ale jejich status. Normu je třeba brát jako pracovní zjednodušení, vědomě prozatímní, které skutečného uživatele věrně nezobrazuje. Kde to jde, nahradí ji nastavitelnost a velkorysost, a všude je namístě ptát se, koho zrovna odřezává. Ani lepší standard těla nepomůže, dokud architekt věří, že nějaký jediný standard vůbec existuje. Navrhovat je třeba pro lidská těla v množném čísle.

Příští kapitola se zeptá, zda se v prostoru mají počítat jen těla lidská, a obrátí pozornost k parkům, krajině a „víc-než-lidskému“ světu.

6.9 Jak číst tělo v prostoru

Tentokrát se při čtení prostoru ptáme, jaké představy o těle nesou jeho rozměry a prahy.

Pro jaké tělo je toto navrženo? Jaký vzrůst, věk, pohyblivost a smysly se mlčky předpokládají a koho ten předpoklad odřezává?

Kde se tu skrývá fikce průměru? Sází návrh na neexistujícího průměrného uživatele tam, kde by stačila nastavitelnost a rozpětí?

Čí odstup se stal normou? Jsou hustoty, vzdálenosti a velikosti „přirozené“, nebo převzaté z jediné kulturní a tělesné zkušenosti (proxemika)?

Zneschopňuje tu prostředí, nebo tělo? Kde vzniká postižení z chybějící rampy, prahu či kanálu vnímání a kde je „bezbariérovost“ odsunuta ke vchodu pro personál?

Projde tudy dítě, těhotná, stařec, člověk s kočárkem stejně jako „standardní“ dospělý? Na fázích života, jimiž každý projde, se návrh prověří (test 8/80).

Klíčové pojmy této kapitoly

Standardní (normativní) uživatel – tělo, s nímž návrh mlčky počítá, historicky dospělý, zdravý a průměrně vysoký muž. Kdo se od něj odchyluje, je předem mírně vyloučen.

Žité tělo (M. Merleau-Ponty) – prostor poznáváme tělem, pohybem a dosahem, abstraktní plán nestačí. Mezi viděným výkresem a prožívaným prostorem zeje mezera.

Modulor (Le Corbusier) – proporční soustava odvozená z postavy vysoké 183 cm. Ukazuje, jak se jedno určité tělo vydává za univerzální lidskou míru (srov. vitruviánský člověk, Neufert).

Mýtus průměrného člověka (Quetelet, vyvrátil Daniels 1952) – uživatel průměrný ve všech rozměrech najednou neexistuje, a návrh pro průměr proto nesedne nikomu. Řešením je nastavitelnost a rozpětí.

Proxemika (E. T. Hall) – kulturně proměnlivá pásma odstupu (intimní, osobní, společenské, veřejné). „Přirozené“ rozměry prostoru jsou ve skutečnosti normy.

Genderová datová mezera (C. Criado Perez) – svět měřený a navrhovaný podle mužských těl a režimů dne (úklid sněhu, nárazové figuríny). Nápravou je gender mainstreaming (Vídeň), který vychází ze zjišťování skutečného užívání.

Sociální model postižení (M. Oliver) – postižení vyrábí prostředí. Zneschopňuje schod, ne vozík.

Univerzální design (R. Mace) – navrhovat rovnou pro nejširší spektrum lidí bez zvláštních úprav. Je protikladem dodatečně „přilepené“ bezbariérovosti a segregovaného přístupu.

Efekt obrubníkového nájezdu (curb-cut effect) – opatření prosazené pro nejhůře obsloužené tělo zlepší prostředí všem. Historicky si je vydobyli lidé zdola (Berkeley, Rolling Quads), shora je nikdo nedaroval.

Otázky k zamyšlení

Vezměte jednu budovu, kterou dobře znáte, a popište „standardního uživatele“, pro něhož je zjevně navržena. Koho její rozměry a prahy odřezávají a jakým způsobem?

Modulor chtěl „vrátit stavbě tělo“. V čem byl ten záměr dobrý a kde se zvrhl v normu vydávanou za univerzální? Lze antropometrii zachránit, aniž by vylučovala?

Najděte ve svém okolí příklad, kde prostředí „vyrábí postižení“ (sociální model). Jak by univerzální design tutéž situaci vyřešil bez dodatečné rampy?

Snížené obrubníky v Berkeley prosadili sami vozíčkáři, zpočátku i nelegálním betonováním nájezdů. Co tento příběh vypovídá o vztahu struktury a jednání (kap. 1)? A kdo dnes ve vašem městě dělá to, co tehdy Rolling Quads?

Vídeňský gender mainstreaming staví na datech o skutečném užívání. Které skupiny uživatelů ve vašem městě nikdo neměří a co tím zůstává nenavrženo?

Terénní cvičení 6: Audit jednoho prahu

Vyberte jeden vstup do veřejné budovy a projděte jím postupně v roli několika různých těl: člověka na vozíku, rodiče s kočárkem, starce o holi, dítěte, člověka neslyšícího či nevidomého, cizince neznalého jazyka. U každého zaznamenejte, kde a jak ho prostor zastaví, zpomalí nebo zmate. Na závěr navrhněte jedinou změnu, která by vstup zpřístupnila co nejvíce z nich naráz (v duchu univerzálního designu), a poznamenejte, proč nebyla zvolena už při návrhu. Odevzdáte jednu stranu s náčrtem.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Le Corbusier (1948, 1955). Le Modulor / Modulor 2. K tělu povýšenému na míru; srov. Neufert, E. (1936). Bauentwurfslehre.

Daniels, G. S. (1952). „The Average Man?“ Technická zpráva USAF. Popularizováno: Rose, T. (2016). The End of Average. K mýtu průměru a nastavitelnosti.

Hall, E. T. (1966). The Hidden Dimension. Proxemika a kulturní proměnlivost odstupu.

Hayden, D. (1980). „What Would a Non-Sexist City Be Like?“ Signs, 5(3). A Criado Perez, C. (2019). Invisible Women. London: Chatto & Windus – genderová datová mezera.

Oliver, M. (1990). The Politics of Disablement – sociální model postižení; McRuer, R. (2006). Crip Theory.

Doprava, přístupnost, věk:

Bose, D., Segui-Gomez, M. & Crandall, J. R. (2011). „Vulnerability of Female Drivers Involved in Motor Vehicle Crashes.“ American Journal of Public Health, 101(12). K nárazovým figurínám a datové mezeře v dopravě.

Williamson, B. (2019). Accessible America: A History of Disability and Design. New York: NYU Press. Dějiny přístupnosti včetně Berkeley a hnutí za nezávislý život.

8 80 Cities (Gil Peñalosa) – 880cities.org. Metodiky a případové studie města pro osmileté i osmdesátileté.

Otevřený přístup a aplikace:

Stadt Wien: Manual for Gender Mainstreaming in Urban Planning and Urban Development – volně dostupné ke stažení; přehled vídeňských projektů (Eva Kailová, Frauen-Werk-Stadt).

Centre for Universal Design (NC State): The Principles of Universal Design (R. Mace a kol.) – sedm principů, volně dostupné online.

KAPITOLA 7

Lidské a nelidské

Příroda, park a víc-než-lidské město

„Divočina je z velké části výtvorem právě té civilizace, před níž jako by nabízela únik.“

– William Cronon (1995)

„Nikdy jsme nebyli moderní.“

– Bruno Latour (1991)

7.1 Příroda, kterou jsme vymysleli

Šestá kapitola se ptala, která lidská těla se v prostoru počítají. Zbývá ještě radikálnější otázka, zda se počítají jen těla lidská. Město obývají i ptáci, hmyz, stromy, plísně, voda a počasí. Architektura navíc v posledních letech objevuje „přírodu“ jako téma, ba jako módu, ať jde o zelené stěny, vsakovací záhony, „biofilní“ interiéry, nebo lineární parky. Reflex velí, že zeleň je dobro a přírody není nikdy dost. Když ho tato kapitola zpochybňuje, nechce přírodu ve městě hájit méně. Chce, aby ji architekt uměl číst stejně kriticky jako moc nebo nerovnost.

Východiskem je nepohodlné zjištění, že „příroda“ je kategorie, kterou vyrábí sama společnost, a ne neutrální danost ležící mimo ni. Co pokládáme za „přirozené“, „divoké“ či „zelené“, je výsledkem dějin, vkusu a moci, a ideologické je i samo rozdělení světa na „město“ a „přírodu“. Obzvlášť ostře to ukazují dva myslitelé. Podle historika Williama Cronona je i divočina kulturním výtvorem a podle filozofa Bruna Latoura dělicí čára mezi přírodou a společností nikdy doopravdy neplatila.

7.2 Cronon: problém s divočinou

V eseji „The Trouble with Wilderness“ (1995) rozvinul William Cronon myšlenku, která zprvu zní skoro kacířsky, totiž že divočina je vynález, a to poměrně nedávný. Ještě v raném novověku lidé vnímali hory a pralesy jako odpudivá, nehostinná místa. Teprve romantismus a v Americe mýtus pohraničí z nich udělaly posvátné útočiště nedotčené přírody, kam se městský člověk vydává obrodit duši. Co se jeví jako nejčistší protiklad civilizace, je tedy ve skutečnosti jejím produktem, projekcí jejích tužeb a úzkostí.

Cronon se u kuriozity nezastaví a upozorňuje na nebezpečí, které z ní plyne. Pokud se „skutečná příroda“ ztotožní s nedotčenou divočinou kdesi daleko, snadno přehlédneme přírodu tam, kde opravdu žijeme (ve městě, na zahradě, v parku, v půdě pod dlažbou), a klidně ji obětujeme s pocitem, že pravé přírodní bohatství je přece chráněno jinde, v národním parku. Dualismus „město versus příroda“ proto nevinným popisem není. Dělá z města ne-přírodu, a tím ospravedlňuje bezohledné zacházení s jeho ekologií. Architekt si z toho může vzít první poučení této kapitoly. Kdykoli „přidává přírodu“, uplatňuje určitou, kulturně zatíženou představu o tom, co příroda je a kde má být.

Crononova kritika má i tvrdší, politický rozměr. Mýtus nedotčené divočiny totiž zpravidla potřeboval, aby z krajiny zmizeli lidé, kteří v ní dávno žili. Americké národní parky vznikaly mimo jiné vyháněním původních obyvatel, aby scenérie mohla působit panensky a prázdně, takže „divočinu“ tu doslova vyrobilo vystěhování. I zdánlivě nevinná kategorie přírody tak může nést stopu vyloučení a vymazání těch, kdo tu byli předtím, podobně jako případy z páté kapitoly.

7.3 Olmsted: navržená příroda jako nástroj

Že je „příroda“ ve městě vyrobená, ukazuje nejlépe park. Newyorský Central Park, který podle vítězného návrhu „Greensward“ (1858) vytvořili Frederick Law Olmsted a Calvert Vaux, působí jako kus ponechané divočiny vsunutý mezi domy. Ve skutečnosti je to od základu inženýrsky zhotovená pastorální scenérie (přemodelovaný terén, navezená půda, vysázené háje, ukryté komunikace), jejímž úkolem je vypadat přirozeně. Pojatý prostor z druhé kapitoly tu pracuje naplno, protože výsledek se tváří jako dílo přírody, a přitom je naplánovaný do posledního keře. (I zde vymazání předcházelo. V trase parku bylo vystěhováno a zbořeno Seneca Village, osada převážně černošských vlastníků půdy, takže jde o další „Podskalí“.)

Podstatnější je však, proč park vznikl. Olmsted ho chápal jako společenský projekt. Měl velkoměstským masám dopřát zdraví, čerstvý vzduch a „mravní povznesení“, měl mísit třídy a (ne náhodou) vštěpovat jim způsoby počestného středostavovského návštěvníka. Park se tím podobá institucím ze třetí kapitoly. Je to scenérie s pravidly, jemný nástroj kázně, který předepisuje, jak se procházet, kde sedět a co se nesluší. Sledoval ale i méně idylický cíl. U Prospect Parku Olmsted roku 1867 počítal s tím, že se okolí parku promění v „prvotřídní rezidenční čtvrť“, takže park měl zvednout hodnotu sousedních pozemků. Navržená příroda byla od počátku i finančním nástrojem, a k tomu se na konci kapitoly ještě vrátíme.

Olmsted ten přístup nevymyslel z ničeho. Navázal na anglickou krajinářskou zahradu 18. století, jejíž podobu určil Lancelot „Capability“ Brown. Ta záměrně opouštěla přísnou geometrii francouzské zahrady a nahrazovala ji zvlněnými loukami, rozptýlenými háji a jezírky, které měly působit, jako by je vytvořila sama příroda. Šlo o vrcholně nákladný, panský vkus. „Přirozený“ vzhled si mohli dovolit jen ti, kdo byli s to přetvořit celé panství tak, aby vypadalo neupraveně. I tady je to, co se jeví jako příroda, vybroušeným společenským stylem a volba mezi „divokým“ a „upraveným“ je vždy také volbou hodnot.

Ve dvacátém století povýšil totéž na úroveň státu **Singapur**. Kampaň „Garden City“, kterou Lee Kuan Yew vyhlásil roku 1967, udělala z výsadby stromů vládní program a z upravené zeleně vizitku pro investory s prostým poselstvím, že město-stát, které zvládne tropickou vegetaci, zvládne i jejich peníze. Dnešní heslo „City in a Garden“ dovádí program do krajnosti v Gardens by the Bay (2012). Tamní „superstromy“, ocelobetonové věže

porostlé rostlinami, do nichž je zabudována fotovoltaika i výdechy klimatizace, dělají z přírody technologickou podívanou. Singapur je zelený doopravdy a dá se to změřit. Zároveň je to zeleň bez nahodilosti, pěstěná, kontrolovaná a politicky čitelná, jakési národní provedení Olmstedovy trojice zdraví, kázně a hodnoty pozemků. Jako krajní případ ukazuje, že navržená příroda může být skutečným ekologickým výkonem a zároveň nástrojem správy a značky.

Obr. 7.1. Park je inženýrsky vyrobená scenérie se společenským i finančním záměrem, od Manhattanu po Singapur.

7.4 Víc-než-lidské město

Druhá velká korekce přichází z opačné strany. Cronon ukazuje, že „příroda“ je až příliš lidská kategorie, kdežto novější myšlení se ptá, zda není příliš lidské celé naše uvažování o městě. Bruno Latour tvrdil, že moderní svět si namlouval čisté rozdělení na Přírodu a Společnost, které ve skutečnosti nikdy neexistovalo. Všechno kolem nás jsou hybridy, směsi lidského a nelidského, a nelidé (mikrobi, řeky, materiály, zvířata) v nich vystupují jako aktéři, kteří spoluurčují, co se děje.

Z toho vyrostl takzvaný víc-než-lidský (more-than-human) pohled na město. Geografka Sarah Whatmoreová, antropoložka Anna Tsingová (ve studii o houbě rostoucí v průmyslových troskách ukázala, jak život vzniká ze spolupráce mnoha druhů) i Donna Harawayová s výzvou „spřízňovat se“ napříč druhy decentrují člověka. Město je pro ně sdíleným společenstvím lidí, zvířat, rostlin, hub, vody a počasí, které ho spoluvytvářejí, ať to bereme na vědomí, nebo ne. Holubi, lišky i kdouloň na dvorku jsou v tomto pohledu spoluobyvateli města stejně jako my.

Pro navrhování z toho plyne nezvyklá otázka, zda lze navrhovat i pro nelidi, například pro opylovače, ptáky a půdní život nebo pro vodu, která chce někudy téct. Patří sem rewilding (záměrné navracení ekologických procesů) i pojem třetí krajiny (le tiers paysage) zahradního architekta Gillese Clémenta. Neudržované zbytkové plochy, jako jsou náspy, opuštěné parcely a nejrůznější okraje, bývají paradoxně nejbohatší na biodiverzitu, a to právě proto, že do nich člověk nezasahuje. Estetika upravenosti tu ustupuje hodnotě divokosti a péčí se může stát i zdrženlivost.

V praxi to znamená docela hmatatelná rozhodnutí: druhově pestrou výsadbu místo travnaté monokultury, která je sice „zelená“, ale ekologicky takřka mrtvá, sklo a osvětlení šetrné k ptákům a nočnímu nebi, odkrývání zatrubněných potoků (tzv. daylighting, jehož nejslavnějším, byť technicky sporným příkladem je soulský Cheonggyecheon z druhé kapitoly) nebo ponechání mrtvého dřeva, mezí a koutů, kam člověk nedohlédne. Na místě je ovšem i varování. Mnohé, co se prodává jako „biofilní“ design, je spíš **zelená kosmetika**, třeba náročná zelená stěna chudá na život nebo pár okrasných záhonů kolem luxusního projektu.

Testovacím případem se stalo milánské **Bosco Verticale** (Stefano Boeri, 2014), dvojice obytných věží, které na fasádách nesou stovky vzrostlých stromů a tisíce rostlin. Je to podmanivá ikona, ale i případ pro otázku po

doložitelném účinku, kterou kladla čtvrtá kapitola. Stromy na balkonech v desítkách metrů nad zemí potřebují speciální substráty, kotvení, závlahu a „létající zahradníky“, kteří slaňují po fasádě. Cena a údržba jednoho stromu mnohonásobně převyšují výsadbu do země, kdežto měřitelný ekologický přínos (stín, biodiverzita, zachycování vody) zůstává sporný. Věže navíc nabízejí luxusní bydlení, takže biofilie tu slouží i jako distinkce a zeleň jako znak třídy (Bourdieuova lekce ze třinácté kapitoly v rostlinné podobě). Nic z toho neznamená, že je vertikální les podvod. Rozdíl mezi ekologicky funkční zelení a zelení jako reklamou se ale pozná teprve měřením a za cenu jednoho vertikálního lesa lze vysadit celé ulice stromů tam, kde stín chybí nejvíc.

S tím souvisí podceňovaná otázka přijetí. Část veřejnosti čte divoce vyhlížející zeleň jako zanedbanost, protože vysoká tráva vzbuzuje dojem, že se o místo nikdo nestará. Krajinná architektka Joan Nassauerová navrhla jednoduché řešení, shrnuté heslem „neuklizené ekosystémy v uklizených rámech“. Bohatý, divoký porost lidé snáze přijmou, je-li orámován zřetelnými znaky péče, jako je posekaný okraj, lavička, cedule nebo pěšina, které okolí dávají najevo, že jde o záměr. I česká města v posledních letech omezují seč a zakládají květnaté louky a narážejí přitom právě na tento spor mezi „pořádkem“ a životem. Navrhovat pro nelidi proto znamená navrhnout i čitelnost takového záměru pro lidi.

7.5 Komu patří zeleň

Jakmile přestaneme brát zeleň jako samozřejmé dobro, vyvstane otázka spravedlnosti. Přístup k parkům, stromům a čistému vzduchu je rozdělen stejně nerovně jako bohatství. Chudší a menšinové čtvrti mívají méně zeleně a víc ekologické zátěže, ať jde o rušné silnice, skládky, nebo horko bez stínu. Hovoří se o environmentální spravedlnosti, a z tohoto hlediska je nedostatek zeleně v chudých čtvrtích křivdou, nikoli náhodou. Logickou odpovědí je přidat zeleň tam, kde chybí. Právě tady ale číhá past, kterou pojmenovala až novější výzkumná literatura.

S měnícím se klimatem je nerovný přístup k zeleni stále naléhavější. Stín, průduchy chladu a vsakovací plochy se stávají otázkou zdraví a přežití. Během veder umírají lidé právě v hustě zastavěných, betonových čtvrtích bez stromů, kde často bydlí ti nejchudší, a tytéž čtvrti zpravidla nejhůř snášejí i přívalové deště. Zeleň je kromě estetiky a pohody také infrastrukturou, která chrání před horkem a vodou, a kde je rozdělena

nerovně, je nerovně rozděleno i riziko. Architekt, který rozhoduje, kde bude stín a kam se vsákne voda, rozhoduje o víc než o vzhledu.

7.6 High Line a green gentrifikace

Nejznámějším případem je newyorská **High Line**. Opuštěnou nákladní estakádu na západě Manhattanu čekala demolice, ale dva místní obyvatelé, Joshua David a Robert Hammond, se spolkem Friends of the High Line prosadili, aby z ní vznikl lineární park. Navrhly ho ateliéry James Corner Field Operations a Diller Scofidio + Renfro, výsadbu Piet Oudolf, a otevíral se ve třech etapách v letech 2009, 2011 a 2014. Jako krajinářská architektura je to dílo prvního řádu, které okamžitě uspělo a kterým dnes ročně projdou miliony návštěvníků.

Jeho sociální bilance je však dvojznačná. Nerozhodla jen zeleň, ale i doprovodné přezónování West Chelsea, které uvolnilo výškové limity a otevřelo čtvrť luxusní výstavbě. I tady platí, že park přírodu do města „nevpustil“. Spustil proces, jehož průběh určila pravidla. Ceny nemovitostí kolem trasy prudce vzrostly a přibyly drahé byty a kanceláře. Mezi návštěvníky převažují turisté a běloši, zatímco zhruba třetinu obyvatel Chelsea tvoří lidé jiné barvy pleti, mnozí z obecních bytů, kteří do parku téměř nechodí a nepovažují ho za svůj. Spoluzakladatel Hammond to po letech shrnul nezvykle otevřeně: chtěli to udělat pro čtvrť, a selhali.

Že High Line není nešťastnou výjimkou, ukazuje opakování téhož vzorce jinde. Atlantská BeltLine i řada „zelených“ projektů v Londýně či Barceloně narážejí na stejnou obtíž, protože lepší prostředí žene ceny vzhůru. Patří sem i soulský Cheonggyecheon, kde „navrácená řeka“ zvedla ceny pozemků podél koridoru (Kang & Cervero 2009) a vytlačila pouliční obchodníky dřív, než se pro tento jev vůbec ujal název. Tvůrci High Line si z toho vzali poučení a založili síť parků High Line Network, která dnes shromažďuje postupy, jak podobné projekty navrhovat bez vytlačení. Z jejich přiznání „selhali jsme“ plyne obecnější ponaučení. Pokud se opatření proti vytlačení nepromyslí od samého začátku, stane se nástrojem nerovnosti i ten nejkrásnější park.

Tomuto jevu se říká **green** (či environmentální) **gentrifikace**. Ekologické zlepšení zvedne hodnotu nemovitostí a vytlačí právě ty, jimž mělo posloužit. Geografové Jennifer Wolchová, Jason Byrne a Joshua Newell jej nazvali paradoxem městské zeleně, protože snaha udělat město zelenějším a

zdravějším je může udělat méně spravedlivým. Výhrada míří jen na zeleň navrženou bez ohledu na to, kdo v místě bydlí. Park se stal nástrojem vytlačení stejně jako kdysi privatizace v Karlíně (kap. 5) a Olmstedův dávný výpočet, že park zvedne ceny okolí, se naplnil v podobě, kterou si patrně nepřál.

Obr. 7.2. Skvělá krajinářská architektura, která zároveň roztočila růst cen a vytlačování. Sami autoři přiznali, že vůči čtvrti selhali.

> Otázka k případu. High Line vyrostla z občanského nadšení zdola, podobně jako pražská náplavka (kap. 2), a přesto skončila jako motor vytlačení stejně jako Karlín (kap. 5) či Cheonggyecheon. Musí „zezelenání“ či „oživení“ centra nutně zhoršit postavení okraje, nebo existuje návrh, který obojí oddělí? A co by kvůli tomu muselo stát už v zadání, aby vše nezáviselo na dobré vůli po dokončení?

7.7 Než se nakreslí strom

Když jednotlivé linie svedeme dohromady, ukáže se příroda ve městě jako čtyři věci zároveň: kulturně vyrobená kategorie (Cronon), navržená a udržovaná scenérie, která nese hodnoty (Olmsted, Singapur), víc-než-lidské společenství spoluobyvatel (Latour, Tsing) a předmět spravedlnosti (Wolch). Žádná z těchto rovin není neutrální, a proto ani „přidat zeleň“ nikdy není jen technické rozhodnutí.

Nic z toho nemluví proti zeleni, parkům ani ekologii. Město potřebuje víc přírody a chudé čtvrti ji potřebují nejvíc. Potíž je v tom, že se dobrý úmysl snadno zamění za dobrý výsledek, což jsme viděli už u humánní věznice ve třetí kapitole. Zeleň je mocný nástroj, a jako každý mocný nástroj působí i tam, kam nemířil. Kritický pohled chuť sázet stromy nezmenšuje, jen ji doplňuje o vědomí, komu strom skutečně poslouží.

Projektant by si proto měl dřív, než nakreslí strom, položit několik otázek. Jakou představu přírody uplatňuje a koho vynechává? Jde o divočinu pro turisty, pastorální park pro střední třídu, technologickou zahradu pro investory, nebo o produktivní, obyčejnou zeleň pro místní? Počítá i s nelidmi, s vodou, půdou a opylovači, nebo navrhuje přírodu jen pro lidské oko? Nejtíživější je otázka, koho ta zeleň zvedne a koho vytlačí. Rezignovat na zeleň v chudých čtvrtích by bylo špatnou odpovědí, protože by environmentální nerovnost jen zakonzervovalo. Je třeba navrhovat tak, aby ekologické zlepšení nebylo spřaženo s luxusní výstavbou. Winifred Curranová a Trina Hamiltonová tuto strategii nazvaly „just green enough“, tedy dost zelené, ale ne natolik, aby to vyhnalo původní obyvatele, a pojí se s nástroji ochrany dostupného bydlení z páté kapitoly. A konečně, nedrží se projektant zbytečně dualismu města a přírody tam, kde by jeho rozpuštění (vsakovací ulice, divoké okraje, budova jako stanoviště) přineslo řešení ekologicky bohatší i spravedlivější?

Tyto otázky ambice nesnižují, jen je obracejí jinam. Architektura, která bere přírodu vážně, zůstává tvůrčí. Pouze rozšiřuje okruh těch, o něž jí jde, od lidského uživatele k celému společenství života a od dnešní ceny pozemku k dlouhému času ekologických procesů. Smysl stromu vysazeného dnes se ukáže za padesát let a komu bude do té doby dávat stín, je otázka stejně sociální jako biologická.

Zbývá připomenout, na čem trvala čtvrtá kapitola. Že zeleň lidem prospívá, není folklor. Ulrichova studie výhledu z okna doložila měřitelný účinek

pohledu do zeleně a desítky dalších studií to potvrdily. Doklad, že příroda léčí, ovšem neopravňuje zezelenání, které léčí jedny tím, že vyžene druhé. Zda zeleň prospívá a zda je spravedlivě rozdělená, jsou dvě různé otázky a dobrý návrh musí odpovědět na obě. Příští kapitola se obrací ke smrti, paměti a nepřítomnosti ve městě, počínaje hřbitovem, Foucaultovou heterotopií.

7.8 Jak číst přírodu v prostoru

Následující otázky se týkají zdánlivě nevinného „přidávání zeleně“.

Čí příroda? Jaká kulturní představa přírody se tu inscenuje (divočina, pastorální park, technologická zahrada, produktivní záhon)? Koho ta představa vynechává?

Vyrobená, nebo vpuštěná? Kolik práce, údržby a moci se skrývá za zdánlivě „přirozenou“ scenérií a jaké chování předepisuje?

Pro koho je ta zeleň a koho vytlačí? Komu zlepší život a komu zvedne nájem? Nehrozí tu paradox městské zeleně?

Počítá se tu i s nelidmi? Je prostor navržen i pro ptáky, opylovače, půdu a vodu, nebo jen pro lidské oko? Není to jen zelená kosmetika, jejíž přínos nikdo neměřil?

Drží tu dualismus město versus příroda? Kde by jeho rozpuštění (víc-než-lidské, třetí krajina) přineslo lepší a spravedlivější řešení?

Klíčové pojmy této kapitoly

Příroda jako konstrukt (W. Cronon) – „příroda“ i „divočina“ jsou kulturně a dějinně vyrobené kategorie. Idealizace nedotčené divočiny zakrývá přírodu míst, kde žijeme.

Dualismus město × příroda – ideologické rozdělení, které staví město a přírodu proti sobě. Podle Latoura („nikdy jsme nebyli moderní“) nikdy doopravdy neplatilo, protože všechno jsou hybridy.

Navržená příroda jako nástroj (F. L. Olmsted, Singapur) – park jako inženýrsky vyrobená scenérie se společenskými i ekonomickými cíli, jimiž jsou zdraví, mravní povznesení, ukázňování, růst hodnoty pozemků nebo státní značka.

Víc-než-lidské (more-than-human) – přístup, který decentruje člověka a počítá s nelidskými spoluobyvateli města (zvířaty, rostlinami, houbami, vodou). Patří sem rewilding a „třetí krajina“ (G. Clément).

Zelená kosmetika – zeleň jako reklama a distinkce bez měřitelného ekologického přínosu. Od funkční zeleně ji odliší až měření (test: Bosco Verticale).

Environmentální spravedlnost – nerovné rozdělení zeleně a ekologických rizik podle třídy a etnicity. Nedostatek zeleně v chudých čtvrtích je z tohoto hlediska křivdou.

Green (environmentální) gentrifikace – ekologické zlepšení zvyšuje hodnotu nemovitostí a vytlačuje původní obyvatele, tzv. „paradox městské zeleně“ (Wolch, Byrne, Newell).

„Just green enough“ (Curran & Hamilton) – strategie zezelenání, z něhož neplyne vytlačení, protože ekologické zlepšení se oddělí od luxusní zástavby.

Otázky k zamyšlení

Aplikujte Crononovu kritiku na pojem „zeleň“ v architektuře. Jaká představa přírody se za ním obvykle skrývá a co vynechává?

Olmsted navrhoval parky i jako nástroj zdraví, kázně a růstu hodnoty pozemků a Singapur z téhož udělal státní program. Které z těchto motivů přežívají v dnešních „revitalizacích“ zeleně u nás?

Bosco Verticale je oslavováno jako ikona zelené architektury i kritizováno jako drahá kulisa luxusního bydlení. Navrhněte, jak byste jeho ekologický přínos spolehlivě změřili (kap. 4) a s čím byste jej srovnali.

Porovnejte High Line, Cheonggyecheon, náplavku a Karlín. Kdy oživení skončilo vytlačením a kdy ne? Co o tom rozhodlo?

Co by konkrétně znamenalo „navrhovat pro nelidi“ ve městě, které znáte? Uveďte tři opatření i jejich meze.

Terénní cvičení 7: Audit jednoho kusu zeleně

Vyberte jedno městské „přírodní“ místo (park, alej, zelenou stěnu, divokou parcelu) a popište je čtverýma očima: jako kulturní představu (jaká „příroda“ se tu inscenuje), jako vyrobenou a udržovanou scenérii (kdo ji udržuje, za kolik a s jakými pravidly chování), jako stanoviště nelidí (kdo všechno tu žije kromě lidí) a jako činitele hodnoty (zvedá okolní nájmy a ceny?). Nakonec navrhněte jednu změnu, která by místo ekologicky obohatila a zároveň by méně vytlačovala. Stačí jedna až dvě strany textu.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Cronon, W. (1995). „The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature.“ In Uncommon Ground. New York: W. W. Norton. Esej je volně dostupný na autorově webu (williamcronon.net) – OA.

Latour, B. (1991/1993). We Have Never Been Modern (Nikdy jsme nebyli moderní). K rozpuštění dualismu příroda × společnost a k nelidem jako aktérům.

Olmsted, F. L. & Vaux, C. (1858). Návrh „Greensward“ (Central Park). K parku jako společenskému a ekonomickému projektu; k Seneca Village viz dokumentace Central Park Conservancy.

Víc-než-lidské a třetí krajina:

Whatmore, S. (2002). Hybrid Geographies; Tsing, A. (2015). The Mushroom at the End of the World; Haraway, D. (2016). Staying with the Trouble; Clément, G. – Manifeste du Tiers paysage („třetí krajina“).

Nassauer, J. I. (1995). „Messy Ecosystems, Orderly Frames.“ Landscape Journal, 14(2). K přijetí divoké zeleně veřejností.

Singapur a vertikální zeleň:

Barnard, T. P. (ed., 2014). Nature Contained: Environmental Histories of Singapore. Singapore: NUS Press. K dějinám kampaně „Garden City“.

Dokumentace Bosco Verticale (Stefano Boeri Architetti – stefanoboeriarchitetti.net) a kritické komentáře v odborném tisku k nákladům, údržbě a měřitelnému přínosu vertikální zeleně.

Green gentrifikace (otevřený přístup a případy):

Wolch, J. R., Byrne, J. & Newell, J. P. (2014). „Urban Green Space, Public Health, and Environmental Justice: The Challenge of Making Cities ‚Just Green Enough'." Landscape and Urban Planning, 125, 234–244.

Curran, W. & Hamilton, T. (2012). „Just Green Enough: Contesting Environmental Gentrification in Greenpoint, Brooklyn." Local Environment, 17(9); titíž (2018), Just Green Enough. London: Routledge.

K High Line: Friends of the High Line; rozhovory s R. Hammondem (CityLab / The Atlantic, 2017); datové analýzy cen (StreetEasy, „Changing Grid"). K Cheonggyecheonu viz zdroje kapitoly 2.

KAPITOLA 8

Přítomnost a absence

Smrt, paměť a město

„Být člověkem znamená především pohřbívat.“

– Robert Pogue Harrison, The Dominion of the Dead (2003)

„O paměti mluvíme tolik proto, že jí tak málo zbývá.“

– Pierre Nora (1989)

8.1 Město a jeho mrtví

Po nelidském životě se tato kapitola obrací ke smrti, která stojí proti životu vůbec, a šířeji k absenci. Město totiž utvářejí nejen věci přítomné, ale i ty, které chybějí: mrtví, zbořené domy, vyhnaní obyvatelé, události, které se připomínají, i ty, na něž se zapomíná. Absence je činná síla, která drží tvar prostoru stejně pevně jako zdi.

Jak absence tvaruje město, vidíme na každém kroku: prázdná parcela po zbořeném domě, jméno ulice připomínající zaniklou ves, pomník uprostřed náměstí, minuta ticha, při níž se zastaví doprava. Mrtví a zmizelí patří k obyvatelům města a spoluurčují, kudy chodíme, co ctíme a čeho se straníme. Číst město znamená číst i jeho nepřítomné.

Filozof Robert Pogue Harrison v knize The Dominion of the Dead (2003) tvrdí, že člověk je tvor pohřbívající. Teprve vztahem k mrtvým, tím, že je ukládá a připomíná si je, se z lidské tlupy stává obec. Města podle Harrisona spočívají na nevysloveném paktu mezi živými a mrtvými, protože žijeme mezi jmény, hroby a pomníky předků a stavíme na nich doslova i obrazně. Nejzřetelněji je ten pakt vidět na hřbitově. Ten nám už ve třetí kapitole posloužil jako příklad Foucaultovy heterotopie, „jiného prostoru“ s vlastním časem, který v dějinách opakovaně měnil svou funkci. Tato kapitola se mu věnuje nejpodrobněji, protože se na něm dá přečíst skoro všechno, co město dělá se smrtí, s hodnotami a s pamětí.

8.2 Hřbitov jako střet kosmologií

Hřbitov působí jako místo ticha a shody. Ve skutečnosti patří k nejspornějším místům ve městě, protože do něj každé společenství vkládá svou kosmologii, své představy o smrti, těle, posmrtnu a vztahu živých k mrtvým. Tyto představy bývají neslučitelné, a tak se na hřbitově kosmologie přetlačují o půdu. O dějinné proměně vypovídá už jeho poloha. Ve středověku se pohřbívalo kolem kostela, v posvátném středu obce. Osvícenské hygienické reformy vykázaly hřbitovy na okraj měst (pařížský Père-Lachaise z roku 1804 se stal vzorem zahradního hřbitova) a Josef II. roku 1787 zakázal pohřbívání uvnitř měst. Smrt se tak přesunula z posvátného středu na čistou periferii, což samo ukazuje, kde ji společnost chce mít.

Nejhlubší spor se ale vede o čas. Má hrob trvat věčně, nebo se smí použít znovu? Každá z obou odpovědí vychází z jiné kosmologie a vytváří zcela jiné místo. První ztělesňuje **Starý židovský hřbitov v Praze**. Halacha zakazuje rušit hroby a velí zachovat náhrobek, ghetto se ale nesmělo rozšiřovat. Z tohoto střetu vzešlo neobvyklé prostorové řešení. Na staré hroby se navážela zemina a pohřbívalo se znovu, ve vrstvách nad sebou, místy až ve dvanácti, přičemž se staré náhrobky vyzdvihovaly na nový povrch. Pohřbívalo se tu od roku 1439 do roku 1787. Dochovalo se na dvanáct tisíc náhrobků, uloženo je tu však řádově čtyřicet tisíc lidí, ne-li víc. Husté nahromadění nakloněných kamenů, dnes ikonické, je doslova zhmotnělým kompromisem mezi vírou ve věčný klid a nedostatkem půdy.

Druhou odpověď ztělesňuje běžný český hřbitov. Hrobové místo se podle zákona o pohřebnictví nekupuje, ale pronajímá, a nájem musí pokrýt takzvanou tlecí dobu (dobu rozkladu stanovenou podle půdy). Když nájem skončí a rodina ho neobnoví nebo vymře, hrob se po uplynutí tlecí doby vyklidí a místo se použije znovu. Místo věčného klidu se tu počítá s recyklací. Týž akt, uložení mrtvého, tak ve dvou kosmologiích vytváří dva protikladné prostory. Jeden nelze nikdy zrušit, a proto roste do vrstev, druhý se po generaci či dvou plánovitě přepisuje. Přistupují k tomu další spory, například uložení do země, nebo žeh (ten církev dlouho odmítala, dnes v Česku převažuje), orientace hrobu (u muslimů k Mekce, u křesťanů k východu) a v islámu zákaz rakve a nepřípustnost exhumace. Hřbitov je tak místem, kde se neslučitelné světy musejí o smrti nějak dohodnout.

Islámský pohřeb tyto spory zostřuje. Tělo se ukládá bez rakve, v rubáši, na pravý bok tváří k Mekce, a hrob se nesmí nikdy zrušit. To naráží jak na evropské předpisy (požadavek rakve, hloubky, opětovného užití), tak na systém nájmu. Evropská města proto buď zřizují oddělené muslimské sekce s vlastní orientací a bez opětovného užití, nebo rodiny zesnulé převážejí do země původu. Volba mezi pohřbem v nové vlasti a návratem do staré je i volbou identity, protože kam člověk patří, se nejednou ukáže až podle toho, kde je uložen.

Kde půda došla úplně, roste hřbitov do výšky. V Hongkongu se na hrobové místo čeká roky, a ostatky se proto stěhují do vícepodlažních kolumbárií. V Tokiu nabízí buddhistická svatyně Ruriden kolumbárium s tisíci skleněných sošek Buddhy podsvícených LED diodami, a když návštěvník přiloží čipovou kartu, zvýrazní se ta, která patří jeho zesnulému. Vertikální hřbitov je logickým, a přece znepokojivým vyústěním nájemní kosmologie, protože ze smrti dělá úložnou jednotku s přístupovým systémem.

Obr. 8.1. Kosmologie věčného klidu se střetla s nedostatkem půdy a výsledkem je až dvanáct vrstev hrobů.

8.3 Hodnota, estetika a udržitelnost

Na hřbitově jde také o hodnotu a estetiku a každý styl náhrobku v sobě skrývá argument. Monumentální rodinná hrobka 19. století hlásá status a trvání rodu. Egalitářský trávníkový hřbitov s nízkými, jednotnými deskami (a v krajní podobě válečný hřbitov s nekonečnými řadami shodných křížů) vyjadřuje rovnost všech ve smrti. Přírodní, lesní pohřebiště s nenápadným kamenem, nebo úplně bez něj, mluví o návratu do koloběhu a monument odmítá vůbec. Spor o to, jak má „správný“ hrob vypadat, kolik má mít kamene, svící a nápisu, je sporem o to, čeho si jako společenství ceníme: individuality, rovnosti, paměti, nebo pokory.

Stále hlasitěji do toho vstupuje i udržitelnost. Hřbitov je především sporem o **půdu**. Měst přibývá, půdy ne, a právě nedostatek místa stojí za evropským systémem opětovného užití i za vertikálními kolumbárii přelidněných metropolí. Vedle půdy jde o **materiály a energii**. Klasické uložení do země znamená balzamovací chemii, tvrdé dřevo a kov rakví a často i betonovou hrobku, žeh zase spotřebovává energii a vypouští emise. Odtud sílí hnutí za „zelený“ pohřeb bez balzamování, v rozložitelném rubáši a bez betonu, a objevují se i novější postupy, jako je kompostování ostatků (v některých zemích už legální) nebo alkalická hydrolýza. Hřbitov je navíc, paradoxně, cennou **městskou zelení**. Staré, zarostlé hřbitovy se stávají útočištěm biodiverzity a klidnými parky pro živé, takže i místo mrtvých je víc-než-lidským společenstvím v duchu sedmé kapitoly. Volba způsobu pohřbu, donedávna věc čistě náboženská, je dnes i volbou ekologickou a estetickou.

Česko patří k zemím s vůbec nejvyšší mírou žehu na světě. Souvisí to se silným meziválečným hnutím za kremaci, které v žehu vidělo pokrokovou, sekulární a hygienickou alternativu k církevnímu pohřbu. Jeho manifestem se stalo pardubické krematorium Pavla Janáka (první žeh roku 1923), označované jako „Dům světla“ a postavené v osobitém rondokubistickém „národním slohu“. Vzešlo z vítězného návrhu první veřejné architektonické soutěže na krematorium v republice a dnes je národní kulturní památkou. Stavba v sobě spojila technické zařízení s architektonickým a světonázorovým programem a dokládá, že způsob, jakým zacházíme s mrtvými, vypovídá o tom, jakou společností chceme být.

8.4 Identita a zapomínání

Hřbitov je také mapou skupinové identity promítnuté do smrti. Oddělené sekce podle vyznání, národní a vojenská pohřebiště, hrob neznámého vojína nebo rodinné hrobky přenášejí do země strukturu společenství, a s ní i jeho nerovnosti. Chudí mívali (a mívají) hroby beze jména, společné šachty a místa, za jejichž nájem nikdo neplatí, takže nerovnost z páté kapitoly člověka neopouští ani po smrti. Menšinám a diasporám bývá hřbitov kotvou identity v cizině, jak ukazují muslimské sekce na evropských pohřebištích i převozy těl do země původu. A někdy hřbitov přežije samo společenství. Pražské židovské hřbitovy jsou dnes i pamětí komunity, kterou šoa téměř vymazala, a kámen tu drží jméno i tam, kde už nemá kdo vzpomínat.

Hřbitov je ale zároveň strojem na **zapomínání**. Být pohřben ještě neznamená být pamatován. Přichází takzvaná druhá smrt, okamžik, kdy si na zemřelého už nikdo nevzpomene. Evropský systém nájmu s tímto zapomínáním počítá jako s pravidlem. Jakmile potomci přestanou platit nebo vymřou, hrob se vyklidí a jméno zmizí, obvykle během jedné až dvou generací. Vedle tohoto administrativního zapomínání existuje i zapomínání násilné, jako jsou zničené a rozkradené židovské hřbitovy, zrušená a zastavěná pohřebiště nebo náhrobky použité jako dlažba. Hřbitov tak žije v trvalém rozporu, protože slibuje paměť, a přitom z větší části provozuje zapomnění. Totéž, jak uvidíme, platí i pro pomníky.

Do tohoto starého rozporu mezi pamětí a zapomínáním nově vstupuje digitální prostředí. Na náhrobcích se objevují QR kódy s odkazem na online profil zesnulého, vznikají virtuální hřbitovy a „digitální pozůstalost“, která přežívá na serverech. Přítomnost a absence tím dostávají novou, paradoxní podobu. Člověk může být fyzicky vyklizen z propadlého hrobu, a přitom dál „existovat“ na obrazovce, nebo naopak ležet pod pečlivě udržovaným kamenem, o němž už nikdo nic neví. Architektura paměti se tak rozšiřuje o něco, co nelze postavit z kamene, a otázka, co znamená být pamatován, zůstává otevřená.

> Otázka k případu. Starý židovský hřbitov uchovává jména po staletí, kdežto běžný hřbitov je po propadlém nájmu během generace přepíše. Která z obou kosmologií je „udržitelnější“ a která „lidštější“? Dá se to vůbec oddělit? A co by znamenalo navrhnout hřbitov, který by dokázal pamatovat dlouho, a přesto nevyčerpal půdu?

8.5 Pomníky a politika paměti

Co hřbitov dělá pro jednotlivce, dělá pomník pro společnost. Je oficiální pamětí umístěnou do veřejného prostoru. Historik Pierre Nora ji vyložil pojmem lieux de mémoire, „místa paměti“. V moderní době, kdy živá, samozřejmě sdílená paměť (milieux de mémoire) vyhasla, si podle něj společnost paměť ukládá do určených míst, do pomníků, muzeí, výročí a archivů. Pomník je tedy přiznáním, že bez něj bychom zapomněli.

Protože je paměť výběrová, je také mocenská. Kdo je připomínán a kdo ne, vypovídá o tom, čí příběh platí. Dlouho chyběly pomníky obětem otroctví,

kolonizovaným a ženám, zatímco vítězové a vojevůdci stáli na každém náměstí. Z pomníků se proto stávají bojiště. Strhávání soch kolonizátorů či otrokářů není prostý vandalismus, ale spor o to, koho má veřejný prostor ctít.

Zlom v samotném jazyce pomníku přišel roku 1982 ve Washingtonu. **Vietnam Veterans Memorial** navrhla jednadvacetiletá studentka architektury Maya Lin. Místo hrdiny na podstavci je tu černý žulový klín zaříznutý do země, do něhož je chronologicky vyryto přes 58 tisíc jmen padlých, a leštěný kámen odráží tvář návštěvníka mezi jmény mrtvých. Část veteránů návrh zprvu odmítala jako „černou jizvu hanby“ a prosadila, aby opodál přibylo tradiční figurální sousoší. Přesto se právě stěna Mayi Lin stala nejnavštěvovanějším a emočně nejúčinnějším památníkem země. Lidé se jí dotýkají, obtiskují jména na papír a nechávají u ní předměty. Památník tu počítá ztráty, a co cítit, nechává na tom, kdo čte jména. Založil tím slovník, z něhož pamětní architektura čerpá dodnes: absence, jména, zrcadlení, zářez místo podstavce.

Na tuto linii navázala idea protipomníku (counter-monument), kterou na německém materiálu pojmenoval James E. Young. Jde o pomník, který odmítá velikášskou monumentálnost a nutí k aktivnímu vzpomínání. Nejznámější jsou „kameny zmizelých“ (Stolpersteine) Guntera Demniga, drobné mosazné dlažební kostky se jmény obětí nacismu, které se od roku 1992 zasazují do chodníků před jejich posledními domovy. Paměť se tu místo jednoho velkého monumentu rozptyluje do všedních kroků po městě a zakopnete o ni cestou pro rohlík. Radikálnější byl hamburský **Pomník proti fašismu** (Jochen Gerz a Esther Shalev-Gerz, 1986). Dvanáctimetrový sloup pokrytý olovem, do něhož měli kolemjdoucí rýt svá jména a vzkazy, se po každém popsaném pásu spouštěl hlouběji do země, až roku 1993 zmizel docela. Zůstala deska s nápisem, že proti bezpráví se nakonec musíme postavit my sami, protože pomník to za nás neudělá.

Za protipomníkem stojí znepokojivá úvaha, že hotový, mohutný monument může paměti spíš uškodit. Jakmile je vzpomínka „odbavena“ do bronzu a kamene, svádí to přestat vzpomínat. Pomník začne pamatovat za nás a my můžeme klidně zapomenout. Německá debata proto rozlišuje Denkmal (oslavný pomník) a Mahnmal (pomník-varování). Jejím vrcholem je berlínský **Památník zavražděných Židů Evropy** (Peter Eisenman, 2005), pole 2 711 betonových stél bez jediného jména či nápisu na zvlněném terénu, v němž návštěvník ztrácí orientaci i výhled. Zastánci v něm vidí zhmotnělou

dezorientaci a nesouměřitelnost zločinu. Kritici namítají, že abstrakce bez informací dovoluje i bezstarostné selfie a piknik mezi stélami. Možná je právě tento nevyřešený spor tím nejpoctivějším stavem, v jakém paměť může být. Navrhnout památník tak znamená navrhnout i způsob, jak nezapomenout, a to je mnohem těžší úkol než postavit něco velkého.

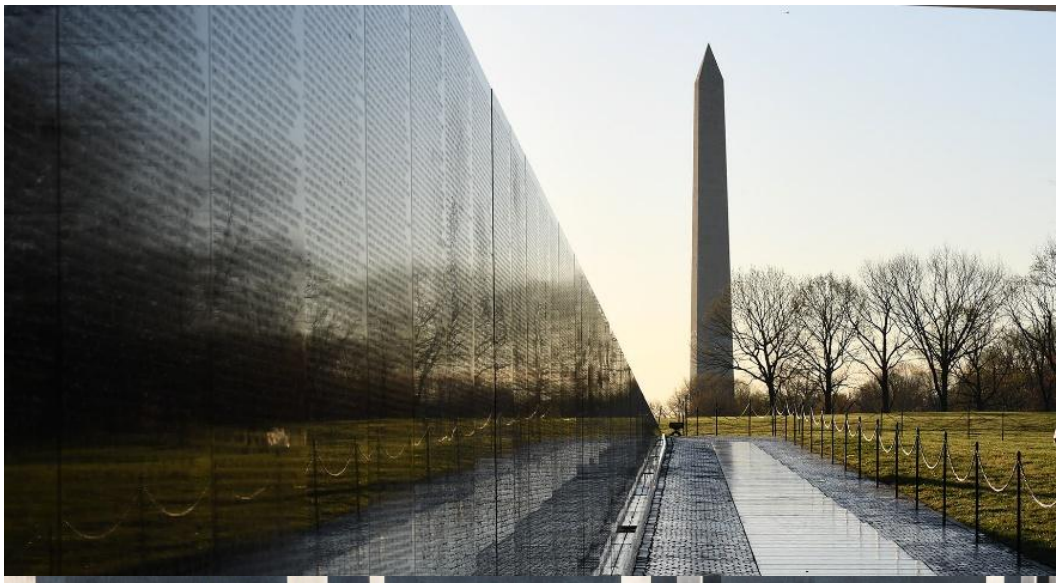

Obr. 8.2. Pamětní architektura po roce 1982 sestoupila z podstavce do zářezu a do kostky v chodníku a místo heroické přítomnosti pracuje s absencí.

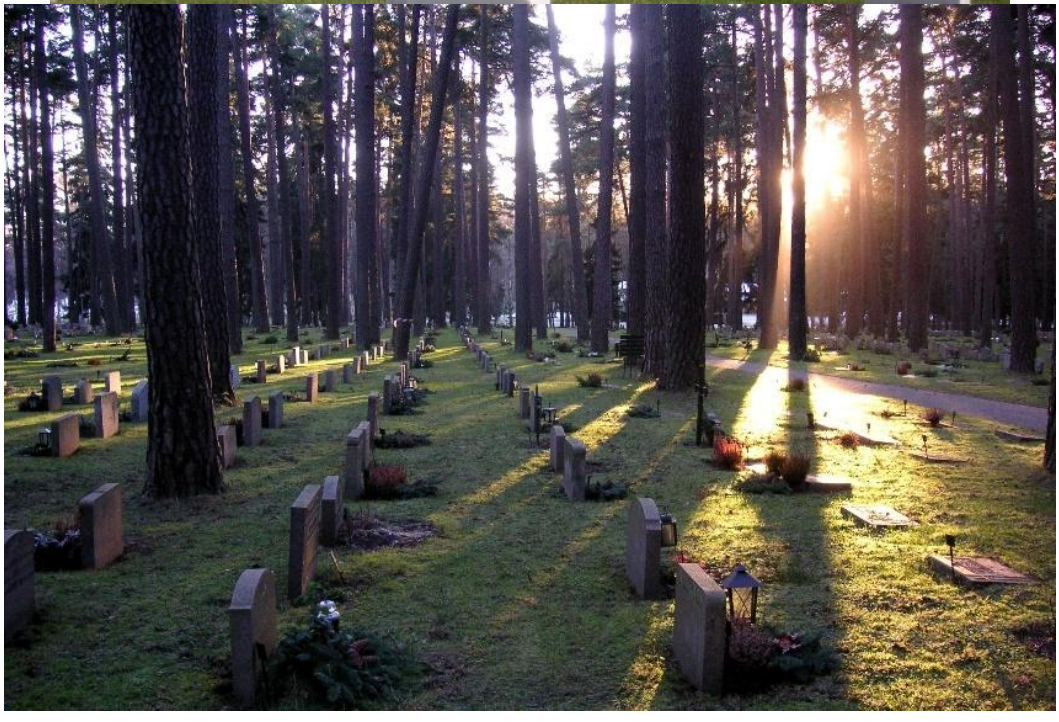

Obr. 8.3. Estetika náhrobku vždy něco tvrdí o statusu, rovnosti a paměti.

8.6 Ruiny a obtížné dědictví

Mezi pamětí a zapomněním leží ruina. Geograf Tim Edensor v knize Industrial Ruins (2005) ukázal, že rozpadlé továrny a opuštěné stavby jsou víc než smetí. Jsou to místa mimo řád, kde se uvolňuje mimovolná paměť, kde vládne jiná, drsná estetika rozkladu a kam se vrací příroda (i to je téma sedmé kapitoly). Ruina je zhmotnělá absence, která připomíná, co bylo, právě tím, že to už není. Je pamětí i zapomínáním zároveň a často také příslibem nového, neoficiálního užití.

Nejtěžší případ nastává, když si stavba pamatuje něco, co bychom raději zapomněli. Sharon Macdonaldová pojmenovala obtížné dědictví (difficult heritage) na příkladu Norimberku, který dodnes žije s monumentálním areálem nacistických sjezdů. Hmotné pozůstatky zahanbující minulosti stavějí společnost před dilema, na něž neexistuje neutrální odpověď. Zbořit znamená riskovat zapomnění, zachovat zase oslavu nebo morbidní turistiku. Nejnáročnější, a zřejmě i nejodpovědnější, je reinterpretace. Také demolice vypovídá o paměti. Kdo bourá pomníky jedné éry, rozhoduje vždy také o tom, co si příští generace nemá pamatovat.

Na pražské Letné stál v letech 1955–1962 největší skupinový pomník Evropy, Stalinovo sousoší, které bylo po změně politické linie odstřeleno. Na prázdném podstavci dnes tiká obří metronom. Už ten sled od kolosu přes prázdnou plošinu k odměřujícímu kyvadlu srozumitelně vypovídá o proměnách paměti. Po roce 1989 se podobné spory opakovaly u desítek komunistických pomníků a naposledy u soch spjatých se sovětskou armádou. Zbořit, přesunout do muzea, nebo doplnit vysvětlující deskou? Žádné řešení není nevinné, a právě proto se rozhodování o nich nevyhne architekt ani správa města.

> Metodická vsuvka – reprezentace traumatu. Místa spjatá s utrpením (Terezín, Lidice, Osvětim, Ground Zero) přitahují „temný turismus“ (dark tourism, Lennon & Foley) a tvůrcům i návštěvníkům kladou tutéž etickou otázku. Jak nechat místo vypovídat o hrůze tak, abychom je esteticky nezkrášlili do pohlednice, neočistili do nezávadnosti a neproměnili v atrakci? Reprezentace traumatu v prostoru je samostatnou metodickou výzvou, k níž se kniha ještě vrátí. Vyžaduje zdrženlivost, přesnost a respekt k obětem, který má přednost před působivostí návrhu.

8.7 Architekt jako správce paměti

Architekt se smrti a paměti nevyhne. Navrhuje hřbitovy, krematoria, pomníky, muzea a památníky, a hlavně, často nevědomky, rozhoduje o paměti pokaždé, když něco zachová, nebo zboří. Demolice maže, rekonstrukce vybírá a nová deska přepisuje. V duchu druhé kapitoly platí, že vyrobit nový prostor zpravidla znamená odvyrobit starý i s jeho pamětí. Architekt je tak chtě nechtě správcem přítomnosti i absence.

Architekt by proto měl jasně vidět, čí paměť se připomíná a čí absence se přechází, protože paměť je výběrová a mocenská. Potřebuje také pokoru vůči kosmologiím, které nejsou jeho vlastní. Hřbitov, modlitebna či památník slouží lidem s jinými představami o smrti a posvátnu a dobrý návrh jim nevnucuje vlastní estetiku ani vlastní vztah k trvání. A kde místo nese trauma, je na místě zdrženlivost, s níž působivost návrhu ustupuje respektu k obětem. Celé město přitom prostupuje rozpor, který tato kapitola sledovala na hřbitově, totiž rozpor mezi trvalostí a dočasností, mezi touhou stavět na věčnost a skutečností, že téměř všechno se nakonec přepíše. Tomuto rozporu se věnuje příští kapitola.

8.8 Jak číst přítomnost a absenci v prostoru

Otázky k této kapitole sledují, jak prostor zachází se smrtí, s pamětí a s tím, co chybí.

Kdo je tu připomínán a kdo nápadně chybí? Čí paměť nesou jména a pomníky a čí absence sama něco vypovídá?

Jaká kosmologie tu platí? Počítá místo s věčností (nerušený hrob), nebo s recyklací (nájem, tlecí doba)? Uložení, nebo žeh? Čí pravidla se uplatnila?

Co tu náhrobky a uspořádání říkají o hodnotách? O statusu, rovnosti, individualitě, vztahu k přírodě a k trvání?

Co se tu pamatuje, co zapomíná a jakým mechanismem? Ať jde o propadlý nájem, demolici, nebo přepsanou desku, zapomínání bývá vyrobené stejně jako paměť.

Jak místo zachází s traumatem? Estetizuje je, očišťuje, dělá z něj atrakci, nebo je nechává vypovídat se zdrženlivostí a respektem?

Klíčové pojmy této kapitoly

Přítomnost × absence – město utvářejí i nepřítomní, tedy mrtví, zbořené domy, připomínané i zapomenuté události. Absence je činná síla.

Panství mrtvých (R. P. Harrison) – člověk je tvor „pohřbívající“. Mrtví zakládají obec a město spočívá na paktu mezi živými a mrtvými.

Hřbitov jako heterotopie (Foucault) – „jiný prostor“ s vlastním časem (heterochronie), jenž v dějinách měnil funkci (od kostela k okraji města, od země ke kolumbáriu).

Kosmologický konflikt – neslučitelné představy o smrti, těle a posmrtnu promítnuté do hřbitova: uložení × žeh, věčný klid × opětovné užití (nájem, tlecí doba), orientace hrobu.

Druhá smrt / zapomínání – chvíle, kdy už na zemřelého nikdo nevzpomíná. Evropský systém nájmu a tlecí doby činí ze zapomínání pravidlo.

Lieux de mémoire (P. Nora) – „místa paměti“. V moderní době, kdy živá paměť vyhasla, se paměť externalizuje do určených míst (pomníků, muzeí, výročí, archivů).

Protipomník (counter-monument, J. E. Young) – pomník, který odmítá monumentálnost a přenáší práci vzpomínání na diváka. Příklady sahají od stěny Mayi Lin přes mizející hamburský sloup po Stolpersteine.

Obtížné dědictví (S. Macdonald) – hmotné pozůstatky zahanbující minulosti a dilema, zda je zbořit, zachovat, nebo reinterpretovat. Patří sem „temný turismus“ (Lennon & Foley) a etika reprezentace traumatu.

Otázky k zamyšlení

Porovnejte Starý židovský hřbitov se systémem nájmu hrobového místa. Vysvětlete, jak dvě kosmologie smrti vedou ke dvěma zcela odlišným prostorovým a krajinným řešením.

Najděte ve svém městě „chybějící pomník“, tedy událost či skupinu, která se nepřipomíná. Proč chybí a co by jeho vznik změnil?

Stěnu Mayi Lin mnozí zprvu odmítali jako „černou jizvu hanby“, dnes je vzorem pamětní architektury. Změnil se památník, nebo společnost? A co z toho plyne pro dnešní spory o pomníky?

Berlínské pole stél nenese jediné jméno, Stolpersteine nesou jen jména. Porovnejte obě strategie. Co každá z nich umí a co riskuje?

Porovnejte ekologickou stopu uložení do země, žehu a přírodního pohřbu. Jaké kosmologické a estetické překážky brání rozšíření těch „zelenějších“?

Uveďte případ, kdy zboření (nebo naopak zachování) stavby bylo sporem o to, co si jako společnost přejeme pamatovat.

Terénní cvičení 8: Čtení hřbitova

Navštivte jeden hřbitov a přečtěte jej jako dokument. Zaznamenejte, jaké kosmologie se tu potkávají (uložení či žeh, oddělené sekce podle vyznání, orientace hrobů), jak estetika náhrobků vypovídá o statusu, rovnosti a době, kde je vidět zapomínání (zrušené či opuštěné hroby, prázdná místa po vyklizení) a kde naopak úporná paměť, a také kdo tu chybí. Nakonec si poznamenejte, co z těchto pozorování by šlo přenést do návrhu jakéhokoli „místa paměti“. Text nemusí přesáhnout dvě strany.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Harrison, R. P. (2003). The Dominion of the Dead. Chicago: University of Chicago Press. K paktu živých a mrtvých a k zakládající roli pohřbívání.

Nora, P. (1984–1992). Les Lieux de mémoire; stať „Between Memory and History“ (1989, Representations 26) bývá volně dostupná v repozitářích.

Foucault, M. (1967/1984). „Des espaces autres“ – hřbitov jako heterotopie (viz též kapitola 3).

Paměť, pomníky, ruiny, dědictví:

Young, J. E. (1993). The Texture of Memory. New Haven: Yale University Press – protipomník; Stolpersteine (G. Demnig, od roku 1992); hamburský Pomník proti fašismu (Gerz & Shalev-Gerz, 1986).

Stevens, Q. & Franck, K. A. (2016). Memorials as Spaces of Engagement. London: Routledge. K užívání a navrhování současných památníků (vč. Lin a Eisenmana).

Macdonald, S. (2009). Difficult Heritage. London: Routledge – Norimberk a nacistická minulost. Lennon, J. & Foley, M. (2000). Dark Tourism. Edensor, T. (2005). Industrial Ruins.

České prameny:

Starý židovský hřbitov v Praze (výklady Židovského muzea v Praze) – pohřbívání 1439–1787, na 12 000 náhrobků, vrstvy hrobů; volně dostupné.

Zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví – nájem hrobového místa a tlecí doba. Památník Terezín jako příklad „obtížného dědictví“; pardubické krematorium Pavla Janáka (NKP).

KAPITOLA 9

Trvalost a dočasnost

Strategie, taktiky a nedokončené město

„Taktika je uměním slabého.“

– Michel de Certeau, Vynález každodennosti (1980)

„Města dokážou nabídnout něco každému jen tehdy, vytvářejí-li je všichni.“

– Jane Jacobs (1961)

9.1 Ideologie trvalosti

Architektura je disciplínou trvalosti. Už Vitruviova triáda klade vedle užitku a krásy pevnost (firmitas). Profesní étos oceňuje stavby, které přetrvají generace, a vrcholným gestem oboru zůstává monument nebo dovršený regulační plán. Ta orientace má dobré důvody, protože budovy jsou nákladné a stojí dlouho. Vede ale také ke sklonu pokládat hotový, ustálený stav za ideál a každou proměnlivost za nedostatek, který je třeba „dořešit“.

S tímto ideálem se ale neslučuje už pojetí Doreen Massey, pro niž je prostor procesem, který nikdy není hotový. A i hřbitov, místo zdánlivě věčné, se v osmé kapitole ukázal jako prostor, který svou trvalost z velké části jen předstírá a ve skutečnosti se stále přepisuje. Tato kapitola sleduje vztah mezi trvalostí formy, kterou architekt vytváří, a dočasností života, který ji obývá. Fixovat formu přitom znamená vykonávat moc. Kdo rozhodne, co je „hotové“ a trvalé, uzavírá tím budoucí možnosti ostatních. Pojmy, jimiž lze o tomto vztahu přemýšlet, nám dávají dvě klasická díla, spis Michela de Certeaua o každodennosti a kniha Jane Jacobsové o životě velkých měst.

Protiklad trvalosti a dočasnosti je ostatně spíš plynulá škála než ostrá hranice. Stewart Brand v knize How Buildings Learn (1994) ukázal, že žádná budova není trvalá celá a stejnoměrně. Skládá se z vrstev, které se obměňují různě rychle. Poloha pozemku a nosná konstrukce se nemění takřka vůbec, plášť a technické rozvody stárnou pomalu, kdežto vnitřní

uspořádání a vybavení se proměňují rychle. Budova je tedy proces, který běží v několika časech zároveň. Dobrý návrh s tímto rozvrstvením počítá a nesvazuje pomalé vrstvy s rychlými. Špatný je ignoruje, a proto zastará celý naráz.

9.2 De Certeau: strategie a taktiky

Michel de Certeau ve Vynálezu každodennosti (1980) zavedl rozlišení, o které se tato úvaha opírá, totiž rozdíl mezi strategií a taktikou. **Strategie** je kalkul moci, která má vlastní „náležité místo“ (lieu propre), tedy instituci, vlastnictví nebo plán. Z tohoto místa organizuje okolní prostor, přehlíží jej a ovládá a jejím nástrojem je mapa, regulační plán, projekt. **Taktika** je naproti tomu umění toho, kdo vlastní místo nemá. Jedná v prostoru, který uspořádali jiní, a protože jej nemůže přetvořit, využívá příležitostí, „dělá, co se dá“ a obrací cizí uspořádání ke svým účelům. Strategie ovládá prostor, taktika má k dispozici jen čas, tedy okamžik, mezeru, vhodnou chvíli.

De Certeau svůj rozdíl proslavil na chůzi městem. Pohled z výšky (psal o střeše Světového obchodního centra) proměňuje město v čitelnou mapu a je to strategický pohled plánovače. Chodec dole ale mapu nečte. Svými kroky píše trajektorii, kterou plán nezachytí, zkracuje si cestu, zastavuje se, jde oklikou. Chůze je k mapě tím, čím je promluva k jazyku, totiž aktualizací, která pravidla ohýbá a obchází. V pojmech této knihy patří trvalá forma strategii a dočasné, improvizované užívání taktice. Taktika je to, co život provede s formou, kterou dostal, a v tom navazuje na Lefebvrovu apropriaci i na Goffmanův „podživot“ (kap. 2 a 3).

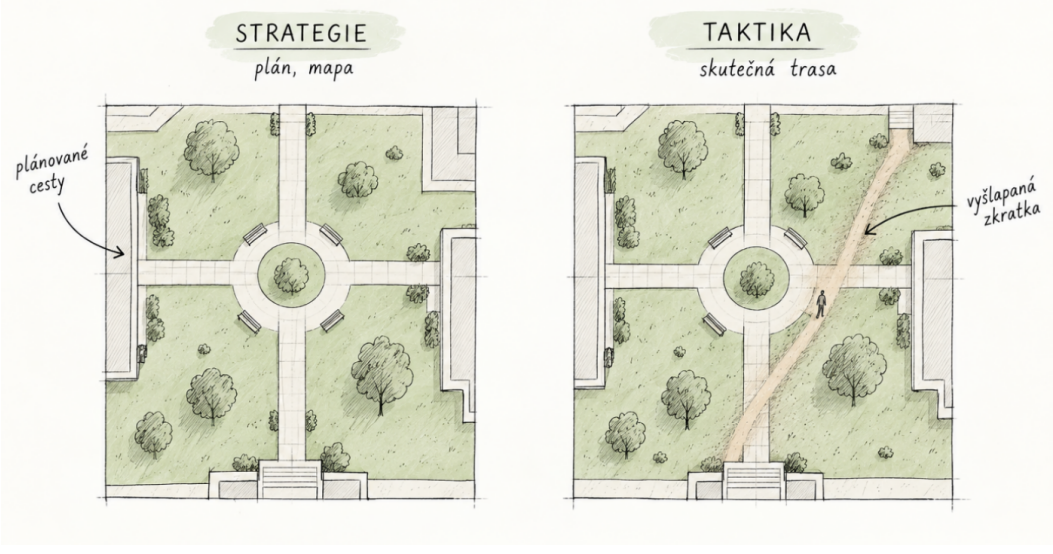

Obr. 9.1. Strategie ovládá prostor a kreslí mapu, taktika má jen čas a mapu píše vlastníma nohama.

9.3 Jacobsová: řád, který se nedá nakreslit

K témuž problému dospěla z opačné strany Jane Jacobsová. Ve Smrti a životě amerických velkoměst (1961) ostře kritizovala modernistické plánování, ať šlo o zářné město Le Corbusiera, asanace, nebo velkorysé přestavby Roberta Mosese. Takové plánování podle ní vnutilo městu pevný, jednoúčelový a definitivní řád, a tím usmrtilo pouliční život. Proti představě města jako díla, které lze jednou provždy navrhnout, postavila město jako organizovanou složitost, samoorganizující se systém, který žije v čase a nedá se nakreslit shora.

Obecně známými se staly dva její pojmy. „Tanec chodníku“ (sidewalk ballet) je choreografie pouličního života, která se odvíjí během dne a kterou drží pohromadě nesčetné drobné, neplánované interakce. „Oči ulice“ jsou bezděčný dohled obyvatel a obchodníků, který zajišťuje bezpečí bez kamer a strážníků. Pro naše téma je ale důležitější jeden z generátorů rozmanitosti, které Jacobsová vyjmenovává, totiž potřeba starých, levných budov. Nové stavby jsou drahé a uživí jen dobře platící, zavedené nájemce. Teprve zástavba smíšeného stáří, kde stojí laciné staré domy vedle nových, vytváří niky pro nájemce okrajové, experimentální a začínající. Diverzitu tedy umožňuje až čas, který se v budovách nastřádal, kdežto čtvrť dostavěná naráz plodí jednolitost, ať je jakkoli kvalitní. Jacobsová tak dává trvalosti přesný ekonomický rozměr. Definitivní, dovršený plán zabíjí emergentní řád, který může vzejít jen z postupného přibývání a stárnutí.

Kritiku Jacobsová opřela o přesný epistemologický argument. V závěru knihy přejímá od matematika Warrena Weavera trojí typologii vědeckých problémů. Jsou to problémy jednoduchosti (málo proměnných), problémy neuspořádané složitosti (obrovské množství vzájemně nezávislých prvků, které zvládne statistika) a problémy uspořádané složitosti (mnoho proměnných provázaných v organický celek). Modernistické plánování podle ní zacházelo s městem buď jako s problémem jednoduchosti, kde stačí pár veličin jako hustota a plocha zeleně, nebo jako s neuspořádanou složitostí, kterou popíšou statistické průměry obyvatel. Město je přitom problém uspořádané složitosti, soustava mnoha vzájemně závislých činitelů, kterou nelze rozložit na nezávislé proměnné ani usadit do definitivního plánu. Jacobsová tím předjala pozdější teorie samoorganizace a emergence.

9.4 Terrain vague a volný prostor

Hodnotu neurčitosti a nedokončenosti vyložil katalánský architekt Ignasi de Solà-Morales v eseji „Terrain Vague“ (1995). Tímto výrazem označil opuštěná, zbytková a neurčitá místa ve městě, jako jsou pusté parcely, vyklizené průmyslové areály, okraje a meziprostory. Francouzské pojmenování spojuje význam „prázdný, volný, dostupný“ s významem „neurčitý, rozmlžený“. Solà-Morales v takových místech viděl rezervoár svobody a jinakosti uprostřed přeurčeného města posedlého výkonem. Požadavek užitku je dosud neovládl, a proto zůstávají otevřená možnostem. Odtud i jejich paradox. Jakmile architekt terrain vague „dořeší“ a navrhne, zpravidla zničí právě tu neurčitost, která jej činila cenným.

Příbuzný pojem zavádějí Karen Francková a Quentin Stevens ve sborníku Loose Space (2007). „Volný“ prostor (loose space) připouští neplánovaná, rozmanitá užití, která si uživatelé přivlastní. Jeho opakem je prostor „těsný“, úzkostlivě naprogramovaný pro jediný účel. Volnost, tedy schopnost prostoru sloužit jinak, než se zamýšlelo, se projevuje na schodech, kde lidé sedí a jezdí na skateboardu, na náměstí, které pojme trh i demonstraci, nebo na parkovišti proměněném v tržiště. Je přitom časová, protože prostor se uvolňuje a zase utahuje podle denní doby, sezóny a okolností. Oba pojmy navazují na „špatné“ užívání z první kapitoly, tedy na užívání jiné, než se předpokládalo, a na apropriaci.

Oba pojmy stavějí projektanta před paradox intervence. Hodnota terrain vague i volného prostoru tkví v jejich nedourčenosti. Nejsou plně naprogramované a iniciativu nechávají uživateli. Každý návrh, který je má „zhodnotit“, však nedourčenost zmenšuje, protože vyznačené funkce, mobiliář a provozní režim je utahují do těsnosti. Tato místa jsou příbuzná Foucaultovým heterotopiím i Clémentově „třetí krajině“ (kap. 3 a 7), neboť i jejich přínos spočívá v tom, že stojí stranou převládajícího řádu. Úkolem návrhu je tu neurčitost uchovat. Pro disciplínu zvyklou řešit a dokončovat je to velmi obtížné zadání.

9.5 Taktický urbanismus a dočasné využití

Z těchto úvah vyrostl v posledních dvou desetiletích výslovný směr, taktický urbanismus (Mike Lydon a Anthony Garcia). Pracuje s drobnými, levnými a často dočasnými zásahy, které mají odstartovat trvalejší změnu. Jsou to pop-up pěší zóny, parklety (parkovací místo proměněné v lavičku a zeleň), dočasné přechody nebo cyklopruhy vyznačené pouhou barvou. Často citovaným příkladem je proměna newyorského Times Square. Roku 2009 nechalo dopravní oddělení města pod vedením Janette Sadik-Khanové uzavřít část Broadwaye autům a plochu provizorně vymezilo barvou a zahradními židlemi. Levný a vratný pokus se osvědčil a později z něj vznikla trvalá pěší zóna. Dočasná taktika se tu stala trvalou strategií. Zároveň posloužila jako pilot, tedy experiment ve smyslu čtvrté kapitoly. Tvrzení „bez aut to bude lepší“ se nejdřív ověřilo v malém a teprve potom se do něj investovalo natrvalo.

V širším smyslu sem patří i dočasné využití (německy Zwischennutzung), tedy přechodné obsazení prázdných budov a pozemků kulturou, zahradničením nebo drobným podnikáním. Jeho laboratoří se stal Berlín po sjednocení, plný prázdných míst. Nejsilnějším symbolem je Tempelhofer Feld, plocha bývalého letiště, kterou Berlíňané v referendu roku 2014 odmítli zastavět a ponechali otevřenou. Je to vzácný případ, kdy dočasné a neurčité zvítězilo nad trvalou výstavbou. Slavným pařížským protějškem byli Les Grands Voisins v areálu bývalé nemocnice Saint-Vincent-de-Paul, kde v letech 2015–2020 před přestavbou našlo místo ubytování pro lidi v nouzi, dílny, ateliéry i veřejný život. Dočasnost tu byla výslovně sjednána jako mezičas, který má skončit. Dočasné využití oživuje opomíjená místa, testuje a přesvědčuje. Hrozí mu ale komodifikace. Z provizoria se stává estetika („pop-up“ jako značka) a přechodné kulturní využití nezřídka jen „rozehřívá“ lokalitu pro pozdější developerský záměr.

Taktický urbanismus je ovšem třeba posuzovat kriticky. Jeho postupy mají kořeny v neformálním a „povstaleckém“ městě (Jeffrey Hou), v improvizovaných tržištích, svépomocné výstavbě a apropriacích, které jsou v mnoha městech globálního Jihu nutností, a ne životním stylem (srov. Yiftachelovy „šedé prostory“, kap. 5). Když tyto praktiky převezme městská správa a profesionalizuje je do metodik a příruček, z taktiky slabých se stává strategie silných. Pop-up zóna posvěcená radnicí už není de Certeauovou taktikou bez vlastního místa. Je nástrojem moci, která se naučila vypadat hravě a dočasně. Samo o sobě to zavrženíhodné není a

výsledky bývají dobré. Je ale třeba poctivě říct, kdo tu vlastně jedná a v čí prospěch.

Nejdelší experiment s dočasností přitom běží v Kodani. **Christiania**, areál opuštěných kasáren obsazený roku 1971 a vyhlášený „svobodným městem“, přežila půl století v právním limbu. Stát ji toleroval, opakovaně hrozil vyklizením a obyvatelé ji spravovali na vlastních shromážděních. Byl to šedý prostor (kap. 5) uprostřed bohaté evropské metropole. Teprve po roce 2011 stát umožnil obyvatelům odkoupit pozemky prostřednictvím společné nadace. Taktika se tak zinstitucionalizovala, aniž ji pohltil developer, ovšem za cenu hypoték, pravidel a části někdejší svobody. Vedle zániku a komercializace má tedy příběh i třetí možný konec. Dočasnost lze zesmluvnit a předat do rukou těch, kdo ji žili. Zda tím přežilo i to, co z Christianie dělalo jiné místo, zůstává otevřené. Stejnou otázku klade pražský případ v následujícím oddílu.

9.6 Kasárna Karlín: dočasnost a její meze

Obě stránky dočasnosti spojuje pražský případ. Karlínská kasárna, klasicistní areál z 19. století, sloužila armádě do roku 2008. Pak takřka deset let stála prázdná, protože se je státu nedařilo prodat, a byla typickým terrain vague. Roku 2017 je ministerstvo spravedlnosti bezplatně zapůjčilo spolku kolem „kulturního developera“ Matěje Velka. Ten z nádvoří a menších objektů postupně vytvořil oblíbené kulturní centrum s letním kinem, koncerty a kavárnami. Šlo o apropriaci zdola v de Certeauově smyslu, o taktiku, která obsadila prázdné místo.

Pak se ozvala strategie. Roku 2024 nařídil stavební úřad uzavřít část areálu. Vnitřní prostory nebyly zkolaudovány pro kulturní a gastronomický provoz a územní plán areál řadil do zóny pro „obranné a bezpečnostní účely“, nikoli pro kavárny a koncerty. Omezené znovuotevření umožnila až změna územního plánu, a to zatím jen na nádvoří a v provizorním režimu. Objekt mezitím převzalo město a připravuje rozsáhlou rekonstrukci (uvažuje se o bytech, kulturním centru, technologickém parku či škole). Z bezplatné výpůjčky se stal placený nájem na omezenou dobu. Taktika oživení tu narazila na pomalý, ale neúprosný řád územního plánu a kolaudace. Sama dočasnost se nakonec stala jen fází dlouhodobého zhodnocení pozemku, podobně jako u náplavky (kap. 2) a High Line (kap. 7).

Berlínský výzkum dočasného využití pro tento obrat razil termín průkopník (pioneer). Přechodný uživatel dodá místu kulturní přitažlivost, a tím i tržní hodnotu, z níž později těží někdo jiný. Kulturní a komunitní provoz, sám zpravidla prekérní a chatrně financovaný, se tak nedobrovolně stává předvojem zhodnocení. Tento mechanismus obšírně popsala kritika „kreativního města“ Richarda Floridy. Karlínská kasárna do tohoto vzorce zapadají. Dočasnost zřídka zůstane jen dočasností a obvykle bývá vtažena do delšího příběhu o tom, komu místo nakonec připadne.

Obr. 9.2. Apropriace zdola naráží na územní plán a kolaudaci. Ukazuje meze dočasnosti i její cenu pro pozdější zhodnocení místa.

> Otázka k případu. Kasárna Karlín, náplavka i High Line začaly jako dočasná apropriace zdola a postupně je pohltil řád regulace, nájmu a developera. Kodaňská Christiania se naopak vykoupila do vlastních rukou. Je tedy údělem každé úspěšné taktiky stát se strategií, a tím ztratit právě to, co ji oživilo? A dala by se dočasnost navrhnout tak, aby zůstala dočasností a neskončila zánikem ani komercí?

9.7 Navrhovat neúplné

Architekt je vycvičen vytvářet trvalost, kdežto život, který do jeho forem vstoupí, plyne v čase, improvizuje a mění se. Pro praxi z toho plynou čtyři důsledky. Prvním je navrhovat neúplné, tedy nechat ve formě místo pro taktiku a volnost k osvojení. Mají to být prostory, které unesou víc užití, než kolik jich projektant předepsal (princip „dlouhého života a volného střihu“, otevřená stavba). Druhým důsledkem je brát dočasné využití jako legitimní. Není to selhání ani mezera před „pořádným“ stavem a přechodná, adaptivní a pilotní řešení jsou plnohodnotné nástroje.

Architektonická teorie zná i konstruktivní programy, jak trvalost s dočasností smířit. Hnutí „otevřené stavby“, které navazuje na N. J. Habrakena, rozlišuje nosnou základnu (supports), jež má dlouho vydržet a patří kolektivu, a výplň (infill), kterou si obyvatelé v kratších cyklech mění podle sebe. Stavba se tu záměrně dělí na trvalou a proměnlivou vrstvu, takže forma může vydržet, aniž by znehybnila užívání. Je to praktická odpověď na Brandovo rozvrstvení i na Jacobsové potřebu času, protože pevná základna tu ponechává dost volnosti.

Třetím důsledkem je přiznat, že fixace formy je výkonem moci. Prohlásit něco za hotové a trvalé znamená rozhodnout za budoucí uživatele, kteří u toho nebyli. A konečně se nemá idealizovat ani dočasnost. Provizorium nese prekaritu, snadno se komodifikuje a může se stát nástrojem vytlačení (kap. 5 a 7). Poctivý postoj proto nedává za pravdu ani trvalosti, ani dočasnosti. Stavět je třeba tak, aby forma vydržela a přitom životu dovolila psát do ní vlastní, dočasné trajektorie.

Trvání města přitom zajišťuje hlavně každodenní údržba, opravy, úklid a péče, bez nichž by se každá forma, trvalá i dočasná, během měsíců rozpadla. Tomu se věnuje desátá kapitola.

9.8 Jak číst trvalost a dočasnost v prostoru

Otázky pro čtení prostoru se tentokrát týkají vztahu mezi pevnou formou a proměnlivým užíváním.

Co je tu zafixováno a kým? Která forma byla prohlášena za „hotovou“ a trvalou a čí budoucí možnosti tím byly uzavřeny?

Kde končí strategie a začíná taktika? Jak lidé užívají místo jinak, než bylo naplánováno, a čeho tím dosahují?

Je tento prostor „těsný“, nebo „volný“? Připouští jen jediné předepsané užití, nebo nechává místo pro neplánované osvojení?

Co se zde děje s neurčitostí? Je terrain vague pokládán za závadu k „dořešení“, nebo za hodnotu, jíž intervence může zničit?

Komu slouží dočasnost? Je nástrojem apropriace zdola, testem (pilotem), nebo „rozehřátím“ lokality pro budoucí komerci a vytlačení? A dala by se zesmluvnit ve prospěch těch, kdo ji žijí, jako v Christianii?

Klíčové pojmy této kapitoly

Ideologie trvalosti – sklon architektury pokládat trvalou, „hotovou“ formu za ideál a proměnlivost za nedostatek. Fixace formy je přitom výkonem moci, který uzavírá budoucí možnosti.

Strategie × taktiky (M. de Certeau) – strategie je kalkul moci s vlastním „náležitým místem“, která organizuje prostor shora (mapa, plán). Taktika je umění slabých bez vlastního místa, kteří jednají v cizím prostoru a využívají čas a příležitost.

Organizovaná složitost (J. Jacobs) – město jako emergentní, samoorganizující se řád, který žije v čase („tanec chodníku“, „oči ulice“) a nedá se nakreslit shora. Diverzitu drží i staré, levné budovy, tedy čas nastřádaný v zástavbě.

Vrstvy budovy (S. Brand) – stavba jako soubor vrstev, které se obměňují různě rychle (pozemek, konstrukce, plášť, rozvody, dispozice, vybavení). Návrh, který vrstvy nesvazuje, stárne postupně, po částech.

Terrain vague (I. de Solà-Morales) – neurčitá, opuštěná zbytková místa jako rezervoár svobody a možností. Jejich paradox spočívá v tom, že navrhnout je zpravidla znamená zničit jejich neurčitost.

Volný prostor (loose space; Franck & Stevens) – schopnost prostoru nechat se osvojit i k jinému než zamýšlenému užití. Opakem je „těsný“, jednoúčelově naprogramovaný prostor.

Taktický urbanismus (Lydon & Garcia) – drobné, levné, často dočasné zásahy, které mají odstartovat trvalou změnu (pop-up zóny, parklety, pilotní úpravy). Dočasnost je tu testem a důkazem.

Dočasné využití (Zwischennutzung) – přechodné obsazení prázdných míst, které oživuje, testuje a přesvědčuje. Hrozí mu ale komodifikace a role „průkopníka“, který lokalitu rozehřeje pro developera.

Otázky k zamyšlení

Vyložte na konkrétním místě, kde leží hranice mezi de Certeauovou strategií (plánem, regulací) a taktikou (skutečným užíváním). Kdo tu má „náležité místo“ a kdo improvizuje?

Jacobsová tvrdí, že rozmanitost drží mimo jiné staré, levné budovy. Proč je to argument o čase a co se stane s diverzitou, když se celá čtvrť „dostaví“ naráz a nově?

Najděte ve svém městě neurčité zbytkové místo, terrain vague, a zvažte, zda a jak by se dalo „navrhnout“, aniž by ztratilo to, co je na něm cenné.

Christiania se z okupace stala vlastníkem, spolek v Kasárnách Karlín se z vypůjčitele stal nájemcem na dobu určitou. Porovnejte obě trajektorie. Co rozhodlo o rozdílu a co každá z komunit získala a ztratila?

Kasárna Karlín, náplavka, Times Square, Tempelhof: která z těchto dočasností se stala trvalostí, která zanikla a která trvá dál? A co o tom rozhodlo?

Terénní cvičení 9: Mapa taktik

Vyberte jedno regulované veřejné místo a po určitou dobu (například hodinu) zaznamenávejte, jak je užíváno jinak, než bylo naplánováno: kde se sedí mimo lavičky, kudy vedou vyšlapané zkratky, k čemu slouží zábradlí, schody či parapety, kde se objevuje neformální obchod nebo hra. Každé pozorování označte jako „strategii“ (co předepsal plán) nebo „taktiku“ (co s tím dělají lidé). Na závěr navrhněte jedinou úpravu, která by místo učinila „volnějším“, aniž by je znovu sevřela do jediného účelu. Výstupem je anotovaný plánek.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

de Certeau, M. (1980). L'invention du quotidien (angl. The Practice of Everyday Life; česky Vynález každodennosti). Strategie a taktiky; kapitola „Walking in the City".

Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities. (Česky Smrt a život amerických velkoměst.) Kritika modernistického plánování; organizovaná složitost, „tanec chodníku".

Solà-Morales, I. de (1995). „Terrain Vague." In Anyplace. Cambridge, MA: MIT Press. K hodnotě neurčitých a opuštěných míst.

Franck, K. A. & Stevens, Q. (eds., 2007). Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life. London: Routledge.

Brand, S. (1994). How Buildings Learn. New York: Viking. K vrstvám budovy; Habraken, N. J. (1972). Supports – otevřená stavba.

Taktický urbanismus a dočasné využití:

Lydon, M. & Garcia, A. (2015). Tactical Urbanism. Washington: Island Press; Sadik-Khan, J. & Solomonow, S. (2016). Streetfight – proměna Times Square z dočasného pokusu v trvalou pěší zónu.

K dočasnému využití (Zwischennutzung): práce skupiny Urban Catalyst (Berlín), případ Tempelhofer Feld a pařížských Les Grands Voisins (dokumentace Yes We Camp / Plateau Urbain); volně dostupné přehledy a zprávy.

Thörn, H., Wasshede, C. & Nilson, T. (eds., 2011). Space for Urban Alternatives? Christiania 1971–2011. K půlstoletí kodaňského „svobodného města" a jeho normalizaci.

Hou, J. (ed., 2010). Insurgent Public Space. London: Routledge. K „povstaleckým" kořenům taktik.

České prameny:

Kasárna Karlín (spolek Pražské centrum) – dočasné kulturní využití a jeho střet s územním plánem a kolaudací; pražská náplavka (viz kapitola 2).

KAPITOLA 10

Viditelné a neviditelné

Infrastruktura, údržba a péče

„Neviditelnost fungující infrastruktury se stává viditelnou teprve při poruše.“

– Susan Leigh Star (1999)

„Péče je vše, co děláme, abychom udrželi náš svět, pokračovali v něm a opravovali jej, a mohli v něm žít co nejlépe.“

– Berenice Fisher a Joan Tronto (1990)

10.1 Skrytá strana města

Město běží na rozsáhlých systémech, jako je vodovod a kanalizace, elektřina a teplo, datové sítě, doprava nebo svoz odpadu, a ty jsou navrženy tak, aby si jich nikdo nevšímal. Otočíme kohoutkem, stiskneme vypínač, spláchneme. Co se děje za stěnou a pod dlažbou, zůstává mimo zorné pole. K této skryté technice se přidává skrytá práce: úklid, opravy, údržba a péče, bez nichž by se každá forma během měsíců rozpadla.

Sociologie má pro tuto stránku města citlivý aparát, protože ji odjakživa zajímá to, co se bere za samozřejmé. Hranice mezi viditelným a neviditelným přitom vyjadřuje hodnocení, nejen popis. Co je vidět, bývá ceněno, financováno a připisováno autorům. Co zůstává skryté, bývá podceňováno a přehlíženo, dokud to nepřestane fungovat. Nejlépe tuto skrytou stránku osvětlují dvě myšlenkové linie: studium infrastruktury, jak je založila Susan Leigh Starová, a novější obrat k údržbě, opravě a péči.

10.2 Star: etnografie infrastruktury

Susan Leigh Starová v zakládající stati „The Ethnography of Infrastructure“ (1999) navrhla brát infrastrukturu vážně jako sociologický předmět a vyjmenovala její příznačné rysy. Infrastruktura je relační. Jako věc o sobě nemá smysl, je vždy infrastrukturou pro někoho a pro nějaké jednání. Je vestavěná do jiných struktur a naučená jako součást členství ve společenství, protože uživatel si ji osvojuje spolu s tím, jak se stává obyvatelem. A především je průhledná. Mizí do pozadí a stává se kulisou, která je přítomná, aniž ji vnímáme. Odtud plyne její nejznámější vlastnost, totiž že se zviditelní až poruchou. Dokud teče voda a jezdí metro, jako by infrastruktura neexistovala. Při výpadku se rázem stává nejnápadnějším předmětem ve městě.

Starová z toho vyvodila metodický program. Chceme-li městu rozumět, musíme studovat právě to nudné a zákulisní (standardy, klasifikace, přípojky, údržbové řády) a všímat si neviditelné práce, kterou „velké vyprávění“ o městě přehlíží. Infrastruktura je totiž souborem zmrzlých rozhodnutí. Trasa sítě, to, kdo je připojen a koho síť obchází, i to, jaká norma se stala závaznou, jsou kdysi učiněné společenské a politické volby, které zatuhly do podoby zdánlivě technické nutnosti. Číst infrastrukturu znamená tyto volby zpětně rozmrazovat.

Spolu s Geoffreym Bowkerem rozšířila Starová tento pohled i na infrastruktury klasifikační (kniha Sorting Things Out, 1999). I třídění je skrytá infrastruktura, která má své důsledky. Adresní systém, poštovní směrovací čísla, kategorie územního plánu, klasifikace staveb a způsobů využití jsou mřížky, které rozhodují, co kam patří a co je vůbec myslitelné. Když do takové mřížky člověk nebo místo nezapadá, dochází k tomu, co autoři nazvali torzí (zkroucením). Skutečnost se musí ohnout, aby se vešla do předepsané kolonky. Město tak tvarují i zdánlivě nevinné kategorie. Leckterý spor, který se tváří technicky (do jaké zóny stavba spadá, zda jde o „stavbu dočasnou“), je ve skutečnosti sporem o klasifikaci.

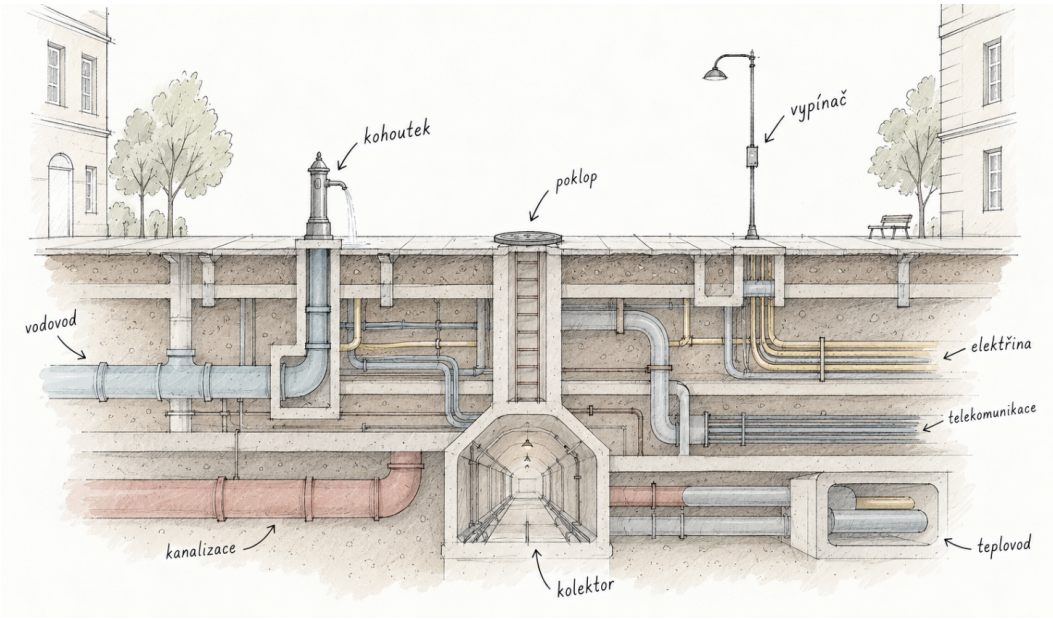

Obr. 10.1. Infrastruktura mizí do pozadí a vynořuje se až při poruše. To, co vidíme, je nepatrný zlomek toho, co nás nese.

> Otázka k případu. Při povodni roku 2002 se pražské metro, síť jindy tak samozřejmá, že si jí nikdo nevšímá, ze dne na den proměnilo v nejviditelnější a nejdiskutovanější objekt ve městě. Bylo zatopené a na měsíce vyřazené z provozu (podle Starové se infrastruktura zviditelní poruchou). Co všechno, na čem denně závisíte, si uvědomíte teprve tehdy, když to přestane fungovat? A kdo vlastně vykonává práci, která to drží v chodu, a jak je za ni oceněn?

10.3 Politika infrastruktury

Že infrastruktura zmrazuje rozhodnutí, má přímý důsledek pro spravedlnost. Stephen Graham a Simon Marvin v knize Splintering Urbanism (2001) popsali, jak se rozpadá „moderní infrastrukturní ideál“, představa jednotné veřejné sítě dostupné všem stejně. Místo něj nastupuje štěpení. Infrastruktura se rozvrstvuje na prémiovou, hladkou a spolehlivou pro movité (rychlé pruhy, soukromé sítě, prémiová datová konektivita, uzavřené areály s vlastními službami) a na obcházenou, podfinancovanou nebo chybějící pro chudé. Připojení k vodě, kanalizaci, kvalitnímu internetu či spolehlivé dopravě tedy přestává být samozřejmostí. Stává se čárou, podél níž se reprodukuje nerovnost popsaná v páté kapitole, tentokrát skrytá v trasách sítí a v tom, kudy nevedou.

Jak vypadá život podél této čáry, ukázal antropolog Nikhil Anand na Bombaji (Hydraulic City, 2017). Voda tam teče jen v časových oknech a pod kolísavým tlakem. Kdo ji dostane a kdy, závisí na ventilech, čerpadlech, úřednících a politických přímluvách. Anand pro to razí pojem **hydraulické občanství**. Obyvatelé neformálních čtvrtí si musejí připojení, a s ním i uznání, že k městu patří, neustále vymáhat, udržovat a obhajovat. Tlak v potrubí je tu doslova mírou občanství. Kde síť nestačí nebo záměrně nevede, nastupují cisterny a překupníci a chudí platí za litr vody násobně víc než připojená střední třída. Infrastruktura tu přestává být pozadím a mění se v každodenní politickou arénu. Je to extrémní, ale poučná verze toho, co v mírnější podobě platí všude.

Univerzální síť byla přitom sama dějinným výdobytkem. Moderní město 19. a 20. století se utvářelo právě budováním veřejných vodovodů, kanalizací a osvětlení, které měly být, alespoň v ideálu, dostupné všem. Stejnou povahu měla hygienická reforma, s níž jsme se setkali u přesunu hřbitovů z center (kap. 8). Být připojen znamenalo stát se plnoprávným obyvatelem. Odpojení, ať kvůli chudobě, neformálnímu statusu, nebo zanedbání, je naopak formou vyloučení z občanství města. Štěpení sítí, privatizace a měření na předplacené kredity tento starý ideál rozleptávají a přístup k základním službám znovu podřizují platební schopnosti.

10.4 Obrat k údržbě a opravě

Druhá linie obrací pozornost od vzniku věcí k jejich udržování. Architektura i technika dlouho oslavovaly nové věci (vynálezy, inovace, dokončené stavby), kdežto práci, která hotové věci udržuje při životě, braly jako samozřejmost. Stephen Graham a Nigel Thrift v eseji „Out of Order“ (2007) namítli, že hladký chod je výjimkou a normálním stavem věcí je neustálé selhávání a opotřebení. Kontinuitu, kterou pokládáme za danou, zakládá teprve oprava a údržba. Steven J. Jackson tuto myšlenku dovedl dál pojmem myšlení rozbitého světa (broken world thinking). Svět je podle něj vždy už porouchaný a rozpadá se. Základní prací, která jej udržuje obyvatelným, je oprava, a do středu pozornosti by proto místo vynálezce měl přijít opravář.

Z tohoto pohledu vyrostlo hnutí kolem hesla maintainers (Andrew Russell a Lee Vinsel, „Hail the Maintainers“, 2016). Upozorňuje, že drtivá většina lidské práce a péče je údržba, a ta je přitom hůře placená, méně viditelná a často připadá na ženy a na příslušníky znevýhodněných skupin. Teoretička médií Shannon Matternová ve stati „Maintenance and Care“ (2018) ukázala, že totéž platí o městě. Jeho každodenní chod nese armáda uklízečů, opravářů, údržbářů a pečovatelů, jejichž práce je tím úspěšnější, čím méně je vidět. Obrat k údržbě tedy věci jen nepopisuje. Navrhuje také, co a koho bychom ve městě měli cenit.

Zanedbaná údržba má velmi hmatatelné následky. Vinsel a Russell mluví o deficitu údržby. Posedlost novým vede k tomu, že se investuje do velkolepých novostaveb, zatímco stárnoucí potrubí, mosty a sítě se neopravují, dokud nezkolabují, a z odložené údržby se stane drahá a nebezpečná havárie. Nejtemnějším evropským mementem je janovský **most Morandi**. Dne 14. srpna 2018 se za bouře zřítil dvousetmetrový úsek dálničního viaduktu i s auty a zabil 43 lidí. Vyšetřování odhalilo léta odkládané opravy zkorodovaných závěsů, podceněná varování a spor o to, kdo má platit údržbu soukromě provozované dálnice. Itálie pak během dvou let postavila nový, elegantní most podle návrhu Renza Piana. Na novou stavbu se peníze, politická vůle i sláva najdou vždycky, na údržbu té staré ne. Údržba je úspěšná právě tehdy, když se nic neděje, a proto se na ní snadno šetří. Její nepřítomnost se ohlásí až katastrofou. Architektura, která myslí jen na kolaudaci a na působivou fotografii, tento deficit spoluvytváří.

10.5 Údržba jako péče

Posledním krokem je rozpoznat, že údržba je formou péče. Feministická etika péče se opírá o známou definici Berenice Fisherové a Joan Trontové: péče je vše, co děláme, abychom udrželi, obnovovali a opravovali svět, a mohli v něm žít co nejlépe. V tomto vymezení spadá údržba infrastruktury, pečování o lidi i o prostředí do jediné kategorie. Je pak také zřejmé, proč bývá péče podceňována. Dlouhodobě se spojuje s ženskou, neplacenou nebo špatně placenou prací sociální reprodukce (kap. 6), a čím je úspěšnější, tím méně je vidět. María Puig de la Bellacasa navíc ukázala, že péče se netýká jen lidí. Pečovat lze, a je to třeba, i o půdu, vodu a nelidské spoluobyvatele města.

Že jde o víc než akademický pojem, se ukázalo za pandemie. „Nepostradatelní pracovníci“, na nichž stojí chod společnosti, byli z velké části právě lidé údržby a péče (řidiči, uklízečky, pečovatelé, popeláři), dosud takřka neviditelní a špatně placení. Starové pravidlo tu platí pro práci stejně jako pro potrubí, protože i práce se zviditelní teprve tehdy, když se zastaví. Pojímat údržbu jako péči proto znamená vidět za technickým nákladem etický a politický vztah k lidem, věcem a prostředí, jejichž trvání na ní závisí.

Péče má i svou politiku rozdělení. Joan Trontová upozornila na jev, který nazvala privilegovanou neodpovědností. Ti, kdo z péče těží, ji často sami konat nemusejí, a mohou tak na ni pohodlně zapomenout. Ve městě to znamená, že kdo užívá čisté, fungující a udržované prostředí, zřídka ví, čí prací vzniká. Tato nevědomost je výsadou, nikoli náhodou. Zviditelnit péči je proto i otázkou spravedlnosti, protože privilegovanou neodpovědnost narušuje.

10.6 Kdo o město pečuje

Kdo tedy tuto skrytou práci vykonává? V profesionální rovině je to personál, který architektura ráda přehlíží: uklízečka, údržbář, zahradník, popelář, dispečer. Jejich vědění je z velké části tacitní a zkušenostní. V příručce ho nenajdeme, předává se účastí v tom, co Jean Laveová a Étienne Wenger nazvali komunitami praxe. Tito lidé jsou spoluautory života budovy stejně jako její projektant, protože rozhodují o tom, zda dílo po letech ještě slouží, nebo chátrá. Architektura, která s nimi nepočítá a navrhne nepřístupný okap, fasádu, kterou nelze čistit, nebo sklad, kam se nevejde vozík, jim práci ztěžuje, a tím zkracuje život vlastního díla.

Vedle placené údržby existuje i péče občanská, kterou lidé vykonávají zdola a dobrovolně. V českém prostředí má dlouhou tradici. Okrašlovací spolky sdružovaly občany, kteří pečovali o vzhled a stav veřejného prostoru, sázeli stromy, udržovali čistotu a obnovovali drobné památky. První vznikl v Kutné Hoře roku 1861 a do počátku 20. století jich na českém území byly stovky (kolem roku 1904 dvě stě třicet sedm). Jejich svaz komunistický režim roku 1951 zrušil, dnes však tato tradice ožívá v desítkách obcí. Některé obnovené spolky jsou velmi konkrétní. Ve Vrchlabí má každý vysazený růžový keř svého „patrona“, který se o něj stará. Vedle nich působí komunitní zahrady a guerillové zahradničení, příbuzné taktikám z deváté kapitoly. Občanská péče se od profesionální údržby liší tím, že nevychází z povinnosti ani ze zisku, ale ze vztahu k místu. Je to i způsob, jak být ve městě doma.

Občanská péče má ovšem i své meze a dvojznačnosti. Komunistický režim svaz okrašlovacích spolků roku 1951 nezrušil náhodou. Autonomní, zdola organizovaná péče o sdílený prostor je projevem fungujících občanských svobod, a autoritářská moc v ní proto vidí konkurenci. Dobrovolnou péči lze ale také zneužít. Stát či obec se mohou zbavovat odpovědnosti a úklid, údržbu i sociální službu přesouvat na bedra neplacených občanů (taková kritika zazněla například vůči britské „Big Society“). Dobrovolná péče tedy veřejnou infrastrukturu péče doplňuje, nesmí ji však nahrazovat ani posloužit jako alibi pro úsporné škrty.

Obr. 10.2. Město trvá díky nepřetržité, podceňované a často neviditelné práci, kterou velká gesta zastiňují.

10.7 Navrhovat pro údržbu a péči

Spojíme-li obě linie, vychází obraz města, který se od obrázků z architektonických časopisů výrazně liší. Pohromadě ho drží mnohem víc skryté sítě a nepřetržitá údržba a péče, kterou z velké části vykonávají podceňovaní a přehlížení lidé, než efektní novostavby a velká gesta. Pro projektanta z toho plynou čtyři důsledky. Prvním je navrhovat s ohledem na údržbu a péči. Život stavby zajišťují ti, kdo ji budou uklízet, opravovat a zalévat, a návrh by z nich měl udělat spoluautory, aby se nestali jeho oběťmi. „Navrženo pro péči“ přitom neznamená totéž co „bezúdržbové“. Náročnější péče je někdy přijatelná, pokud je vidět a je ceněná.

Prakticky to znamená brát údržbu jako součást zadání, místo aby zůstala pozdější starostí provozovatele. Počítat je třeba s náklady celého životního cyklu, nejen s pořizovací cenou, volit materiály a detaily, které lze čistit, opravovat a vyměňovat po vrstvách (ve smyslu Brandova rozvrstvení), a dávat přednost obnově a adaptaci stávajícího před demolicí a novostavbou. Péče o to, co už existuje, vyjde levněji a je šetrnější k prostředí i k paměti místa (kap. 7 a 8). Údržba se tak z okraje projektu přesouvá do jeho středu.

Druhým důsledkem je uvážit zviditelnění. Panuje předsudek, že dobrá infrastruktura je neviditelná. Tam, kde odhalení skryté sítě nebo práce poučuje, posiluje nebo nastoluje spravedlnost, však může být viditelnost ctností, ať jde o čitelné nakládání s vodou, přiznané rozvody, nebo ocenění těch, kdo pečují. Třetím důsledkem je dbát na politiku přístupu a ptát se, koho síť obchází a kde se štěpí, protože infrastruktura je vektorem nerovnosti. Čtvrtým je přehodnotit étos profese a posunout se od heroického tvůrce nového k pokornému správci toho, co trvá. Architekt nezačíná na zelené louce a nekončí kolaudací. Vstupuje do rozdělané, opotřebované a obývané skutečnosti, o kterou je třeba dál pečovat.

Tytéž systémy, které město udržují, ho stále častěji také sledují a řídí. Senzory, kamery a datové sítě „chytrého města“ splývají s infrastrukturou údržby a mění ji v infrastrukturu kontroly, o níž pojednává příští kapitola.

10.8 Jak číst viditelné a neviditelné v prostoru

Tentokrát se otázky soustředí na to, co nese každodenní chod města, aniž je to vidět.

Co tu zůstává neviditelné, dokud to nepřestane fungovat? Které systémy a jaká práce nesou každodenní chod, aniž si jich kdo všimne?

Kdo to udržuje a jak je oceněn? Kdo uklízí, opravuje, zalévá a hlídá? Je jeho práce vidět, je placená a respektovaná?

Je infrastruktura všem stejně dostupná? Kde se síť „rozštěpila“ na prémiovou a obcházenou (splintering) a koho to vyřazuje z občanství města?

Počítá návrh se svou vlastní údržbou? Je stavba navržena tak, aby se o ni dalo pečovat a opravovat ji, nebo jen aby chvíli dobře vypadala?

Kde by zviditelnění prospělo? Kde by odhalení skryté sítě nebo práce poučilo, posílilo nebo nastolilo spravedlnost? A kde naopak stačí, aby prostě nenápadně fungovala?

Klíčové pojmy této kapitoly

Infrastruktura (S. L. Star) – relační, vestavěné a „průhledné“ systémy, které mizí do pozadí, učíme se je jako součást členství a zviditelní se až poruchou. Jsou v nich zmrzlá společenská a politická rozhodnutí.

Splintering urbanism (Graham & Marvin) – rozpad kdysi univerzálních veřejných sítí na prémiové (pro movité) a obcházené (pro chudé). Infrastruktura je tu vektorem nerovnosti.

Hydraulické občanství (N. Anand) – příslušnost k městu, kterou si obyvatelé musejí vymáhat skrze připojení k síti. Tlak v potrubí je mírou uznání (Bombaj).

Obrat k údržbě (S. J. Jackson, „myšlení rozbitého světa“; Russell & Vinsel, „maintainers“) – kritika kultu inovace. Svět se neustále rozpadá a drží jej oprava a údržba, práce podceňovaná, často genderovaná a špatně placená. Deficit údržby končí havárií (most Morandi).

Etika péče (Fisher & Tronto; Puig de la Bellacasa) – péče jako „vše, co děláme, abychom udrželi a opravili svět“. Údržba je péčí, je genderovaná a znevažovaná a vztahuje se i na svět nelidský. Patří sem i „privilegovaná neodpovědnost“ těch, kdo z péče těží, aniž ji konají.

Komunity praxe (Lave & Wenger) – tacitní, zkušenostní vědění údržby, které se předává účastí v praxi a v příručkách nestojí. Údržbáři jsou spoluautory života stavby.

Okrašlovací spolky – česká tradice dobrovolné občanské péče o veřejný prostor (první v Kutné Hoře 1861, svaz potlačen 1951, dnes obnovovaná). Péče je tu občanskou praxí, která přesahuje placenou službu.

Otázky k zamyšlení

Vyjmenujte po vzoru Starové tři infrastruktury, na nichž denně závisíte a jichž si nevšímáte. Jaká rozhodnutí o tom, kdo je připojen a koho síť obchází, v sobě každá z nich „zmrazila“?

Proč se na novostavbu najdou peníze i sláva snáz než na údržbu, jak ukázal případ mostu Morandi? Navrhněte, jak by šlo „deficit údržby“ zviditelnit dřív, než se ohlásí katastrofou.

„Hail the Maintainers“: proč je údržba ceněna níže než inovace, ačkoli jí je mnohem víc? Jak by se v rozpočtu a v architektuře projevilo, kdyby tomu bylo naopak?

Péče je genderovaná a neviditelná (kap. 6). Kdo udržuje budovu, v níž studujete nebo pracujete, a co o tom víte?

Okrašlovací spolky pečují o prostor zdola a zdarma. V čem se liší od profesionální údržby a od taktického urbanismu (kap. 9) a kde se naopak doplňují?

Terénní cvičení 10: Audit údržby

Vyberte jednu budovu nebo veřejný prostor a vypátrejte, co se děje v jeho zákulisí. Kdo a jak často jej uklízí, opravuje, zalévá, odklízí sníh a sváží odpad? Kolik to přibližně stojí? Kde jsou pro to vyhrazené (nebo zapomenuté) prostory, například úklidové komory, technické místnosti, kontejnerová stání nebo přístupy k fasádě? Zaznamenejte, co bylo navrženo s ohledem na údržbu a co jí navzdory. Na závěr navrhněte jednu úpravu, která by péči o místo usnadnila a zároveň ji učinila viditelnější a ceněnější. Zjištění shrňte nejvýš na dvou stranách.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Star, S. L. (1999). „The Ethnography of Infrastructure.“ American Behavioral Scientist, 43(3). K rysům infrastruktury a neviditelné práci; srov. Bowker, G. & Star, S. L. (1999). Sorting Things Out. Cambridge, MA: MIT Press.

Graham, S. & Marvin, S. (2001). Splintering Urbanism. London: Routledge. Ke štěpení sítí a nerovnému přístupu.

Anand, N. (2017). Hydraulic City: Water and the Infrastructures of Citizenship in Mumbai. Durham: Duke University Press. K hydraulickému občanství.

Jackson, S. J. (2014). „Rethinking Repair.“ In Media Technologies (MIT Press). A Graham, S. & Thrift, N. (2007). „Out of Order.“ Theory, Culture & Society, 24(3). K obratu k údržbě a opravě.

Údržba, péče (otevřený přístup):

Russell, A. & Vinsel, L. (2016). „Hail the Maintainers.“ Aeon – volně dostupné. Mattern, S. (2018). „Maintenance and Care.“ Places Journal – volně dostupné (OA).

Fisher, B. & Tronto, J. (1990). „Toward a Feminist Theory of Caring“; Tronto, J. (2013). Caring Democracy; Puig de la Bellacasa, M. (2017). Matters of Care – k etice péče. Lave, J. & Wenger, E. (1991). Situated Learning – komunity praxe.

České prameny a případy:

Tradice okrašlovacích spolků (od roku 1861, Kutná Hora; dnes obnovovaná) – dobrovolná občanská péče o veřejný prostor. Povodeň roku 2002 a pražské metro jako případ poruchy, jež zviditelní infrastrukturu.

K havárii mostu Morandi (Janov, 14. 8. 2018): závěrečné zprávy italského vyšetřování a přehledy v odborném tisku; nový viadukt Renza Piana (2020) jako protipól viditelné novostavby a neviditelné údržby.

KAPITOLA 11

Kontrola a svoboda

Dohled, data a chytré město

„V disciplinárních společnostech se stále začínalo znovu; ve společnostech kontroly se nikdy s ničím nekončí.“

– Gilles Deleuze (1990)

„Dohledový kapitalismus si nárokuje lidskou zkušenost jako bezplatnou surovinu.“

– Shoshana Zuboff (2019)

11.1 Od péče k dohledu

Desátá kapitola skončila u skrytých systémů a nepřetržité údržby, které drží město pohromadě. Tytéž systémy, které město udržují, je ale stále častěji také sledují a řídí. Kamery, senzory, čtečky, čipové karty a datové sítě „chytrého města“ splývají s infrastrukturou údržby a mění ji v infrastrukturu kontroly, která je stejně nenápadná a samozřejmá jako vodovod. Kapitola si klade klasickou politickou otázku, jen ji přenáší do prostoru. Kde končí legitimní řízení a začíná dohled a co se přitom děje se svobodou?

Touto problematikou se v posledních desetiletích zabývá rozsáhlé mezioborové pole, studia dohledu (surveillance studies), které propojuje sociologii, geografii, právo i informatiku a z jehož pojmů budu vycházet. Výklad vymezují dvě postavy. Filozof Gilles Deleuze ohlásil přechod od společnosti disciplinární ke společnosti kontroly, sociložka Shoshana Zuboffová pojmenovala dohledový kapitalismus. Teoretickou krajinu mezi nimi je třeba alespoň v hrubých rysech zmapovat.

11.2 Od disciplíny ke kontrole

Východiskem je Michel Foucault ze třetí kapitoly. Disciplinární společnost, jak ji popsal, pracuje s uzavřením. Jedinec přechází z jedné ohraničené instituce do druhé (škola, kasárna, továrna, nemocnice, vězení) a v každé je tvarován a sledován. Vrcholem je panoptikon, v němž už pouhá možnost, že je člověk pozorován, stačí k tomu, aby si kázeň zvnitřnil. Gilles Deleuze ve vlivném „Postscriptu o společnostech kontroly“ (1990) tvrdil, že tento režim ustupuje něčemu novému. Ve společnosti kontroly mizí zdi. Kontrola se odpoutává od uzavřených institucí a je nepřetržitá, plynulá a všudypřítomná, podobně jako modulace, která se přizpůsobuje za chodu.

Pro digitální město se Deleuzovy pojmy ukázaly jako prorocké. Kde disciplína potřebovala bránu a zeď, tam kontrole stačí kód, čip a heslo a přístup se reguluje průběžně, na dálku a pro každého zvlášť. Jedinec se přitom mění v to, co Deleuze nazval dividuem. Na místo nedělitelné osoby za zdí nastupuje svazek dat, profilů a skóre, které lze libovolně dělit, spojovat a třídit. Z města jako soustavy ohrad se stává pole nepřetržitého záznamu, v němž se pohybujeme volně, a přesto pod stálým, i když nenápadným dohledem.

Kontrola se ovšem dávno neomezuje na pohled, vtěluje se i do hmoty návrhu. Už Oscar Newman pojmem obhajitelný prostor (defensible space, 1972) a po něm doktrína CPTED udělaly z architektury nástroj prevence kriminality. Prostor má být uspořádán tak, aby obyvatelům umožnil přirozený dohled a aby bylo zřejmé, kdo kam patří. Mike Davis v knize City of Quartz (1990) ukázal na Los Angeles odvrácenou stranu téhož přístupu. Popsal „pevnostní“ město, které uzavřenými komunitami, ostnatými ploty a lavičkami proti bezdomovcům soustavně ničí veřejný prostor. Mezi Foucaultovou disciplínou a Deleuzovou kontrolou tak stojí docela konkrétní řemeslo, totiž navrhování, které fyzicky rozhoduje, kdo se kde smí zdržet, a které je samo výkonem moci.

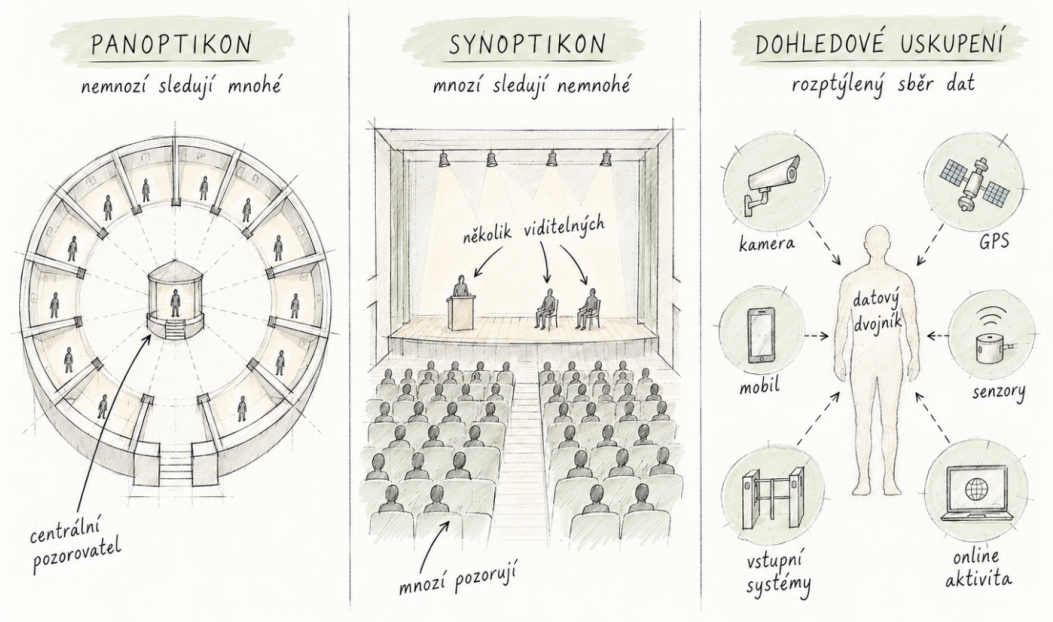

Obr. 11.1. Od uzavřené disciplíny ke kontrole bez zdí, v níž je dohled rozptýlený a nepřetržitý.

11.3 Studia dohledu: třídění, synopticon, uskupení

Mezi Foucaultem a Zuboffovou vytvořila studia dohledu řadu pojmů a každý z nich osvětluje jinou stránku městské kontroly. Kanadský sociolog David Lyon ukázal, že podstatou dohledu je spíš než slídění sociální třídění (social sorting). Shromážděná data rozdělují populaci do kategorií, s nimiž se pak zachází rozdílně. Rozhoduje se tak, kdo dostane úvěr, koho zastaví hlídka, kdo projde hladce a kdo bude zdržen. Dohled tím přímo navazuje na klasifikační infrastrukturu (kap. 10) a nenápadně pohání nerovnost, o níž byla řeč v páté kapitole.

Norský kriminolog Thomas Mathiesen postavil vedle Foucaultova panoptikonu (nemnozí sledují mnohé) jeho zrcadlový obraz, synopticon. V éře masových médií naopak mnozí sledují nemnohé a dav hledí na celebrity, na obrazovky, na ty nahoře. V dnešním městě se oba principy prolínají. Kanadští sociologové Kevin Haggerty a Richard Ericson popsali soudobý dohled jako dohledové uskupení (surveillant assemblage), rozptýlenou, rhizomatickou síť nesourodých systémů. Ta z jednotlivých datových stop skládá datového dvojníka, abstraktní profil, s nímž se pak nakládá, aniž by se kdo ptal živého člověka. Oscar Gandy už dříve pojmenoval panoptické třídění, diskriminační rozhodování na základě dat. Zygmunt Bauman a

David Lyon pak současný stav shrnuli jako tekutý dohled. Je rozptýlený, dobrovolný a spotřebitelský a lidé v něm sami o sobě zveřejňují víc, než by kdy vymohl jakýkoli režim.

Že dohledové uskupení není teoretická spekulace, ukázal rok 2013, kdy Edward Snowden vynesl dokumenty americké NSA o plošném sběru metadat o komunikaci, o přímém napojení na servery globálních platforem a o sdílení dat mezi zpravodajskými službami. Debata o dohledu se tím přesunula od podezření k doloženým faktům. Ukázalo se také, že datové stopy města (poloha telefonu, platby, průjezdy) tečou do uskupení, jehož uzly leží daleko mimo dosah městské samosprávy. Pojem dataveillance, dohled skrze data, přitom zavedl Roger Clarke už v roce 1988 a Snowdenova aféra mu jen dodala empirický obsah.

K městu patří i kontrola hranic a bezpečnostní dohled. Francouzský sociolog Didier Bigo popsal banoptikon, režim, který místo ukázňování všech profiluje a vyřazuje nežádoucí (migranty, podezřelé, „rizikové“), a tak spravuje globální neklid. Britská geografka Louise Amooreová ukázala, jak se na hranicích i ve městě rozhoduje podle algoritmického rizika. Člověka tu neposuzují podle toho, co udělal, ale podle toho, co o něm předpovídá jeho datový profil. Takové předjímání, kdy se proti lidem zasahuje na základě pravděpodobnosti, se z hranic přelévá do běžného města v podobě prediktivní policejní práce a rizikového skórování.

11.4 Rasializovaný dohled

Studia dohledu dlouho psali převážně bílí muži z bohatého Severu, a o to cennější je hlas, který tuto perspektivu rozšiřuje. Americká teoretička Simone Browneová v knize Dark Matters: On the Surveillance of Blackness (2015) ukázala, že dohled nebyl v dějinách nevinný ani barvoslepý. Byl odjakživa rasializovaný. Sledování černošských těl má dlouhou genealogii, od evidence a cejchování zotročených lidí přes „lucernové zákony“ koloniálního New Yorku, které nutily černochy nosit v noci světlo, aby byli vidět, až po dnešní biometrii a rozpoznávání obličejů.

Browneová razí pojem rasializující dohled (racializing surveillance). Dohledové praktiky podle ní rasové rozdíly nejen zaznamenávají, ale samy je spoluvytvářejí už tím, koho kontrole podrobí a koho ne. Ve městě to má bezprostřední dopad. Algoritmy rozpoznávání obličejů prokazatelně chybují častěji u tmavších tváří a u žen. Prediktivní policejní systémy posílají hlídky

znovu tam, kde se zatýkalo už dříve, a nerovnost tak stvrzují. Jak konkrétní to může být, ukázal detroitský případ Roberta Williamse (2020). Černošského otce rodiny zatkla policie před jeho vlastním domem kvůli chybné shodě, kterou systém rozpoznávání obličejů našel mezi ním a záznamem z kamery v obchodě. Byl to první veřejně doložený případ svého druhu a následovaly další, téměř výhradně s černošskými obviněnými. Dohled se nedívá neutrálně. Reprodukuje, a leckdy i prohlubuje, vyloučení, o němž pojednávala pátá a šestá kapitola. Brát „světovou sociologii“ vážně tu znamená nepřehlížet, že lidé zažívají městský dohled různě podle barvy pleti, třídy a genderu.

Browneová v této kritice není sama. Patří k vlivnému proudu kritických studií dat, který je dnes třeba znát. Ruha Benjaminová mluví o „novém Jim Crow kódu“ (kniha Race After Technology, 2019), tedy o zdánlivě neutrálních technologiích, které pod hladkým povrchem reprodukují rasovou nadvládu. Safiya Nobleová v Algorithms of Oppression (2018) doložila rasové a genderové předsudky zabudované do vyhledávačů a Cathy O’Neilová v Weapons of Math Destruction (2016) popsala, jak neprůhledné algoritmy šíří nespravedlnost ve velkém. Virginia Eubanksová v Automating Inequality (2018) ukázala, že automatizované systémy v sociálních dávkách, bydlení i policii dopadají nejtvrději na chudé, z nichž dělají obyvatele „digitálního chudobince“. Všechny tyto autorky přesouvají pozornost od soukromí obecně k otázce, koho dohled a algoritmy poškozují nejvíc. Jsou to ti, kdo byli znevýhodnění už předtím.

11.5 Dohledový kapitalismus a chytré město

Druhou oporu výkladu přináší Shoshana Zuboffová. V knize The Age of Surveillance Capitalism (2019) tvrdí, že vznikl nový ekonomický řád, který si lidskou zkušenost nárokuje jako bezplatnou surovinu. Z našeho chování se těží behaviorální nadhodnota, ta se zpracovává v predikční produkty (předpovědi toho, co uděláme) a s nimi se obchoduje na trzích budoucího chování. Chování se přitom má nejen předvídat, ale také podněcovat a upravovat, a tuto schopnost Zuboffová nazývá instrumentární mocí. Orwellův totalitarismus vládl strachem a trestem, instrumentární moc působí pohodlně a nenápadně, úpravami prostředí, které nás obklopuje.

Pro dohledový kapitalismus je město ideální loviště a jeho městskou podobou je projekt chytrého města (smart city). V solucionistické verzi chytrého města, kterou kriticky rozebrali Rob Kitchin nebo Adam

Greenfield a jejíž východisko Evgenij Morozov nazval technologickým solucionismem, se každý městský problém překládá do dat a senzorů. Jejich skutečným produktem ovšem bývají právě data o obyvatelích. Chytré město je pak spíš rozhraním, které z města těží, než městem, které lépe slouží lidem. Vztah kontroly a svobody se tím přesouvá z abstrakce do velmi konkrétních návrhů ulic, lamp a laviček, a stává se věcí architekta.

Úplný obraz vyžaduje zasadit dohled i chytré město do širší teorie informační společnosti. Manuel Castells ve své trilogii o síťové společnosti (od roku 1996) tvrdil, že moc se přesunula do sítí a že vznikl nový prostor toků (space of flows). Tvoří jej kapitál, informace a obrazy, které v reálném čase proudí mezi uzly globální sítě, a tento prostor se prosazuje nad starým prostorem míst (space of places), v němž žijí naše těla a sousedství. Chytré město se vlastně pokouší napojit místo přímo na prostor toků a udělat z ulice uzel sítě. Rozhodování o městě se tím ovšem vzdaluje jeho obyvatelům a stěhuje se do datových center a centrál nadnárodních platforem. K tomu se vrátí příští kapitola o globálním a lokálním.

11.6 Toronto, Barcelona, Praha: tři odpovědi

Rozpětí možných odpovědí ukazují tři případy. Na jednom pólu stojí **Sidewalk Toronto**. Dceřiná firma Googlu Sidewalk Labs (pod Alphabetem) navrhla na torontském nábřeží čtvrť Quayside prošpikovanou senzory, s vyhřívanými chodníky, autonomní dopravou a nepřetržitým sběrem dat z každého rohu i z laviček. Projekt narazil na odpor právě kvůli správě dat. Poradkyně pro ochranu soukromí Ann Cavoukianová rezignovala, vzniklo občanské hnutí BlockSidewalk a v roce 2020 byl záměr opuštěn. Kritici to oslavili jako „vítězství demokracie nad dohledovým kapitalismem“. Chytré město jako soukromé loviště dat tu bylo odmítnuto zdola.

Na opačném pólu stojí **Barcelona**. Za starostky Ady Colauové a její technologické ředitelky Francesky Briové si město předsevzalo „obrátit paradigma chytrého města“, tedy dát na první místo občana a jeho potřeby a technologie až za ně. V rámci politiky technologické suverenity zavedlo do veřejných zakázek doložky o vlastnictví dat, prosazovalo otevřený software a rozjelo projekt DECODE, který měl občanům vrátit kontrolu nad jejich daty a udělat z nich datový commons, veřejný statek místo kořisti. Participační platforma Decidim zároveň otevřela občanům tvorbu městské agendy. Mezi oběma póly leží **Praha**. Její městský kamerový systém má přes tisíc stanovišť a v roce 2019 policie zvažovala doplnit jej o

rozpoznávání obličejů. Primátor to veřejně odmítl s tím, že nechce „Velkého bratra v čínském stylu“, a věc putovala k Úřadu pro ochranu osobních údajů.

Podívejme se blíž na autoritářský pól, na nějž pražský výrok míří. Čínský systém sociálního kreditu, plošné rozpoznávání obličejů a projekty „mozku města“ (city brain) ukazují, kam až lze dohledové uskupení dovést, když se spojí s mocí státu. Prostor se mění v nepřetržité hodnocení chování, které má přímé následky pro přístup ke službám, dopravě nebo práci, a v Sin-ťiangu stát dovedl biometrickou kontrolu až k plošnému sledování celé etnické menšiny. Evropa se snaží jít opačným směrem. Nařízení EU o umělé inteligenci (2024) výrazně omezuje plošné biometrické rozpoznávání ve veřejném prostoru a řadí „sociální skórování“ mezi zakázané praktiky. Torontský trh s daty, barcelonský commons, pražská opatrnost a čínské skórování tak vymezují celé politické spektrum toho, čím chytré město může být.

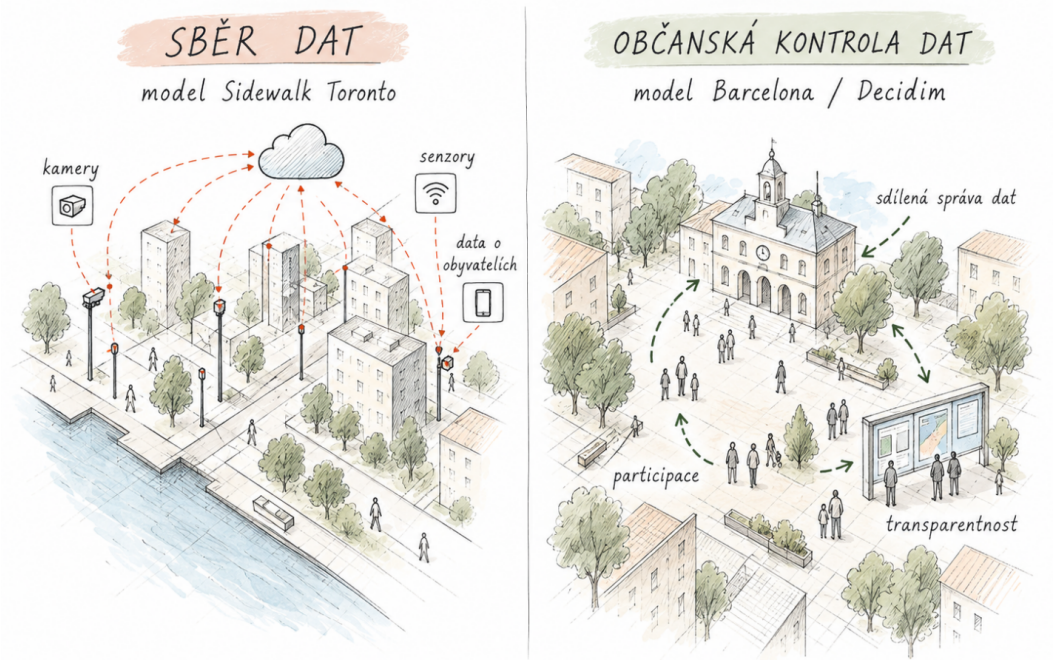

Obr. 11.2. Táž technologie ve službách opačných politik: město jako loviště dat, nebo data jako veřejný statek.

Otázka k případu. V roce 2019 zvažovala pražská policie doplnit městský kamerový systém (přes tisíc stanovišť) softwarem na rozpoznávání obličejů. Primátor to odmítl slovy, že nechce „Velkého bratra v čínském stylu“. Kde leží hranice mezi bezpečností a dohledem a kdo o ní rozhoduje? Je doloženo, že kamery skutečně snižují kriminalitu (kap. 4), nebo se instalují na příslib bezpečí, který nikdo neměří? A co o ceně omylu vypovídá detroitský případ Roberta Williamse?

11.7 Dohled zabudovaný do stavby

Dohled se dnes k hotové stavbě nepřidává dodatečně, je do ní zabudován v podobě kamer, čteček, přístupových systémů, senzorů a „chytrých“ prvků, o nichž rozhoduje projektant a investor. Architekt se tak, ať chce, nebo ne, stává spolutvůrcem režimu kontroly, a z toho pro něj plyne několik závazků. Především má navrhovat soukromí a neprůhlednost tam, kde je jich třeba. Ne každý prostor musí být měřen a ne každý pohyb zaznamenán, protože právo nebýt sledován patří k právu na město. Měl by také odolávat solucionistickému automatismu, podle něhož každý problém vyřeší další senzor, a ptát se po důkazu účinnosti (kap. 4), nespokojit se s pouhým příslibem.

Nejdoslovnější podobou architektury kontroly je nehostinný design (hostile architecture). Patří k němu lavičky rozdělené madly, aby se na nich nedalo ležet, hroty a kameny na římsách, šikmé plochy, ostré osvětlení i hudba, která má odhánět „nežádoucí“. Tyto prvky nikoho nehlídají kamerou, a přesto vylučují. Řídí chování těla tím, že některé jeho polohy znemožní (přímo to navazuje na Davisovo „pevnostní“ město i na šestou kapitolu o těle). O tom, zda se bezdomovec na lavičce vyspí, nerozhoduje zákon, ale projektant. Je to drobné rozhodnutí, a přece se v něm kontrola a svoboda střetávají přímo v detailu mobiliáře.

Projektant by měl mít na paměti i sociální třídění. Zdánlivě neutrální kamera či algoritmus dopadá na lidi nestejně podle třídy, barvy pleti a genderu (Lyon, Browneová), a může tak nenápadně reprodukovat nerovnost. A konečně je namístě chápat data jako společný statek. Barcelonský model ukazuje, že chytré město lze navrhnout tak, aby obyvatelům sloužilo, místo aby z nich těžilo. Volba mezi Torontem a

Barcelonou je politická a otiskuje se do ulic, lamp a laviček stejně skutečně jako do zákonů.

Data, platformy i kapitál, které za touto kontrolou stojí, nejsou místní. Protékají celou planetou a řídí se odjinud, a proto se dvanáctá kapitola věnuje vztahu mezi globálním a lokálním.

11.8 Jak číst kontrolu a svobodu v prostoru

Následující otázky pomáhají zjistit, jak prostor sleduje, třídí a řídí ty, kdo se v něm pohybují.

Kdo tu koho sleduje a kdo to vidí? Je dohled zjevný, nebo skrytý? Míří na všechny, nebo jen na vybrané (sociální třídění)?

Co se tu o lidech sbírá a kam to teče? Jaká data prostor zachycuje, kdo je vlastní a zhodnocuje (dohledový kapitalismus)? Nekončí i mimo dosah města (Snowden)?

Komu „chytré“ řešení slouží? Řeší skutečný problém obyvatel, nebo vytváří nový trh s daty a kontrolou (solucionismus)?

Zbývá tu prostor bez dohledu? Jsou tu místa, kde je člověk anonymní a nikdo ho neměří? A má na ně právo?

Kdo o tom rozhoduje a podle čeho? Opírá se nasazení dohledu o doklad účinnosti (kap. 4), nebo jen o příslib bezpečí a inovace? A kdo ponese cenu omylu (Williams)?

Klíčové pojmy této kapitoly

Společnost kontroly (G. Deleuze) – přechod od uzavřených disciplinárních institucí k nepřetržité, modulující kontrole prostřednictvím kódů a sítí, v níž se jedinec mění v „dividuum“ rozložené na data.

Dataveillance (R. Clarke) – dohled vykonávaný prostřednictvím dat místo přímého pozorování. Empirický obsah mu dodaly Snowdenovy dokumenty (2013).

Sociální třídění (D. Lyon) – dohled třídí populaci do kategorií, s nimiž se zachází rozdílně, a tím reprodukuje nerovnost (srov. klasifikace v kap. 10 a kap. 5).

Synopticon (T. Mathiesen) – obrácený panoptikon, v němž mnozí (prostřednictvím médií) sledují nemnohé. Doplňuje Foucaultův panoptikon, kde nemnozí sledují mnohé.

Dohledové uskupení a datový dvojník (Haggerty & Ericson) – rozptýlený, rhizomatický dohled skládá z toků dat „datového dvojníka“, na nějž se pak působí namísto živého člověka.

Rasializovaný dohled (S. Browne) – dohled je odjakživa rasializovaný (od otroctví po biometrii a rozpoznávání obličejů) a rozdíly nejen sleduje, ale i spoluvytváří. Příkladem je případ R. Williamse (Detroit 2020).

Dohledový kapitalismus (S. Zuboff) – lidská zkušenost se zabírá jako bezplatná surovina a mění se v predikční produkty. Cílem je chování předvídat i upravovat („instrumentární moc“).

Technologická suverenita / datový commons (model Barcelony) – protimodel, v němž o svých datech rozhoduje občan a data jsou veřejnou infrastrukturou místo kořisti.

Otázky k zamyšlení

Uveďte tři příklady, kdy se ve městě „uzavřená“ disciplína (zdi, brány, vrátnice) proměnila v „otevřenou“ kontrolu v Deleuzově smyslu (čipy, aplikace, kódy). Co se tím změnilo pro svobodu pohybu?

Jak může zdánlivě neutrální kamera nebo algoritmus reprodukovat nerovnost, o níž pojednávala pátá a šestá kapitola? Vyložte to na případu Roberta Williamse s pomocí pojmů sociální třídění (Lyon) a rasializovaný dohled (Browneová).

Porovnejte, jak si chytré město představovali v Sidewalk Toronto a v Barceloně. Čí zájem stojí v každé z obou představ „napřed“ a jak se to projeví v návrhu?

Najděte ve svém městě tři prvky nehostinného designu, které řídí chování těla (madla na lavičkách, hroty, šikmé plochy). Koho vylučují, jaký problém tím město „vyřešilo“ a kam se ten problém přesunul?

Má ve městě existovat právo na anonymitu a neměřenost? Kde by ve vašem městě takový prostor byl a hrozí mu něco?

Terénní cvičení 11: Mapa dohledu

Projděte zvolenou trasu městem a zaznamenejte každý prvek dohledu: kamery (městské, soukromé, dopravní), čtečky karet a registračních značek, senzory, přístupové systémy, místa, kde se platí nebo prokazuje totožnost. Odhadněte, kolikrát je člověk na trase zaznamenán a kým (město, policie, soukromník, platforma). Označte, kde je dohled zjevný a kde skrytý a zda existuje souběžná trasa s menším dohledem. Na závěr u každého prvku zvažte, čí bezpečí a čí zájem ve skutečnosti slouží. Odevzdáváte anotovanou mapu trasy.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Deleuze, G. (1990). „Postscript on the Societies of Control.“ October, 59 (1992). Volně dostupné; navazuje na Foucault, Dohlížet a trestat (kap. 3).

Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs. K behaviorální nadhodnotě a instrumentární moci.

Clarke, R. (1988). „Information Technology and Dataveillance.“ Communications of the ACM, 31(5). Původ pojmu dataveillance.

Studia dohledu (světová sociologie):

Lyon, D. (2007). Surveillance Studies: An Overview; (2001) Surveillance Society – sociální třídění. Mathiesen, T. (1997). „The Viewer Society.“ Theoretical Criminology, 1(2) – synopticon.

Haggerty, K. & Ericson, R. (2000). „The Surveillant Assemblage.“ British Journal of Sociology, 51(4) – datový dvojník. Gandy, O. (1993). The Panoptic Sort. Bauman, Z. & Lyon, D. (2013). Liquid Surveillance.

Browne, S. (2015). Dark Matters: On the Surveillance of Blackness. Durham: Duke University Press – rasializovaný dohled.

Benjamin, R. (2019). Race After Technology; Noble, S. U. (2018). Algorithms of Oppression; O’Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction; Eubanks, V. (2018). Automating Inequality – kritická studia dat a algoritmů.

Chytré město a případy:

Kitchin, R. (2014). „The Real-Time City?“ GeoJournal, 79; Greenfield, A. (2013). Against the Smart City; Morozov, E. (2013). To Save Everything, Click Here – „technologický solucionismus“.

K případům: Sidewalk Labs / Waterfront Toronto (zrušeno 2020); Barcelona – „Towards Technological Sovereignty“, projekt DECODE a platforma Decidim (volně dostupné); Městský kamerový systém hl. m. Prahy a debata o rozpoznávání obličejů (2019); nařízení EU o umělé inteligenci (AI Act, 2024).

KAPITOLA 12

Globální a lokální

Globální město, toky a planetární urbanizace

„Globální se vždy uskutečňuje v něčem lokálním.“

– Saskia Sassen (parafráze)

„Společnost byla zcela urbanizována.“

– Henri Lefebvre (1970)

12.1 Město v síti světa

Data, platformy i kapitál, které řídí městskou kontrolu, nejsou místní a rozhoduje se o nich jinde. Předposlední kapitola se proto věnuje vztahu mezi globálním a lokálním. Žádné město dnes není ostrovem. I ta nejmístnější ulice je protkána vztahy, které sahají přes celý svět, ať jde o vlastnictví, kapitál, materiály, pracovní sílu, turismus, nebo data. Otázka zní, jak a čí globalita se ve městě uskutečňuje a komu slouží.

Kapitola záměrně čerpá ze široké mezinárodní sociologie, protože globalizaci nelze pochopit z jediného úhlu. Oporou jsou dvě díla, analýza globálního města Saskie Sassenové a teze Neila Brennera a Christiana Schmida o planetární urbanizaci. Kolem nich doplníme teorie toků, kulturní globalizaci a také pohled z globálního Jihu, bez něhož by obraz zůstal neúplný a provinční.

12.2 Sassenová: globální město

Saskia Sassenová v knize The Global City (1991), v níž zkoumala New York, Londýn a Tokio, obrátila běžnou intuici. Globalizace ekonomiky podle ní neznamená, že na místě přestává záležet. Naopak vytváří hrstku velitelských uzlů, v nichž se soustřeďuje řízení světového hospodářství, a zejména pokročilé podnikatelské služby (finance, právo, audit, poradenství), které rozptýlenou globální výrobu koordinují. Globální město je tedy velmi konkrétní místo, kde se globální ekonomika fyzicky odehrává, v kancelářských věžích, na burzách a v sídlech firem.

Nejvlivnější Sassenové zjištění se ale týká společnosti. Globální město je hluboce polarizované. Vedle vysoce placených profesionálů v něm vzniká početná vrstva nízce placené obslužné práce (uklízeči, kurýři, chůvy, lidé v pohostinství), která tuto elitu obsluhuje a kterou často tvoří migranti. Vzniká tak „nová geografie centrality a marginality“, v níž právě nejglobálnější metropole závisejí na nejhůře placené a nejméně viditelné místní práci (srov. kap. 10). Lesk velitelského centra a prekarita jeho obsluhy k sobě neoddělitelně patří.

Sassenová přitom navázala na starší tezi Johna Friedmanna o „světových městech“ (world city hypothesis, 1986). Podle ní se města řadí do globální hierarchie podle toho, nakolik velí světové ekonomice, a výzkumné sítě (například GaWC) dodnes sestavují žebříčky této velitelské moci. V pozdější knize Expulsions (2014) Sassenová ukázala i temnější stránku globální ekonomiky, totiž vyhánění. Zabírání půdy, vyklízení a finanční mechanismy vytlačují celé skupiny z bydlení, a dokonce takřka ze společnosti.

Obr. 12.1. Tytéž generické věže v každém globálním městě a pod nimi nízce placená, často migrantská práce, která je obsluhuje (Sassenová).

12.3 Brenner a Schmid: planetární urbanizace

Druhý přístup posouvá měřítko z města na celou planetu. Neil Brenner a Christian Schmid navazují na Henriho Lefebvra a jeho tezi o „úplné urbanizaci společnosti“ a tvrdí, že tradiční protiklad město versus venkov ztratil platnost. Urbanizace už neznamená jen růst měst, je to proces, který přetváří celý povrch Země. Brenner a Schmid rozlišují koncentrovanou urbanizaci (hustou zástavbu měst, jak ji běžně vidíme) a rozšířenou urbanizaci (extended urbanization). Tou myslí sítě, které města napájejí a propojují, jako jsou dálnice, přístavy, logistické haly, doly, plantáže, datová centra a energetické sítě.

Z tohoto hlediska je „urbánní“ i zdánlivě venkovský sklad u dálnice, lom, který dodává kámen, plantáž, kde se pěstují potraviny pro metropoli, nebo datové centrum kdesi v polích. Žádné „mimo“ města neexistuje, celou planetu protkává městský metabolismus. Pro architekta je to střízlivé poučení. Jeho stavba je uzlem v planetární síti toků hmoty, energie a práce a větší část této sítě zůstává skrytá v zázemí, o němž se v projektu nemluví.

Brenner a Schmid tím zároveň zpochybnili oblíbené heslo, že lidstvo právě překročilo hranici „padesáti procent obyvatel ve městech“ a vstoupilo do „městského věku“. Podle nich je takový údaj zavádějící, protože předpokládá, že víme, kde město končí, a právě to už neplatí. „Urbánní“ pro ně není stav, který lze sečíst, ale proces, který prostupuje vším. Vrací se tím Lefebvrova původní otázka, která bude ústřední i pro závěrečnou kapitolu. Je-li urbanizace planetární a vyrábějí-li ji mocní, komu pak náleží právo na město, tedy právo spolurozhodovat o prostoru, v němž všichni žijeme?

12.4 Toky a měřítka

Mezi měřítkem města a planety stojí myšlení v tocích. Manuel Castells (kap. 11) postavil proti „prostoru míst“ prostor toků, síť, jíž v reálném čase proudí kapitál, informace a obrazy a v níž se soustřeďuje moc. Antropolog Arjun Appadurai k tomu přidal kulturní rozměr. Globalizace je podle něj souborem nesourodých, často protichůdných toků, které popsal jako pět „krajin“ (scapes), totiž toky lidí, médií, technologií, financí a idejí. Tyto toky se rozcházejí a střetávají, takže globalizovaný svět je spíš rozdrobený a deteritorializovaný než stejnoměrně homogenizovaný.

Korektiv k tomu nabízí Doreen Massey (kap. 2). Proti nostalgii po uzavřeném, „autentickém“ místě postavila globální smysl pro místo. Každé místo je podle ní jedinečný uzel, v němž se setkávají vztahy stažené z celého světa, a místní je tak zvláštním průsečíkem globálního. Pojmem power-geometry Massey zároveň upozornila, že toky jsou rozděleny nerovně. Někdo stojí v čele pohybu a řídí jej, jiný je jím vláčen a další zůstává uvězněn v nehybnosti. Zygmunt Bauman tutéž nerovnost vystihl protikladem turisty a tuláka. Globální elita se pohybuje svobodně a všude je vítána, kdežto chudého migranta týž pohyb ohrožuje a kriminalizuje. Mobilita se stala jedním z hlavních dělítek dnešní nerovnosti.

Hlubší příčinu těchto toků pojmenoval geograf David Harvey. Pojmem časoprostorová komprese popsal, jak kapitalismus neustále zrychluje obrat a smršťuje vzdálenosti. Svět se „zmenšuje“, protože kapitál se potřebuje pohybovat stále rychleji. Pojmem prostorová záplata (spatial fix) pak vysvětlil, proč kapitál periodicky utíká do zastavěného prostředí. Přebytky se ukládají do nemovitostí a infrastruktury, dokud i ty nezastarají a kapitál se nepřesune jinam. Vlny výstavby, boomů a krizí, které přepisují města, tedy nejsou náhodné. Je to rytmus, v němž globální kapitál hledá, kam se

uložit, a mnohé z toho, co architekt zažívá jako „poptávku“, je ve skutečnosti právě tento kapitál na cestách.

Toky ovšem nepřenášejí jen kapitál a kulturu, ale i rizika. Německý sociolog Ulrich Beck mluvil o světové rizikové společnosti a o kosmopolitizaci. Největší hrozby dneška, jako klimatická změna, pandemie nebo finanční nákaza, se neohlížejí na hranice a postihují planetu jako celek, byť opět nerovně. Ukázala to pandemie i vlny veder (kap. 7 a 10). Ani ve městě už nelze bezpečí zařídit lokálně, za zdí. Je nutně sdílené, a odpovědnost za ně proto přesahuje hranice pozemku, obce i státu.

12.5 Odcentrovat globální město: pohled z Jihu

Teorie globálního města má jednu vážnou slabinu. Vznikla při pohledu z New Yorku a Londýna a všechna ostatní města poměřuje jimi, jako by byla jen jejich nedokonalou ozvěnou. Britská geografka Jennifer Robinsonová proti tomu postavila pojem obyčejných měst (ordinary cities). Naprostá většina měst světa do hierarchie „globálních měst“ nezapadá, a přesto si zaslouží, aby byla chápána sama o sobě, bez ohledu na to, co jim chybí. Indicko-americká urbanistka Ananya Royová jde ještě dál. Připomíná, že urbánní budoucnost lidstva se odehrává především na globálním Jihu, v Lagosu, Dháce, Bombaji nebo Kinshase, a že teorie města proto musí přestat být provinčně euroamerická a učit se od měst, která dosud platila za „zaostalá“.

Tento posun má dalekosáhlé důsledky. AbdouMaliq Simone na příkladu Johannesburgu zavedl pojem lidé jako infrastruktura (people as infrastructure). Kde chybějí spolehlivé sítě, zastanou jejich úlohu sami obyvatelé svými improvizovanými vztahy a dohodami, a témata desáté kapitoly se tak propojují se skutečností většiny měst světa. Mike Davis v knize Planet of Slums (2006) zase popsal planetární explozi neformálních sídel jako základní fakt současné urbanizace. Starší a obecnější rámec nabízí Immanuel Wallerstein. Jeho teorie světového systému (jádro, poloperiferie, periferie) připomíná, že nerovnost mezi městy je strukturální, protože vyrůstá z dějinné dělby práce, v níž některá místa velí a jiná dodávají.

Jak taková města číst a jak je nečíst, ukazuje spor o Lagos. Rem Koolhaas s harvardským Project on the City četl na přelomu tisíciletí největší africkou metropoli jako fascinující samoorganizující se systém. Viděl v dopravní

zácpě tržiště, v poruše výrobní princip a město, které funguje „navzdory“ plánu i infrastruktuře, pro něj bylo možná předobrazem budoucnosti všech měst. Geograf Matthew Gandy mu v ostré polemice („Learning from Lagos“, 2005) vytkl estetizaci nouze. Co se z výšky (a z klimatizovaného auta) jeví jako podmanivá emergence, je zdola každodenní dřina lidí, kteří vlastními těly nahrazují chybějící stát a sítě. Jsou to Simoneovi „lidé jako infrastruktura“ v nejtvrdší podobě. Lagos je navíc výsledkem velmi konkrétních dějin, ropné ekonomiky, strukturálních úprav osmdesátých let a rozkradených investic, a jen stěží může být obrazem města „po plánování“. Ze sporu se lze poučit oběma směry. Jih si zaslouží být studován bez povýšenosti, ale také bez romantiky, která by z nouze dělala ctnost a z improvizace estetický program.

Tento obrat má i teoretické jméno. Aihwa Ongová a Ananya Royová mluví o worldingu, o tom, jak se města aktivně „stávají světovými“ vlastními, často nečekanými cestami, místo aby kopírovala Sever. V pozadí stojí širší úsilí, které historik Dipesh Chakrabarty nazval provincializací Evropy. Jde o to přestat pokládat evropskou a severoamerickou zkušenost za univerzální měřítko a uznat ji za jednu z mnoha. Urbánní sociologie z toho vyvozuje program srovnávacího urbanismu, který se učí napříč městy světa a bere je jako rovnocenné případy. Architekta to vede k pokoře. Poučky odvozené z Manhattanu nemusejí v Brně platit o nic spolehlivěji než poučky odvozené z Lagosu.

12.6 Praha: globální toky v lokálním jádru

České prostředí ukazuje obě stránky globalizace v malém. Česko je na jedné straně pevně vetkáno do rozšířené urbanizace evropské ekonomiky. Jako montážní a logistické zázemí navázané především na německý průmysl pokrylo svou krajinu dálnicemi, průmyslovými zónami a logistickými halami, a je tak typickým příkladem Brennerova a Schmidova „urbánního“ zázemí, které není městem, a přece město živí. V pojmech teorie světového systému je to klasická poloperiferie, místo, které vyrábí a sestavuje, ale jen zřídka velí.

Tato poloperiferní role má i lidskou podobu, kterou by Sassenová hned poznala. České montovny, sklady a stavby z velké části drží v chodu migrující pracovníci z Ukrajiny, Slovenska a zemí dál na východ, tedy nízce placená a málo viditelná vrstva, na níž stojí lesklejší ekonomika nahoře. Globální je i kapitál, který skupuje české nemovitosti, a globální je i

postavení Prahy jako filmového zázemí, kam barrandovská studia lákají zahraniční produkce jako „východní Hollywood“. Globalizace tu má konkrétní adresy, haly i lidi.

Na druhé straně Praha předvádí, jak dokáže globální zájem přepsat místní jádro. Historické centrum se stalo globálním zbožím. Podle analýz pražského Institutu plánování a rozvoje se na jaře 2023 ve městě nabízelo kolem osmi tisíc jednotek krátkodobého ubytování (Airbnb a podobně). Byly extrémně soustředěny právě do historického jádra a drtivou většinu z nich provozovali hostitelé s více byty, takže šlo spíš o byznys než o „sdílení“. Centrum se proto vylidňuje. Byty mizí z trhu dlouhodobého bydlení, ceny rostou, obchody se mění na suvenýry a směnárny a z živé čtvrti se stává jeviště pro návštěvníky. Radnice Prahy 1 dokonce zřídila „Výbor proti vylidňování centra“ a varuje před proměnou jádra v „město duchů“. Globální obliba krásného místa tak může totéž místo připravit o jeho obyvatele. Je to stejný mechanismus jako u gentrifikace (kap. 5) nebo u komercializace náplavky (kap. 9), tentokrát ho ale pohání planetární tok turismu a kapitálu. Podobné spory vedou Barcelona, Benátky či Amsterdam a „overturismus“ lze chápat jako planetární gentrifikaci v turistickém převleku.

Obr. 12.2. Když o místo stojí celý svět, mění se centrum v jeviště a jeho obyvatelé mizí.

> Otázka k případu. Historické jádro Prahy se stalo globálním zbožím. Krátkodobé pronájmy vytlačují obyvatele, obchody se mění v suvenýry a směnárny a centrum se vyprazdňuje od života a plní turisty. Komu pak město patří? Obyvatelům, nebo návštěvníkům a investorům odjinud? A lze globální zájem o krásné místo využít tak, aby místo nepřišlo o své obyvatele (srov. kap. 5, 7 a 9)?

12.7 Místní stavba v globálním světě

Architekt pracuje vždy na konkrétním místě, a přitom ho ze všech stran utváří globální svět. Globální je kapitál, který stavbu financuje, globální bývají firmy i hvězdní architekti, kteří ji navrhují, a globální jsou materiály a dodavatelské řetězce, z nichž vzniká, i pracovní síla, která ji staví a později obsluhuje (kap. 10). Často je globální i estetika. Rem Koolhaas mluví o „generickém městě“ a o „junkspace“, zaměnitelném, placebovém prostoru letišť, nákupních center a hotelových hal, který vypadá stejně v Dubaji jako v Praze.

Globální soutěž měst ovšem vyrábí i opak generičnosti, totiž ikonu. Od otevření Guggenheimova muzea v Bilbau (Frank Gehry, 1997) koluje světem „bilbaoský efekt“, víra, že jediná spektakulární stavba od hvězdného architekta (starchitecture) dostane město na mapu globálních toků turismu a investic. Někde se to zčásti povedlo, jinde vznikly jen drahé sochy bez slibovaného zázraku. Krajní podobu téhož přístupu ukazuje Dubaj. Panorama ikon, které tu soupeří o pozornost kapitálu, postavili migrantští dělníci s minimem práv, přesně jak to popsala Sassenová, a jejich ubytovny leží mimo záběr reklamních fotografií. Generické a ikonické tedy patří k témuž abstraktnímu prostoru (kap. 2), protože obojí se vyrábí spíš pro globální pohled než pro místní život.

Z toho plynou pro architekta tři úkoly. Především musí odolat generičnosti i ikonismu, a přitom nespadnout do opačné pasti, do vyrobené, kýčovité „lokálnosti“ naservírované turistovi. Místo, jak o něm mluví Massey, je živým průsečíkem vztahů a nedá se konzervovat jako muzeum minulosti. Architekt by měl také brát vážně planetární zázemí návrhu a ptát se, odkud pocházejí materiály, kdo je vytěžil a vyrobil a jakou skrytou síť práce a dopadů stavba uvádí do pohybu (rozšířená urbanizace). A konečně má navrhovat pro migrantské a obyčejné město. To znamená počítat s

příchozími a s rozmanitostí jako s normou (kap. 6), vidět v přistěhovalecké čtvrti motor obnovy místo problému a učit se od měst Jihu, ne jen od velitelských center Severu.

U posledního úkolu se zastavme déle. Migrace, kterou globalizace urychluje, mění města v prostředí superdiverzity (Steven Vertovec), v němž vedle sebe žijí lidé mnoha původů, jazyků a statusů. Sociolog měst Doug Saunders pojmem arrival city („příchozí město“) ukázal, že přistěhovalecké čtvrti nemusejí být patologií. Jsou-li dobře napojené a prostupné, pohánějí město a jsou odrazovým můstkem, z něhož se příchozí etablují a posouvají dál. Navrhovat pro takovou čtvrť znamená sázet méně na reprezentaci a víc na levné, přizpůsobivé prostory, dobré spojení a možnost drobného podnikání, tedy právě na to, v čem Jacobsová (kap. 9) viděla podmínku živého města.

S tím souvisí odpovědnost, kterou globalizace činí naléhavou. Každá stavba je uzlem celosvětového řetězce hmoty a práce. Beton a ocel mají obrovskou uhlíkovou stopu, kámen a dřevo putují přes půl planety a mnohé materiály i součásti vznikají v podmínkách, které by na místě stavby byly nepřijatelné. Navrhovat v globálním světě proto znamená nést spoluodpovědnost i za to, co se ukáže až na druhém konci dodavatelského řetězce (kap. 7 a 10), za emise, za vytěženou krajinu a za ruce, které materiál připravily.

Všechny tyto úvahy vedou k téže otázce, kterou kapitola jen vyhrotila. Když o město stojí globální kapitál i globální turismus, komu vlastně patří a kdo o něm rozhoduje? Dvanáct kapitol sledovalo, jak prostor vyrábí moc, nerovnost, tělo, paměť, kontrolu i globální toky. Třináctá kapitola se ptá, co z toho plyne pro architekta jako společenského aktéra.

12.8 Jak číst globální a lokální v prostoru

Otázky tohoto oddílu sledují, jak se globální toky uskutečňují na konkrétním místě a komu slouží.

Čí kapitál a čí rozhodnutí sem dosáhly? Kdo místo vlastní, financuje a navrhuje, a odkud?

Kdo obsluhuje globální vrstvu a za kolik? Kde se za leskem velitelského centra skrývá nízce placená, často migrantská práce (Sassenová)?

Kde končí „město“ a začíná jeho planetární zázemí? Které sklady, dálnice, doly a datová centra toto místo živí (rozšířená urbanizace)?

Je to „generické“, „ikonické“, nebo „lokální“? A není i to lokální vyrobeno pro globální pohled? Slouží odkaz na místo obyvatelům, nebo turistovi a investorovi?

Komu město patří, když o ně stojí celý svět? Jak chránit právo místních zůstat (kap. 5), když globální tok zájmu zvedá ceny a vytlačuje?

Klíčové pojmy této kapitoly

Globální město (S. Sassen) – velitelské uzly světové ekonomiky, v nichž se soustřeďují pokročilé služby. Město se polarizuje na elitu a nízce placenou (často migrantskou) obsluhu a vzniká „nová geografie centrality a marginality“.

Planetární urbanizace (Brenner & Schmid, navazuje na Lefebvra) – zánik protikladu město/venkov, „koncentrovaná“ a „rozšířená“ urbanizace. Urbánní je i sklad, dálnice, důl a datové centrum.

Prostor toků (M. Castells) – moc a ekonomika se odehrávají v sítích toků kapitálu a informací, nad „prostorem míst“.

Globální kulturní toky / scapes (A. Appadurai) – globalizace jako nesourodé, často protichůdné toky (lidí, médií, technologií, financí, idejí) místo stejnoměrné homogenizace.

Globální smysl pro místo a power-geometry (D. Massey) – místo jako uzel globálních vztahů. Mobilita je rozdělena nerovně, někdo toky řídí, jiný je jimi vláčen (srov. Baumanův protiklad turisty a tuláka).

Prostorová záplata a časoprostorová komprese (D. Harvey) – kapitál se periodicky ukládá do zastavěného prostředí a zrychluje obrat, vlny výstavby a krizí jsou jeho rytmem.

Obyčejná města / pohled z Jihu (J. Robinson, A. Roy, A. Simone) – kritika hierarchie „globálních měst“ a důraz na globální Jih, kde se odehrává urbánní budoucnost. Patří sem „lidé jako infrastruktura“ a spor o Lagos (Koolhaas × Gandy) jako výstraha před romantizací nouze.

Teorie světového systému (I. Wallerstein) – jádro, poloperiferie a periferie jako strukturální rámec nerovnosti mezi místy a městy.

Bilbaoský efekt / starchitecture – víra, že ikonická stavba přepne město do globálních toků. Je to druhá tvář generického města, rovněž vyráběná pro globální pohled.

Otázky k zamyšlení

Najděte ve svém městě „velitelskou“ globální vrstvu ve smyslu Sassenové a nízce placenou vrstvu, která ji obsluhuje. Jak jsou prostorově uspořádány a jak na sobě závisejí?

Popište „rozšířenou urbanizaci“ (Brenner a Schmid) v okolí svého města (sklady, dálnice, průmyslové zóny, datová centra). Proč je i to město?

Koolhaas četl Lagos jako fascinující samoorganizaci, Gandy jako estetizovanou nouzi. Čím se oba pohledy liší metodologicky (kap. 4) a co by rozhodlo, který z nich je blíž pravdě?

Najděte český příklad víry v bilbaoský efekt, tedy v to, že ikonická stavba „nastartuje“ město. Co by taková stavba musela splnit, aby nebyla jen drahou sochou, a komu by měla sloužit?

Komu patří centrum Prahy, kde se rozmohly krátkodobé pronájmy typu Airbnb? Obyvatelům, nebo návštěvníkům a investorům? Jaké nástroje (kap. 5) by mohly chránit právo místních zůstat?

Terénní cvičení 12: Stopy globálního v lokálním

Vyberte jedno místo (ulici nebo blok) a vypátrejte jeho globální vazby. Zjistěte, kdo vlastní budovy (veřejné rejstříky), odkud pochází kapitál, materiály a nájemci, kolik je tu krátkodobých pronájmů, nadnárodních řetězců, směnáren a kanceláří globálních firem a kdo tu obsluhuje a odkud dojíždí nebo se přistěhoval. Zaznamenejte také, co tu zůstává vyloženě místní. Na závěr posuďte, zda globální toky místo oživují, nebo vyprazdňují, a co by je vrátilo obyvatelům. Stačí text o rozsahu jedné až dvou stran.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Sassen, S. (1991). The Global City. Princeton: Princeton University Press; táž (2014), Expulsions. K velitelským uzlům a polarizaci globálního města.

Brenner, N. & Schmid, C. (2014). „The ‚Urban Age' in Question." IJURR, 38(3); Brenner, N. (ed., 2014). Implosions/Explosions. Berlin: Jovis. Navazuje na Lefebvre, H. (1970). La révolution urbaine.

Toky a kulturní globalizace:

Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society – prostor toků. Massey, D. (1991, 2005) – globální smysl pro místo a power-geometry (viz kap. 2). Bauman, Z. (1998). Globalization – turista a tulák. Harvey, D. (1989). The Condition of Postmodernity – časoprostorová komprese.

Appadurai, A. (1996). Modernity at Large – globální kulturní toky a „scapes"; Beck, U. (1999). World Risk Society.

Pohled z Jihu (světová sociologie):

Robinson, J. (2006). Ordinary Cities. London: Routledge; Roy, A. & Ong, A. (eds., 2011). Worlding Cities; Simone, A. (2004). „People as Infrastructure." Public Culture, 16(3); Davis, M. (2006). Planet of Slums; Wallerstein, I. – teorie světového systému; Chakrabarty, D. (2000). Provincializing Europe.

Gandy, M. (2005). „Learning from Lagos." New Left Review, 33. Polemika s Koolhaasovým čtením Lagosu (Harvard Project on the City / Mutations, 2000).

Vertovec, S. (2007). „Super-diversity and Its Implications." Ethnic and Racial Studies, 30(6); Saunders, D. (2010). Arrival City.

České prameny:

Turistifikace a krátkodobé pronájmy (Airbnb) v jádru Prahy – analýzy Institutu plánování a rozvoje hl. m. Prahy (IPR). Pozice Česka v evropské produkční síti a „rozšířená urbanizace" logistických hal a průmyslových zón.

KAPITOLA 13

Architekt jako sociální aktér

Pole, právo na město a reflexivita

„Právo na město je právem měnit sebe sama tím, že měníme město.“

– David Harvey (2008)

„Architektura na něčem závisí.“

– Jeremy Till (2009)

13.1 Architekt jako sociální aktér

Dvanáct kapitol této knihy ukázalo, že prostor není nevinnou nádobou, do níž se život jen nalévá. Prostor vyrábí moc a nerovnost, předpokládá určité tělo, nakládá s pamětí a smrtí, kontroluje, udržuje se péčí a protékají jím globální toky. A pokaždé v pozadí stál někdo, kdo ho navrhl. Závěrečná kapitola se proto obrací k architektovi a chápe ho jako sociálního aktéra, který sám patří do téhož pole sil, jež studoval. Představa neutrálního technika, který společnost uspořádává zvenčí, tím padá.

Je to důsledný krok. Nástroje, které kniha kapitolu po kapitole nabízela ke čtení města, je třeba nakonec obrátit i na toho, kdo čte, na jeho pozici, zájmy a sklony. Sociologie pro to má přesný pojem reflexivita. Opřeme se o dvě myšlenkové linie. Pierre Bourdieu ukázal, jak je společensky utvořen i pohled odborníka, a tradice práva na město (Henri Lefebvre, David Harvey) se ptá, komu vlastně prostor patří a kdo o něm má rozhodovat.

13.2 Bourdieu: pole, habitus a vlastní pozice

Bourdieu nabízí tři pojmy, jimiž lze architekta ve společnosti umístit. Pole (champ) je relativně autonomní hřiště s vlastními pravidly, sázkami a hierarchiemi. Architektura takovým polem je a soupeří se v ní o uznání, zakázky a prestiž. Habitus je soustava zvnitřnělých dispozic, které si jednotlivec nese z výchovy a vzdělání a které určují, co vnímá jako samozřejmé, vkusné a možné. Také architektův „cvičený zrak“ je v tomto pohledu společensky vyrobeným sklonem. O pozici v poli pak rozhoduje kapitál, vedle ekonomického zejména kulturní a symbolický. V knize La Distinction (1979) Bourdieu ukázal, že vkus je třídním znakem a nástrojem distinkce, tedy odlišení se od druhých.

Pro profesi je to zjištění nepříjemné, a zároveň osvobozující. Architekt s určitým habitem a kulturním kapitálem snadno zamění svůj třídně podmíněný vkus za objektivní kvalitu a vnutí jej lidem s jiným habitem jako „lepší řešení“. Pro takové vnucování dominantních kategorií, které se tváří jako přirozené, razil Bourdieu pojem symbolické násilí. Obranou proti němu je reflexivita: obrátit sociologický pohled na sebe sama, objektivovat vlastní pozici a ptát se, co kvůli svému habitu nevidím. Reflexivní architekt není ten, kdo se předpokladů zbavil (to nejde), nýbrž ten, kdo o nich ví a počítá s nimi.

Bourdieuovský pohled na architekturu rozpracoval Garry Stevens v knize The Favored Circle (1998). Ukázal, že profese se reprodukuje jako uzavřený okruh. To, čemu se říká „talent“, je z velké části nepoznaný kulturní kapitál, který si úspěšní architekti přinesli už z domova, a hvězdný systém oslavující osamělého génia tento třídní původ zakrývá rouškou nadání. Mýtus autonomního tvůrce proto nevinný není. Legitimizuje stávající hierarchie pole a odvádí pozornost od toho, že architektura vzniká vždy kolektivně a je společensky podmíněná. I proto je reflexivita profesní nutností.

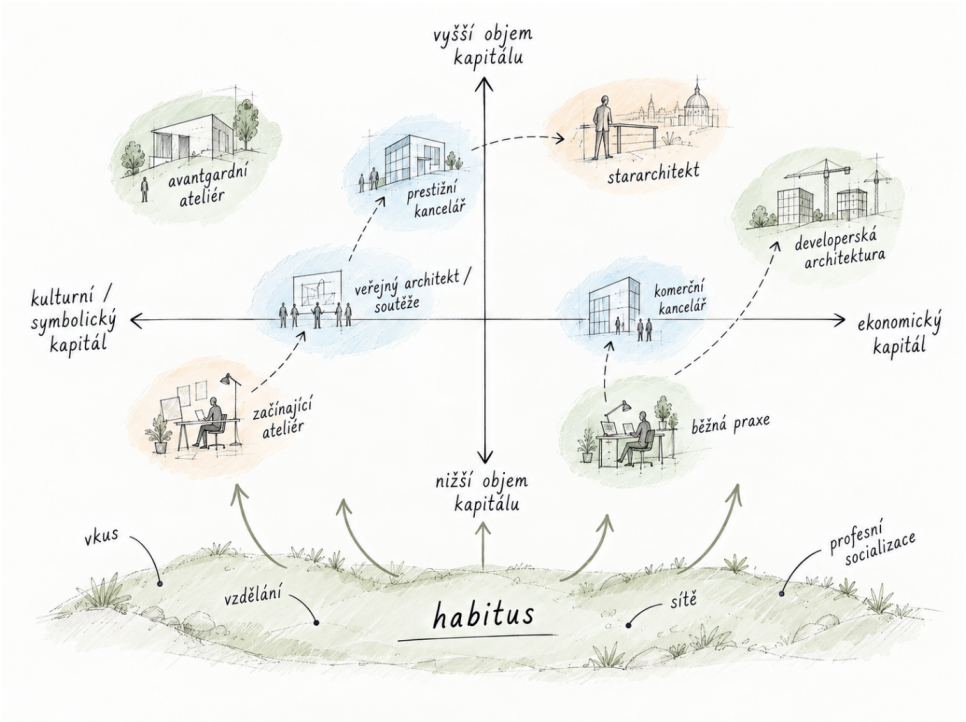

Obr. 13.1. Architektův vkus a oko jsou společensky utvořené. Reflexivita znamená vědět, kde v poli stojím.

13.3 Právo na město

Je-li architektův pohled situovaný, vyvstává otázka, čí zájem má vlastně prosazovat. Jednu odpověď nabízí tradice práva na město. Henri Lefebvre, s jehož produkcí prostoru jsme se setkali ve druhé kapitole, razil pojem „právo na město“ už roku 1968. Rozuměl jím mnohem víc než přístup k tomu, co město nabízí, totiž právo prostor obývat, přivlastňovat si jej a spoluvytvářet, a tím i měnit sebe sama. Město chápal jako dílo (oeuvre), na němž se podílejí jeho obyvatelé, a stavěl je proti městu jako zboží vyráběnému pro zisk.

David Harvey tuto myšlenku v eseji „The Right to the City“ (2008) přeformuloval jako kolektivní právo přetvářet proces urbanizace, a tedy i rozhodovat o tom, kam poplynou přebytky, za něž se město staví. Právo na město je u něj spíš společným mocenským požadavkem než individuálním nárokem (navazují na něj i Don Mitchell či Peter Marcuse). Pro architekta to znamená změnu role. Jeho úkolem je kolektivní právo obyvatel utvářet prostor zprostředkovat, místo aby jim prostor z pozice experta vnucoval.

Otázka „komu město patří“, kterou vyhrotila dvanáctá kapitola, se tu mění v profesní zadání.

K právu na město připojil Lefebvre ještě pojem autogestion, samosprávu, čímž myslel schopnost obyvatel spravovat podmínky svého života a prostoru sami, zdola a bez poručníkování shora. Právo na město tak vedle nároku na podíl zahrnuje i nárok na rozhodování, na to být subjektem výroby prostoru, a ne jen jejím příjemcem. Pro architekta je to nejnáročnější část zadání, protože po něm žádá, aby se vzdal kusu vlastní autority ve prospěch těch, pro něž navrhuje.

S právem na město úzce souvisí otázka commons, sdílených statků, které spravuje společenství. Elinor Ostromová, nositelka Nobelovy ceny, vyvrátila dogma, že sdílené zdroje nutně skončí rozkradené, a doložila, že je komunity dokážou spravovat samy a udržitelně. Z její práce vyrůstá idea městského commons a „commoningu“, společné péče o prostor (srov. desátou kapitolu a barcelonský datový commons z jedenácté). Antropolog James Holston zase na příkladu brazilských periferií popsal povstalecké občanství (insurgent citizenship). Chudí si tam nárokují právo na město svépomocnou výstavbou a obýváním, zdola a v každodenní praxi, a ne shora prostřednictvím zákona.

13.4 Participace a její léčky

Zprostředkovat právo na město se obvykle snažíme participací, zapojením obyvatel do navrhování. Tady je ale na místě střízlivost. Sherry Arnsteinová už roku 1969 sestavila slavný žebřík participace. Na nejnižších příčkách stojí manipulace a „terapie“ (nepravá participace), uprostřed tokenismus (informování, konzultace a chlácholení, které vytvářejí dojem zapojení, aniž by se sdílela moc) a teprve nahoře skutečná občanská moc (partnerství, delegovaná pravomoc, občanská kontrola). Většina toho, co se za participaci vydává, uvízne v tokenismu. Lidé jsou vyslechnuti, ale rozhoduje se stejně jinde.

Kritická literatura jde dál a varuje, že participace se může stát nástrojem. Bill Cooke a Uma Kothari dali sborníku příznačný název Participation: The New Tyranny? (2001). Participace podle nich často jen legitimizuje to, o čem už bylo rozhodnuto, a tím kooptuje odpor. Markus Miessen mluví o „noční můře participace“, v níž sdílená odpovědnost rozmělní rozhodnutí do nezávaznosti. Rezignace z toho ovšem neplyne. Skutečná participace je

náročná a vzácná, alternativa v podobě heroického experta, který vnucuje hotová řešení, je však horší. Jeremy Till to shrnul tezí, že architektura na něčem závisí. Autonomním uměním není, nutně závisí na druhých, na čase a na politice, a architekt proto sdílí autorství, ať se mu to líbí, nebo ne.

Plánovací teorie má pro takový sdílený proces propracované modely. Paul Davidoff přišel už roku 1965 s advokačním plánováním. Plánovač by se podle něj neměl vydávat za nestranného technika a má otevřeně zastupovat zájmy těch, kdo jinak zastoupeni nejsou. John Forester ukázal, že plánování se odehrává tváří v tvář moci a že nejdůležitější dovedností je naslouchat a zprostředkovávat mezi nerovnými stranami. Patsy Healeyová z toho rozvinula kolaborativní plánování, které stojí na deliberaci a hledání dohody. Společně posouvají těžiště profese od kreslení k facilitaci, od díla k procesu, v němž je návrhář spíš prostředníkem než jediným autorem.

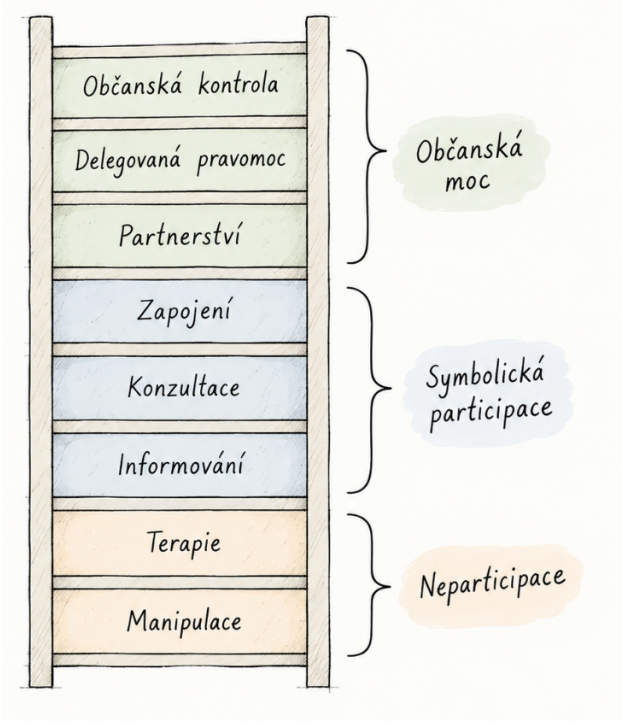

Obr. 13.2. Většina ‚participace' uvízne na nižších příčkách. Skutečné sdílení moci je vzácné.

Otázka k případu. Pražská náplavka (kap. 2 a 9) prošla cestou od spontánní občanské iniciativy přes převzetí městem až k architektonickému zásahu (skleněné portály kobek). Kdo je tedy jejím „autorem“? Co by se změnilo, kdyby architekt vstoupil dřív, nebo naopak později? A jak vypadá role návrháře, který ví, že do běžícího procesu jen vstupuje a sám ho nezakládá (Till: architektura závisí)?

13.5 Spravedlivé a otevřené město

Má-li architekt sloužit právu na město, potřebuje měřítko, podle něhož dobré město pozná. Sociologie a teorie měst nabízejí tři spřízněné ideály. Susan Fainsteinová v knize The Just City (2010) navrhla posuzovat urbánní rozhodnutí podle tří kritérií, jimiž jsou rovnost (equity), rozmanitost (diversity) a demokracie (democracy). Spravedlivé město má být kromě efektivity a krásy také férové, a to v rozdělení užitku i v rozhodování. Filozofka Iris Marion Youngová postavila proti ideálu obce jako pospolitosti stejných ideál městského života jako otevřenosti vůči odlišnosti, kterou nikdo nepohlcuje. Dobré město dovoluje cizincům být spolu, aniž by se museli stát stejnými.

Richard Sennett tuto otevřenost rozvíjí rozlišením mezi ville (městem stavěným, hmotným) a cité (městem žitým, vztahovým) a výzvou k otevřenému městu, které je spíš nedourčené, prostupné a schopné vývoje než dokonale naprojektované a uzavřené. Tím se vracíme k deváté kapitole. Navrhovat volný, neúplný prostor, který unese i život, s nímž projektant nepočítal, je samo o sobě etickým gestem. Rovnost, rozmanitost, demokracie a otevřenost tak dohromady dávají soubor kritérií, jimiž lze poměřovat každý návrh bez ohledu na sloh.

Tato kritéria lze ještě prohloubit. Filozofka Nancy Fraserová upozornila, že spravedlnost má dvě nesouměřitelné osy, přerozdělení (materiální rovnost) a uznání (respekt k odlišným identitám). Dobré město musí dbát obou, protože samo přerozdělení nezajistí důstojnost a samo uznání nikoho nenasytí. Geograf Edward Soja k tomu připojil pojem prostorové spravedlnosti (spatial justice). Nespravedlnost je vždy nějak rozmístěna v prostoru, a o spravedlnost se proto musí bojovat i geograficky, o to, kudy vede tramvaj, kde stojí park a komu patří centrum.

13.6 Meze a možnosti: agency architekta

Líčit architekta jako spasitele by bylo naivní. Manfredo Tafuri už roku 1973 v Architecture and Utopia střízlivě tvrdil, že architektura nemůže v rámci kapitalismu vykoupit společnost a že naděje vkládané do formy skončí zklamáním, protože rozhodující síly leží jinde. Tuto skepsi je třeba brát vážně, už jako protijed na profesní velikášství. Jeremy Till s Ninou Awanovou a Tatjanou Schneiderovou jí však dali konstruktivní obrat pojmem prostorová agency (spatial agency, 2011). V prostoru lze jednat mnoha způsoby, vedle navrhování budov třeba organizováním, zprostředkováním nebo posilováním hlasu druhých. „Architektem“ v širším smyslu je pak každý, kdo prostor spoluutváří ve prospěch jeho uživatelů.

Že sdílené autorství může být i stavební metodou, ukázal chilský ateliér Elemental Alejandra Araveny. V **Quinta Monroy** (Iquique, 2004) měl za veřejné peníze (zlomek běžných nákladů) ubytovat stovku rodin, které dlouhodobě squatovaly v centru města, a nevytlačit je přitom na periferii. Odpovědí byla „polovina dobrého domu“. Stavba dodala nosnou konstrukci, hygienické jádro, střechu a instalace, čili to, co si rodiny svépomocí pořídit nedovedou. Druhou polovinu objemu nechala prázdnou, aby ji obyvatelé postupně dostavěli podle svých sil, potřeb a vkusu. Dům je tu otevřenou stavbou ve smyslu deváté kapitoly a zároveň přiznáním, že obyvatelé jsou jeho spoluautory. Aravena za tento přístup dostal roku 2016 Pritzkerovu cenu a plány domů uvolnil k volnému užití. Pozdější hodnocení byla střízlivější. Kvalita dostaveb kolísá a bez doprovodné podpory se z „poloviny domu“ může stát polovičatost. I tak zůstává Quinta Monroy nejcitovanějším dokladem, že když se architekt vzdá části autorské kontroly, nemusí vzniknout méně architektury, jen architektura jiná.

Mezi Tafuriho skepsí a aktivismem leží realistická poloha reflektujícího praktika, jak ji popsal Donald Schön. Takový odborník nepostupuje podle hotových pouček a jedná v dialogu s nejednoznačnou situací, kterou za pochodu promýšlí a přehodnocuje. Přiznává meze (spravedlivou společnost architekt nezaloží), a přesto trvá na odpovědnosti. Kniha ukázala, jak se návrh podílí na gentrifikaci (kap. 5 a 7), na dohledu (kap. 11) či na vylučování těl (kap. 6). Tam, kde se na nich podílí, může architekt také odmítnout, přesměrovat a jednat jinak, a i malá agency je víc než žádná.

Současná praxe ukazuje, že tato odpovědnost není jen teoretická. Architekti se sdružují, aby se nemuseli podílet na škodlivých projektech. Hnutí

Architects Declare zavázalo tisíce ateliérů k radikálnímu snížení uhlíkové stopy staveb (kap. 7 a 12), organizace jako The Architecture Lobby otevírají otázku pracovních podmínek v profesi a americká ADPSR vedla kampaň za to, aby architekti odmítali navrhovat věznice určené k mučení. Etika architekta sahá dál než profesní kodex. Patří k ní i právo, a někdy povinnost, odmítnout zakázku, jejíž prostorová hypotéza je neobhajitelná.

Vedle velkých gest odmítnutí existuje nenápadná každodenní agency, která má architekt nejblíž. Tvoří ji drobná rozhodnutí, jimiž se kniha zabývala kapitolu po kapitole: zda práh propustí vozík (kap. 6), zda lavička dovolí spánek (kap. 11), zda zůstane kus prostoru volný a nedourčený (kap. 9), zda se počítá s tím, kdo bude dílo udržovat (kap. 10). Žádné z nich samo společnost nezmění, dohromady však určují, jak se v prostoru žije. Hodnoty architekta se do staveb promítají hlavně v takových volbách, mnohem víc než v manifestech.

13.7 Reflexivní architekt: shrnutí knihy

Když svedeme dohromady nitky všech kapitol, vyvstane obraz architekta jako reflexivního sociálního aktéra. Ví, kde v poli stojí a co kvůli svému habitu nevidí (Bourdieu). Neslouží jen tomu, kdo platí, ale i právu obyvatel na město (Lefebvre, Harvey). Autorství sdílí prostřednictvím skutečné, nikoli předstírané participace (Arnsteinová, Till, Aravena). Své dílo poměřuje rovností, rozmanitostí, demokracií a otevřeností (Fainsteinová, Youngová, Sennett). A přijímá meze své moci, aniž by se zříkal odpovědnosti (Tafuri, Schön).

Takový architekt s sebou nese vědomí celé knihy. Ví, že prostor vyrábí společnost a moc (kap. 1–3) a že tvrzení o prostoru lze a je nutné ověřovat (kap. 4). Ví také, že prostor rozhoduje o začlenění a vyloučení (kap. 5), vždy předpokládá nějaké tělo (kap. 6), počítá i s nelidským světem (kap. 7) a nese paměť i smrt (kap. 8). Je zároveň trvalý i dočasný (kap. 9) a žije jen díky neviditelné údržbě a péči (kap. 10). Stále víc je sledován a řízen (kap. 11) a prostupují jím globální toky (kap. 12). Reflexivita, o níž pojednávala tato kapitola, obrací tytéž otázky na samotného návrháře.

Tím se kniha vrací ke své první větě. V úvodu jsme řekli, že každá budova je hypotézou o společenském životě, nevysloveným tvrzením o tom, jak spolu lidé budou žít. Být architektem jako sociálním aktérem znamená vyslovovat tyto hypotézy vědomě a poučeně. Patří k tomu i pokora a vědomí, že se

hypotézy mohou mýlit, že je obývají skuteční lidé a že je vždy spoluvytvářejí i druzí. Město podle Doreen Massey není nikdy hotové a totéž platí o architektově učení. Kniha proto místo návodu, jak stavět, nabízí na závěr pozvání číst dál prostor i sebe sama.

13.8 Jak číst sebe sama

Poslední otázky se tentokrát neobracejí k městu. Míří na toho, kdo město navrhuje a čte.

Kde stojím v poli? Jaký habitus, vkus a kapitál si nesu z výchovy a školy? Co kvůli tomu pokládám za samozřejmé a co nevidím (Bourdieu)?

Čí je to město? Sloužím právu obyvatel na město, nebo především zájmu toho, kdo platí (Lefebvre, Harvey)?

Je má „participace“ skutečná? Sdílím moc a autorství, nebo jen sbírám souhlas s hotovým rozhodnutím (Arnsteinová)?

Je výsledek spravedlivý a otevřený? Rozšiřuje přístup, rozmanitost a možnosti, nebo je zužuje (Fainsteinová, Youngová, Sennett)?

Kam sahá má odpovědnost a kde mohu odmítnout? Jakou nerovnost, dohled či vyloučení spoluvytvářím (celá kniha) a kde mohu jednat jinak?

Klíčové pojmy této kapitoly

Pole, habitus, kapitál (P. Bourdieu) – architekt jedná v poli s vlastními pravidly a hierarchiemi. Jeho „vkus“ a „oko“ jsou společensky utvořené (kulturní kapitál, distinkce) a jeho odbornost může působit jako symbolické násilí.

Reflexivita (Bourdieu; D. Schön) – obrácení analytického pohledu na vlastní pozici a předpoklady. Reflektující praktik jedná v dialogu s nejednoznačnou situací.

Právo na město (H. Lefebvre; D. Harvey) – kolektivní právo obývat město, přivlastňovat si je a měnit je. Patří k němu autogestion (samospráva). Architektovi tu připadá role zprostředkovatele.

Žebřík participace (S. Arnstein) – škála od manipulace přes tokenismus k občanské moci. Většina „participace“ uvízne v tokenismu a participace se může stát i nástrojem kooptace (Miessen; Cooke & Kothari).

Architektura závisí / prostorová agency (J. Till; Awan, Schneider, Till) – architektura není autonomní, závisí na druhých, na čase a na politice. Jednat v prostoru lze mnoha způsoby, nejen stavbou. „Polovina dobrého domu“ (Elemental) je příkladem sdíleného autorství vestavěného do formy.

Spravedlivé a otevřené město (S. Fainstein; I. M. Young; R. Sennett; N. Fraser; E. Soja) – rovnost, rozmanitost a demokracie jako kritéria, otevřenost vůči odlišnosti, přerozdělení i uznání, rozlišení „ville“ a „cité“ a prostorová spravedlnost.

Otázky k zamyšlení

Popište po vzoru Bourdieua vlastní habitus a kapitál. Odkud pochází váš „vkus“ a co kvůli němu pokládáte za samozřejmé? Co byste přehlíželi, kdybyste o tom nevěděli?

Vyberte projekt, který znáte, a zeptejte se, čí právo na město posílil a čí oslabil.

Na které příčce Arnsteinové žebříku stála „participace“ v projektu, který jste zažili? Co by ji posunulo výš?

Quinta Monroy nechává polovinu domu nedostavěnou. Kde leží hranice mezi vzmocněním obyvatel a přenesením nákladů a rizika na ně? Co by musela obsahovat „doprovodná podpora“, aby platilo první?

Sennett rozlišuje „ville“ a „cité“. Uveďte stavbu, kde se obojí rozešlo, například dobře navrženou formu, v níž se špatně žije, nebo naopak.

Terénní cvičení 13: Reflexivní portrét

V posledním cvičení obraťte nástroje celé knihy na sebe. Zvolte jeden svůj (studijní) projekt a projděte jej otázkami předchozích dvanácti kapitol: jakou moc a nerovnost vyrábí, pro čí tělo je určen, jak zachází s pamětí, kontrolou, údržbou a globálními toky. Pak přidejte reflexivní otázky třinácté kapitoly. Z jaké pozice (habitu, kapitálu) jste projekt navrhli, čí právo na město jste hájili a kde jste autorství sdíleli, nebo nesdíleli? Výsledkem bude krátký esej, v němž architekt rozebírá sám sebe jako sociálního aktéra a který může posloužit i jako osobní shrnutí celého kurzu.

Zdroje a doporučené čtení

Jádro kapitoly:

Bourdieu, P. (1979). La Distinction. Paris: Minuit; Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). An Invitation to Reflexive Sociology. Pole, habitus, kapitál, reflexivita. Stevens, G. (1998). The Favored Circle. Cambridge, MA: MIT Press.

Lefebvre, H. (1968). Le Droit à la ville (Právo na město); Harvey, D. (2008). „The Right to the City." New Left Review, 53 – volně dostupné; Mitchell, D. (2003). The Right to the City.

Participace, agency, reflexe:

Arnstein, S. (1969). „A Ladder of Citizen Participation." JAIP, 35(4) – volně dostupné. Cooke, B. & Kothari, U. (2001). Participation: The New Tyranny?; Miessen, M. (2010). The Nightmare of Participation.

Till, J. (2009). Architecture Depends. Cambridge, MA: MIT Press; Awan, N., Schneider, T. & Till, J. (2011). Spatial Agency; Schön, D. (1983). The Reflective Practitioner; Tafuri, M. (1973). Architecture and Utopia.

Aravena, A. & Iacobelli, A. (2012). Elemental: Incremental Housing and Participatory Design Manual. Ostfildern: Hatje Cantz. Ke Quinta Monroy a „polovině dobrého domu"; plány uvolněny k volnému užití.

Spravedlivé a otevřené město:

Fainstein, S. (2010). The Just City; Young, I. M. (1990). Justice and the Politics of Difference; Sennett, R. (2018). Building and Dwelling; Fraser, N.

(1995). „From Redistribution to Recognition?“ New Left Review; Soja, E. (2010). Seeking Spatial Justice.

České prameny:

IPR Praha – Manuál tvorby veřejných prostranství a Manuál participace („Jak plánovat participativně?“); architektonické soutěže ve spolupráci s Českou komorou architektů (ČKA); pražská náplavka jako příklad sdíleného autorství (kap. 2 a 9).

KAPITOLA 14

Participace a spolutvorba

Art-based research a living lab v přípravě architektonických koncepcí

„Lidé se vzdělávají navzájem, zprostředkováni světem.“

– Paulo Freire (1968)

„Umění není ilustrací poznání; je jeho vlastní cestou.“

– parafráze, podle arts-based research (P. Leavy)

14.1 Od souhlasu ke spolutvorbě

Třináctá, závěrečná kapitola žádala, aby architekt sloužil právu na město a sdílel autorství prostřednictvím skutečné participace. Tato doplňující kapitola na ni navazuje prakticky. Ptá se, jak připravovat nové architektonické koncepce společně s veřejností, aby zapojení neuvízlo na nejnižších příčkách Arnsteinové žebříku, u pouhého informování a konzultací, které vzbuzují dojem účasti, ale moc nesdílejí. Celý posun lze shrnout jako cestu od souhlasu, kdy si necháváme schválit hotový návrh, ke spolutvorbě, kdy návrh vzniká společně od začátku.

Spolutvorba ovšem naráží na dvě překážky, na něž běžné nástroje participace jako anketa nebo veřejné projednání nestačí. První je, jak zachytit vědění, které obyvatelé mají, ale v dotazníku je vyjádřit neumějí: tělesnou zkušenost, paměť místa, atmosféru, obavy i přání. Druhá je, jak navržené řešení vyzkoušet dřív, než se nevratně postaví. Na první otázku kapitola odpovídá metodami uměním vedeného výzkumu (art-based research), na druhou pojmem living lab, tedy ověřováním v reálném prostředí a čase. Obojí pak zasadíme do mezinárodní tradice participativního výzkumu a spolunávrhu.

14.2 Participace jako spoluvýzkum

Spolutvorba vychází z emancipační tradice. Brazilský pedagog Paulo Freire v Pedagogice utlačovaných (1968) odmítl „bankovní“ model vzdělávání, v němž odborník jen ukládá poznatky do pasivních příjemců. Postavil proti němu dialog. Lidé se učí jeden od druhého, zprostředkováni světem, a právě tak získávají schopnost svět měnit. Tomuto procesu říkal conscientização, zvědomění. Kolumbijský sociolog Orlando Fals-Borda na Freireho navázal participativním akčním výzkumem (PAR), tedy výzkumem, který se dělá s lidmi a pro změnu, nikoli o lidech. Toto pojetí vzniklo na globálním Jihu a od základu proměnilo vztah mezi odborníkem a „zkoumaným“. Ještě dříve k němu přispěl sociální psycholog Kurt Lewin cyklem akčního výzkumu, v němž se plánuje, jedná, pozoruje a reflektuje a celý postup se pak opakuje.

V samotném navrhování má tato tradice obdobu ve skandinávském participativním designu. V sedmdesátých a osmdesátých letech, zejména v projektu UTOPIA, prosadili badatelé jako Pelle Ehn myšlenku, že uživatelé (tehdy dělníci a sazeči) mají být spolunávrháři technologií a prostředí, která budou používat. Mají totiž zkušenostní vědění, k němuž odborník přístup nemá. Znovu se tu ozývají „komunity praxe“ z desáté kapitoly. Socioložka Elinor Ostromová pro takový vztah zavedla pojem ko-produkce. Hodnota podle ní vzniká až ve spolupráci odborníka a uživatele, expert ji nedodává hotovou. Participace v tomto smyslu znamená spoluvýzkum a spolunávrh, v nichž se sdílí vědění i rozhodování, a se sběrem názorů má jen málo společného.

Vlastní tradici participace má i architektura. Italský architekt Giancarlo De Carlo už koncem šedesátých let prohlásil, že architektura je „příliš důležitá, než aby ji bylo možné ponechat architektům“, a v obytném souboru Villaggio Matteotti v Terni přizval budoucí obyvatele, aby spolurozhodovali o svých bytech. Americký architekt a teoretik Henri Sanoff pak v knize Community Participation Methods in Design and Planning (2000) shromáždil a roztřídil širokou škálu nástrojů zapojení, od herních simulací a workshopů po dotazníky preferencí a společné hodnocení. Z participace, která dřív stála hlavně na dobrém úmyslu, tím udělal řemeslo s vlastní metodikou. Spolutvorba proto patří i k vlastnímu dědictví architektury a ze sociologie ji není třeba dovážet.

Obr. 14.1. Místo jednorázové ankety cyklus společného zkoumání, navrhování a ověřování.

14.3 Umění jako metoda: art-based research

Hlavní obtíž spoluvýzkumu je v tom, že nejcennější vědění o prostoru bývá tiché. Prožíváme je tělem, váže se na paměť a city a slovům se vzpírá. Právě na ně míří uměním vedený výzkum (art-based research, ABR), který soustavně rozpracovala socioložka Patricia Leavyová a před ní Shaun McNiff či Elliot Eisner. Umělecké postupy (vizuální, vyprávěcí i performativní) v něm slouží jako svébytný způsob poznávání, a ne až k ilustraci hotových zjištění. Lze jimi vědění vytvářet, zkoumat i předávat, a to i takové, které jiné metody přehlédnou.

Pro participativní přípravu koncepce má ABR tři přednosti. Vynáší na povrch tiché, tělesné a citové vědění (kapitoly 2 a 6): jak se v místě cítíme, čeho se bojíme a kde jsme doma. Dále otevírá účast i lidem bez odborné průpravy. Koláž, fotografii, model nebo příběh zvládne i ten, kdo neumí číst výkres ani sepsat připomínku k územnímu plánu, a ke slovu se tak dostanou i hlasy, které formální projednání pravidelně přehlíží (kapitoly 5 a 6). K tomu ABR dává tvar dosud neurčitým přáním, takže se s nimi dá dál pracovat. Umění tu výzkum pohání, místo aby proces jen zdobilo.

Proč umění dokáže takové vědění zachytit, vysvětluje obrat ke smyslovému a tělesnému poznávání. Antropoložka Sarah Pinková rozvinula smyslovou etnografii, která bere vážně, že místo vnímáme nejen zrakem, ale i chůzí, zvukem, vůní a náladou. Teoretici „nereprezentačního“ proudu navazující na Nigela Thrifta dodávají, že velká část toho, co utváří prostor, se odehrává pod prahem slov a pojmů. Umělecká metoda je k takovému vědění vnímavější než dotazník, protože kromě výpovědí pracuje s obrazem, pohybem a prožitkem. Schopnost takto jemně vnímat nazval Elliot Eisner znalectvím (connoisseurship). Právě ono je jádrem dobrého spoluvýzkumu, víc než samotný sběr dat.

14.4 Nástroje ABR v přípravě koncepce

Nabídka art-based a příbuzných participativních metod je široká. Připomeňme ty, které se v architektuře osvědčují nejvíc. **Photovoice** (Caroline Wangová a Mary Ann Burrisová, 1997) dává obyvatelům do ruky fotoaparát. Sami vyfotografují, co pro ně v okolí znamená nebezpečí, krásu nebo domov, a snímky pak společně vykládají, takže se z předmětu výzkumu stávají jeho spoluautory. **Mentální mapy** vycházejí z knihy Kevina Lynche The Image of the City (1960). Obyvatelé po paměti nakreslí, jak si místo představují, s jeho cestami, hranicemi, uzly a orientačními body, a ukážou tak, jak prostor opravdu prožívají, bez ohledu na to, jak vypadá na plánu.

Kulturní sondy (cultural probes), které navrhli Bill Gaver, Anthony Dunne a Elena Pacentiová (1999), jsou sady pomůcek, jež účastníci dostanou do rukou: jednorázový fotoaparát, deníček, mapky, pohlednice s otázkami. Po nějakou dobu si jimi sami zaznamenávají život v místě a přinášejí podnětný, často nečekaný vhled. **Procházkové metody** (chůze s rozhovorem, tzv. go-along) a situacionistické dérive Guye Deborda přenášejí rozhovor přímo do prostoru a zachycují, jak jej člověk za chůze smyslově a tělesně prožívá (kapitola 9). **Divadlo utlačovaných** brazilského režiséra Augusta Boala, zvláště jeho fórumové divadlo, dovoluje obyvatelům spor o prostor nejen popsat, ale i sehrát a jeho možná řešení „nazkoušet“. Boal přímo navazuje na Freireho a z účastníků dělá místo diváků jednající. Dohromady tyto metody rozšiřují okruh těch, kdo se může zapojit, i toho, jaké vědění se počítá.

Repertoár dále rozšiřují metody mapovací a digitální. Při participativním mapování (a ve veřejnostním GIS neboli PPGIS) zakreslují obyvatelé do mapy svá místa, oblíbená, nebezpečná i chybějící, a vytvářejí tak

„protimapu“ k oficiálnímu plánu. Příkladem je plzeňská Zelená mapa a podobné nástroje. Hmatové techniky, jako je stavění z modelů, písku nebo stavebnice (například Lego Serious Play), převádějí představy do trojrozměrné podoby, s níž mohou účastníci společně pohybovat. Digitální platformy participace, například barcelonský Decidim z jedenácté kapitoly, umožňují podávat podněty, diskutovat a hlasovat ve velkém měřítku. Snadnost online účasti ovšem hloubku osobního setkání nenahradí. Vhodná metoda vždy závisí na otázce, na lidech a na fázi přípravy, protože k popisu problému poslouží jiný nástroj než k ověření řešení.

> Otázka k případu. Představme si přípravu nového náměstí. Anketa zachytí vyslovené názory. Photovoice, mentální mapy a společné procházky ale vynesou na povrch i to, čeho se lidé na místě bojí, kde se cítí doma a co pro ně místo znamená. Je to vědění, které anketou propadne. Které z těchto poznatků by návrh skutečně změnily? A kdo nakonec rozhodne, zda se do něj promítnou: architekt, úřad, nebo sami obyvatelé (Arnsteinová)?

14.5 Living lab: participace v reálném čase

Druhá obtíž spolutvorby, totiž jak řešení ověřit dřív, než je nevratně postaveno, vede k pojmu living lab, živá laboratoř. Je to prostředí, v němž nové nápady, služby nebo prostorová řešení vznikají a zkoušejí se přímo v běžném životě, průběžně a v několika kolech. Uživatelé v něm vystupují jako spolutvůrci, ne jako pokusné osoby. Koncept se zrodil v okruhu MIT kolem Williama Mitchella a ustálil se v Evropské síti living labů (ENoLL, 2006). Stojí na čtyřech zásadách, jimiž jsou reálné prostředí, zapojení mnoha aktérů, aktivní spolutvorba uživatelů a opakované iterace.

Městský living lab (urban living lab) přenáší tento postup na tvorbu města. Navržené řešení se nejprve vyzkouší jako dočasná, vratná úprava ve skutečné čtvrti. Sleduje se, jak je lidé doopravdy používají, a podle zpětné vazby se upravuje, než se případně zafixuje natrvalo. Living lab tak spojuje tři linie, které se knihou táhly už dříve: pilotní provoz a jeho hodnocení ze čtvrté kapitoly (tvrzení ověřujeme daty z užívání), dočasnost a taktický urbanismus z deváté kapitoly (proměna Times Square z dočasného pokusu v trvalou pěší zónu je vlastně living lab) a participaci z této i předchozí

kapitoly (uživatel spolurozhoduje v každém kole). Participace se tu rozkládá v čase a je ukotvená v konkrétním místě.

Living lab má i svou teorii a typologii. Popisuje se jako „čtyřnásobná šroubovice“ (quadruple helix), spolupráce občanů, veřejné správy, soukromého sektoru a akademické sféry, v níž nikdo nevelí sám a vědění se sdílí. Blízký je mu německý pojem Reallabor, reálná laboratoř. Jde o mezioborový experiment, v němž se cesty k udržitelnosti a spravedlnosti zkoušejí přímo ve městě a vědci se změny sami účastní, místo aby ji zvenčí pozorovali (badatelky jako Niki Frantzeskaki mluví o městských laboratořích přechodu). Všem těmto přístupům je společné, že jednorázové rozhodnutí nahrazují procesem učení. Město se stává prostředím, kde se průběžně zkouší, vyhodnocuje a opravuje. Právě v tom ale tkví i jejich riziko.

Obr. 14.2. Living lab znamená participaci v reálném čase a místě. Řešení se opakovaně vyhodnocuje, než se ustálí natrvalo.

14.6 Meze a etika participativních metod

Žádná z těchto metod není zázračná a sama o sobě nic nezaručí. Hrozí jim totéž, před čím varovala třináctá kapitola, totiž tokenismus. I pěkně provedený photovoice nebo efektní pop-up v living labu může posloužit jen jako participation-washing, kulisa účasti, za níž se stejně rozhodne jinde. Bill Cooke a Uma Kothari připomněli, že participace se snadno stává nástrojem kooptace. Platí to i pro art-based metody, jejichž výstupy se seberou jako „data“ a skončí v šuplíku. Living lab zase může sklouznout k experimentování na obyvatelích, zvláště když ho pohání technologický solucionismus chytrého města (kapitola 11). Kdo je pak vlastně „uživatel“ a komu testování prospívá?

Že spolutvorba může selhat i při dobré vůli a velkém rozpočtu, ukazuje kodaňský **Superkilen** (BIG, Topotek 1 a umělecká skupina Superflex, 2012). Půl kilometru dlouhý park v etnicky nejrozmanitější čtvrti Nørrebro měl „oslavit rozmanitost“. Shromáždil na sto předmětů městského mobiliáře z šedesáti zemí (lavičky, fontány, dopravní značení, houpačky), které měly zastupovat původ místních obyvatel, a účast veřejnosti byla součástí konceptu. Výsledek je fotogenický a světově oceňovaný. Kritika (Steiner a další) však namítla, že participace tu z velké části zůstala u estetizace. Obyvatelé byli konzultováni o výběru objektů, o mocenských a sociálních otázkách čtvrti (chudoba, bezpečí, vytlačení) však ne, a jejich kultury se zredukovaly na sběratelské suvenýry, na „identitu jako výbavu parku“. I vytříbená spolutvorba pod hlavičkou participace se tak může minout s právem na město, pokud hlas obyvatel zúží na výběr z katalogu a obchází otázky, na nichž skutečně záleží.

Hlubší výtku vznesl geograf Erik Swyngedouw. Participace se podle něj může stát postpolitickou. Promění se v rituál shody, v němž ujištění, že „se přece na všem domluvíme“, zakryje skutečný politický spor o moc, o peníze a o to, čí zájem nakonec převáží. Když se navíc pokaždé sejde jen „obvyklá sestava“ hlasitých a časově volných lidí, může participace nerovnost dokonce posvětit jménem demokracie. Skutečná spolutvorba proto konflikt nesmí zametat pod koberec. Má ho zviditelnit, otevřít k jednání a sama vyhledávat ty, kdo se nepřihlásí. Jinak se emancipační nástroj Freireho a Fals-Bordy promění ve svůj opak, v techniku, jak nesouhlas umlčet.

Etická pravidla z toho vyplývají celkem jasně. Účast musí být informovaná a dobrovolná a autoři snímků i příběhů si ponechávají kontrolu nad svým

dílem (na tom stojí etika photovoice). Především však má spoluvýzkum smysl jen tehdy, je-li napojen na skutečnou rozhodovací moc. Jinak zůstane tokenismem. Stejně důležitá je inkluze. Je třeba se ptát, kdo nepřišel (pracující, pečující, senioři, menšiny) a jak tyto lidi zapojit, protože participace nahrává hlasitým a časově volným. A konečně přichází ke slovu reflexivita ze třinácté kapitoly. Z jaké pozice a z jakého habitu proces vedu a čí pohled přitom nevědomky vnucuji? Dobrý facilitátor svou moc neskrývá, přiznává ji a sdílí.

14.7 Spolutvorba od zadání po ověření

Když to spojíme, vyjde postup přípravy koncepce, který bere participaci vážně. Nejprve se s obyvateli společně rámuje otázka. Ti spolurozhodují, v čem problém spočívá a co má stát v zadání. Následuje spoluvýzkum art-based metodami (photovoice, mentální mapy, sondy, procházky, divadlo), který vynese tiché, tělesné a různorodé vědění. Z něj vzejde spolunávrh v podobě scénářů a modelů z workshopů. Ten se pak vyzkouší v living labu jako dočasná úprava a podle zpětné vazby doladí (kap. 4 a 9). Smysl to celé má ovšem jen tehdy, když se opírá o sdílenou rozhodovací moc na horních příčkách Arnsteinové žebříku (kap. 13). Jinak zůstane ozdobou předem hotového záměru.

České prostředí dokládá, že jde o víc než teorii. Institut plánování a rozvoje hl. m. Prahy vydal Manuál participace a propojuje participaci s architektonickými soutěžemi, protože největší účinek má participace v kvalitním zadání. Plzeňský spolek Pěstuj prostor zapojuje od roku 2014 veřejnost otevřenými výzvami, workshopy a mapováním a na náměstích, jako je Jiráskovo, přetavil přání a poznatky obyvatel přímo do zadání architektonické soutěže. Posunout participaci na začátek znamená nechat obyvatele spolurozhodovat o tom, co se vůbec bude navrhovat.

Česká praxe přitom navazuje na příklady ze světa. Brazilské Porto Alegre zavedlo už roku 1989 participativní rozpočet (orçamento participativo), v němž obyvatelé sami rozhodují o části městských investic. Tento model se rozšířil do tisíců měst včetně českých. Kolumbijský Medellín proslul sociálním urbanismem, tedy cílenou výstavbou knihoven, škol a lanovek v nejchudších čtvrtích, kterou město připravovalo společně s jejich obyvateli. Z někdejšího symbolu násilí se stal často uváděný příklad města proměněného zdola i shora zároveň. I tady ovšem pozdější kritika upozornila na riziko „aerial gentrification“, kdy nová lanovka zvedne ceny a

promění čtvrť, které měla posloužit (srov. kap. 5 a 7). Oba případy ukazují, že participace není evropským přepychem a že některé z nejsilnějších inspirací přicházejí z globálního Jihu (kap. 12).

Pokud architekt čte prostor otázkami předchozích kapitol (moc, nerovnost, tělo, paměť, kontrola, globální toky) a zároveň přijme, že do procesu jen vstupuje a sdílí jej s druhými (kap. 13), nabízejí mu art-based research a living lab způsob, jak toto poznání převést do praxe, do společného, poučeného a ověřovaného utváření prostoru. Samotná deklarace práva na město nestačí. Rozhoduje metoda, totiž jak koncepce vzniká a kdo u toho má slovo.

14.8 Jak připravit koncepci s veřejností

Poslední otázky jsou praktické a mají provázet přípravu architektonické koncepce s veřejností.

Rámujeme otázku s lidmi, nebo za ně? Spolurozhodují obyvatelé o tom, v čem problém spočívá a co má být v zadání, nebo dostanou hotovou otázku?

Jaké vědění chceme vynést na povrch a stačí na to anketa? Kde jde o zkušenost, paměť, obavy či atmosféru, sáhneme po art-based metodách (photovoice, mentální mapy, sondy, procházky, divadlo).

Ověřujeme koncept v reálném prostředí a v čase? Dá se vyzkoušet jako dočasná, vratná úprava (living lab) a upravovat podle zpětné vazby (kap. 4 a 9)?

Na které příčce žebříku stojíme? Sdílíme rozhodovací moc, nebo jen sbíráme podněty (Arnsteinová)? Kdo nakonec rozhodne?

Kdo chybí a kdo proces vede? Které hlasy se nepřihlásily a jak je zapojit? Z jaké pozice a s jakým habitem celý proces facilitujeme (reflexivita, kap. 13)?

Klíčové pojmy této kapitoly

Spolutvorba / co-design (skandinávský participatory design; P. Ehn) – uživatelé jako spolunávrháři, kteří do procesu vstupují víc než jen jako respondenti. Participace tu znamená sdílení vědění i rozhodovací moci.

Participativní akční výzkum (P. Freire, O. Fals-Borda, K. Lewin) – výzkum s lidmi a pro změnu, nikoli o lidech. Stojí na dialogu, zvědomění a cyklu jednání a reflexe. Příbuzným pojmem je ko-produkce (E. Ostromová).

Art-based research (P. Leavy; McNiff, Eisner) – umělecké postupy jako svébytný způsob poznávání. Vynášejí tiché, tělesné a citové vědění a otevírají účast i lidem bez odborné průpravy.

Nástroje ABR – photovoice (Wang & Burris), mentální mapy (Lynch), kulturní sondy (Gaver a kol.), procházkové metody a dérive (Debord), fórumové divadlo (Boal).

Living lab – reálné prostředí spoluřízené uživateli, v němž se řešení tvoří a ověřují na místě a v čase, opakovaně a s mnoha aktéry (MIT; ENoLL). Městský living lab spojuje pilotní provoz (kap. 4), dočasnost (kap. 9) a participaci.

Tokenismus a participation-washing – riziko, že metody vytvoří jen zdání účasti bez sdílení moci. Living lab může sklouznout k „experimentování na obyvatelích“, participativní design k estetizaci (Superkilen).

Postpolitická participace (E. Swyngedouw) – proměna účasti v rituál shody, který zakrývá skutečný mocenský spor a může nerovnost posvětit jménem demokracie.

Otázky k zamyšlení

Vyberte plánovaný projekt a navrhněte, které art-based metody by vynesly vědění, jež anketou propadne. Proč právě ony?

Living lab, nebo jednorázová konzultace? Co který přístup získá a co ztratí? Kdy se vyplatí ověřovat v reálném prostředí a v čase?

Superkilen „oslavuje rozmanitost“ sbírkou objektů z celého světa, ale obchází otázky moci a bydlení. Kde vede hranice mezi oslavou identity a její estetizací? Jak byste tutéž čtvrť řešili vy?

Pěstuj prostor v Plzni přetavil přání obyvatel přímo do zadání architektonické soutěže. Proč má participace největší účinek právě v kvalitním zadání?

Kde končí spolutvorba a začíná „participation-washing“? Podle čeho to v konkrétním projektu poznáte?

Terénní cvičení 14: Malý participativní spoluvýzkum

S malou skupinou obyvatel jednoho místa vyzkoušejte dvě art-based metody, například photovoice (každý pořídí tři snímky „kde se cítím dobře“ a „kde špatně“ a okomentuje je) a mentální mapu (každý nakreslí dané místo po paměti). Poznatky shrňte do tří „zadávacích principů“ pro budoucí návrh. Nakonec se zamyslete nad tím, co metody přinesly navíc oproti běžné anketě, kdo se nepřihlásil a z jaké pozice jste proces vedli. Odevzdáte krátkou zprávu se snímky, mapami a třemi principy.

Zdroje a doporučené čtení

Participativní výzkum a co-design:

Freire, P. (1968). Pedagogika utlačovaných; Fals-Borda, O. – participativní akční výzkum (PAR); Lewin, K. – akční výzkum. Ostrom, E. – ko-produkce.

Ehn, P. (1988). Work-Oriented Design of Computer Artifacts a skandinávský participatory design (projekt UTOPIA). De Carlo, G. – participativní architektura (Villaggio Matteotti); Sanoff, H. (2000). Community Participation Methods in Design and Planning.

Art-based research a metody:

Leavy, P. (2015). Method Meets Art: Arts-Based Research Practice. New York: Guilford; McNiff, S. (1998). Art-Based Research; Eisner, E. – umění jako forma poznání; Pink, S. (2009). Doing Sensory Ethnography.

Wang, C. & Burris, M. (1997). „Photovoice.“ Health Education & Behavior, 24(3); Lynch, K. (1960). The Image of the City – mentální mapy; Gaver, B., Dunne, A. & Pacenti, E. (1999). „Cultural Probes.“ interactions, 6(1); Boal, A. – Divadlo utlačovaných; Debord, G. – dérive a psychogeografie.

Living lab, kritika a případy:

Evropská síť living labů (ENoLL, 2006) a literatura o městských living labech; navazuje na pilotní provoz a hodnocení (kap. 4) a na taktický

urbanismus (kap. 9). Srov. německé Reallabory a městské laboratoře přechodu (Frantzeskaki a kol.).

Swyngedouw, E. (2011). „Interrogating Post-Democratization.“ Political Geography, 30(7). Ke „postpolitické“ participaci. Ke Superkilenu: dokumentace BIG / Topotek 1 / Superflex a kritické komentáře (heslo „Superkilen participation critique“).

IPR Praha – Manuál participace a vazba na architektonické soutěže; spolek Pěstuj prostor (Plzeň) – otevřené výzvy a přetavení přání obyvatel do zadání (např. Jiráskovo náměstí); ČKA – debaty OTTA „Participace v architektuře“. Světové příklady: participativní rozpočet v Porto Alegre a sociální urbanismus v Medellínu.

DODATEK

Přehled autorů urbánní sociologie

Myšlenková mapa, klíčová díla a jejich přínos

Tento dodatek shrnuje obor na jednom místě. Nejprve ukazuje, jakými okruhy se urbánní sociologie zabývá, pak řadí hlavní díla a nakonec u každého autora stručně vysvětluje, co přinesl, jak k tomu dospěl a co z toho plyne pro dnešní práci architekta s městem. Lze jej použít jako rozcestník k předchozím kapitolám i jako vodítko k vlastní četbě. Oproti běžným přehledům zahrnuje i autory, kteří mají v hlavním textu výrazné místo, ale v tradičních tabulkách oboru chybějí: Goffmana, Foucaulta, Olmsteda, Sennetta, Zuboffovou a dvojici Brenner–Schmid.

Co řeší urbánní sociologie

Pro architekturu je užitečné číst město zároveň ve třech rovinách: jako fyzický prostor, jako instituci a jako každodenní zkušenost. Následující mapa shrnuje hlavní okruhy oboru a autory, kteří k nim mají co říci (obr. D.1).

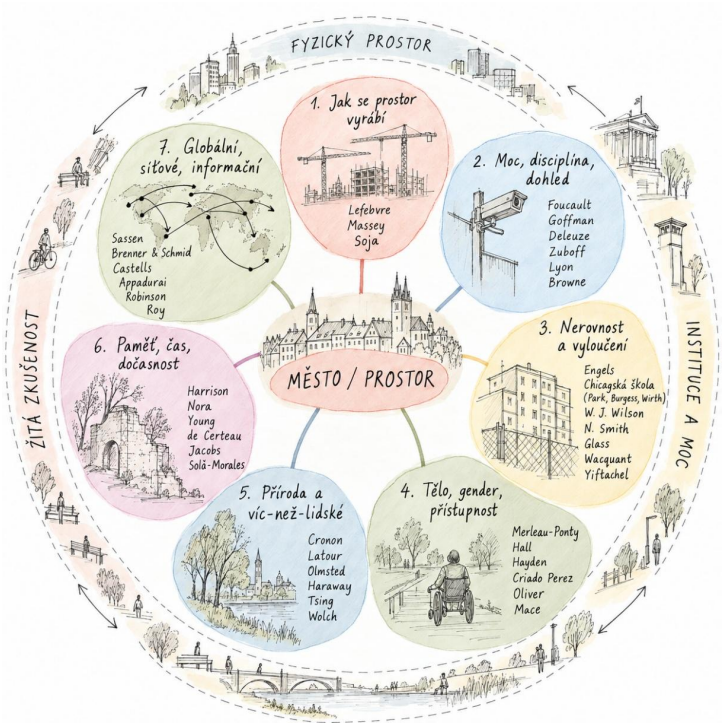

Přehled autorů a děl

Tabulka řadí autory chronologicky a u každého uvádí stěžejní dílo, rok a jádro jeho myšlenky. Kurzivou jsou vyznačeni autoři, kteří v původním přehledu chyběli, ale v knize mají ústřední místo.

Autor	Dílo	Rok	Hlavní myšlenka
Friedrich Engels	Postavení dělnické třídy v Anglii	1845	Průmyslové město prostorově odděluje třídy; bydlení je otázkou moci.
Ferdinand Tönnies	Gemeinschaft und Gesellschaft	1887	Přechod od pospolitosti ke společnosti účelových, neosobních vztahů.
Georg Simmel	Velkoměsto a duševní život	1903	Velkoměsto přetěžuje smysly; obranou je „blazeovaný“ odstup.

Autor	Dílo	Rok	Hlavní myšlenka
Max Weber	Die Stadt (The City)	1921	Město jako zvláštní typ: trh, autonomie, měšťanská samospráva.
Park · Burgess · McKenzie	The City (chicagská škola)	1925	Město jako „sociální laboratoř“; růst v zónách a ekologie soužití.
Louis Wirth	Urbanismus jako způsob života	1938	Velikost, hustota a různorodost utvářejí městský způsob života.
Frederick Law Olmsted	Central Park (návrh „Greensward“)	1858	Park jako inženýrsky vyrobená scenérie ve službách zdraví, kázně i hodnoty pozemků.
Kevin Lynch	The Image of the City	1960	Obyvatelé nosí v hlavě „obraz města“; čitelnost lze navrhovat.
Jane Jacobs	Smrt a život amerických velkoměst	1961	Živá ulice, smíšené využití a „oči ulice“ dělají město bezpečným.
Lewis Mumford	The City in History	1961	Dějiny města jako nástroje lidských cílů; varování před nelidským měřítkem.
Erving Goffman	Asylums	1961	Totální instituce ruší hranice mezi spánkem, prací a hrou; „umrtvování já“ a podživot.
Herbert J. Gans	The Urban Villagers	1962	I v centru jsou pevné komunity; asanace ničí sousedství.

Autor	Dílo	Rok	Hlavní myšlenka
Henri Lefebvre	Právo na město / Produkce prostoru	1968 / 1974	Prostor se společensky vyrábí; obyvatelé mají právo na město.
Jan Gehl	Život mezi budovami	1971	Lidské měřítko; kvalitní parter podporuje společenský život.
Manuel Castells	The Urban Question / Síťová společnost	1972 / 1996	Město jako kolektivní spotřeba; dnes uzel v „prostoru toků“.
David Harvey	Social Justice and the City	1973	Město utvářejí toky kapitálu; prostor je otázkou spravedlnosti.
Michel Foucault	Dohlížet a trestat / heterotopie	1975	Prostor ukázňuje; panoptikon a heterotopie jako „jiné prostory“.
Pierre Bourdieu	La Distinction	1979	Vkus je třídním znakem; habitus, kapitál a pole utvářejí i pohled architekta.
William H. Whyte	The Social Life of Small Urban Spaces	1980	Pozorováním zjistil, co dělá malá veřejná prostranství živá.
Saskia Sassen	The Global City	1991	Globální města řídí světovou ekonomiku a zároveň ji polarizují.
Doreen Massey	Space, Place and Gender / For Space	1994 / 2005	Prostor jako svazek vztahů; „power-geometry“ dělí pohyb nerovně.
Neil Brenner & Christian Schmid	Planetary Urbanization	2011	Zánik protikladu město/venkov; urbánní je i sklad, dálnice a datové centrum.

Autor	Dílo	Rok	Hlavní myšlenka
Richard Sennett	Building and Dwelling	2018	Rozdíl „ville“ (stavěného) a „cité“ (žitého); výzva k otevřenému městu.
Shoshana Zuboff	The Age of Surveillance Capitalism	2019	Lidská zkušenost jako bezplatná surovina; chytré město jako loviště dat.

Anotace autorů

U každého autora uvádíme stručně, co přinesl, jak k tomu dospěl a co z toho plyne pro dnešní práci s městem. Autoři jsou pro přehlednost řazeni tematicky, zhruba podle stavby knihy.

Friedrich Engels — Postavení dělnické třídy v Anglii (1845)

Co přinesl(a): Ukázal, že chudoba a nemoc mají svou adresu. Průmyslové město prostorově odděluje třídy a bydlení je v něm otázkou moci, ne jen techniky.

Jak k tomu dospěl(a): Procházel dělnické čtvrti Manchesteru a to, co viděl, spojil s kritikou raného kapitalismu.

Co nám dává dnes: „Bytová otázka“ je stará a politická a z toho, kde kdo bydlí, lze vyčíst, jak je společnost rozdělena (kap. 5).

Ferdinand Tönnies — Gemeinschaft und Gesellschaft (1887)

Co přinesl(a): Rozlišil dva typy soužití: Gemeinschaft (společenství blízkosti a sdílených vazeb) a Gesellschaft (společnost účelových, neosobních vztahů). Město posouvá váhu k druhému typu.

Jak k tomu dospěl(a): Postupoval teoreticky a hledal pojmy, jimiž by šlo popsat, jak se mění vazby mezi lidmi při přechodu od vesnice k modernímu městu.

Co nám dává dnes: Pojmenovává, co městská anonymita bere a co dává, a hodí se všude, kde se uvažuje o sousedství a komunitě.

Georg Simmel — Velkoměsto a duševní život (1903)

Co přinesl(a): Propojil velkoměsto s lidskou psychikou. Záplava podnětů podle něj nutí obyvatele reagovat rozumově a odměřeně a před přetížením se chránit „blazeovaným“ odstupem.

Jak k tomu dospěl(a): Pozoroval Berlín na přelomu století, jeho tempo, peněžní ekonomiku a anonymní dav.

Co nám dává dnes: Prostředí ovlivňuje chování i duševní pohodu. Smyslová zátěž ulice (hluk, přesvětlení, tlačenice) proto patří k tématům návrhu (kap. 6).

Max Weber — Die Stadt / The City (1921)

Co přinesl(a): Pojal město jako zvláštní typ, totiž místo trhu, relativní autonomie a měšťanské samosprávy, a ptal se, co v dějinách dělá město městem.

Jak k tomu dospěl(a): Metodou „ideálních typů“ srovnával města různých epoch a kultur.

Co nám dává dnes: Vidí v městě instituci a způsob vládnutí, nejen zastavěnou plochu, a vede k otázce, kdo a jak o něm rozhoduje.

Chicagská škola — Park, Burgess, McKenzie — The City (1925)

Co přinesl(a): Udělali z města předmět soustavného empirického výzkumu. Burgessův model soustředných zón a „městská ekologie“ popisovaly, jak se obyvatelstvo a funkce ve městě rozmísťují a jak se toto rozmístění mění.

Jak k tomu dospěl(a): Terénním výzkumem a mapováním ulic zkoumali Chicago dvacátých let, překotně rostoucí metropoli přistěhovalců.

Co nám dává dnes: Učí číst čtvrť (kdo kde bydlí a proč) a pozorně ji zkoumat v terénu, i když jejich deterministické „zóny“ dnes odkládáme (kap. 5).

Louis Wirth — Urbanismus jako způsob života (1938)

Co přinesl(a): Z velikosti, hustoty a různorodosti města odvodil typické rysy toho, co nazval „urbanismem jako způsobem života“: neosobní vztahy, dělbu rolí, toleranci, ale i osamění.

Jak k tomu dospěl(a): Navázal na chicagskou školu a na Simmela a hledal rysy městskosti, které mají různá konkrétní města společné.

Co nám dává dnes: Poskytuje slovník pro to, čím se městský život liší, a upozorňuje, že hustota s sebou nese svobodu i anonymitu zároveň.

Frederick Law Olmsted — Central Park (1858)

Co přinesl(a): Svými parky i texty doložil, že městská „příroda“ je vyrobená. Park je inženýrsky zhotovená pastorální scenérie, která má působit přirozeně, a přitom slouží společenským a ekonomickým cílům.

Jak k tomu dospěl(a): Navrhoval velké americké parky (Central Park, Prospect Park) a chápal je jako nástroj zdraví, „mravního povznesení“ i růstu hodnoty okolních pozemků.

Co nám dává dnes: Vede ke kritickému pohledu na zeleň. Každá „příroda“ ve městě předepisuje určité chování a některým lidem slouží víc než jiným (kap. 7).

Kevin Lynch — The Image of the City (1960)

Co přinesl(a): Zjistil, že obyvatelé nosí v hlavě „obraz města“ složený z cest, hranic, uzlů, oblastí a orientačních bodů a že čitelnost prostředí se dá cíleně navrhovat.

Jak k tomu dospěl(a): Nechal obyvatele Bostonu, Jersey City a Los Angeles kreslit město po paměti a hledal, co mají jejich mapy společné.

Co nám dává dnes: Architekt od něj dostává praktický nástroj pro orientaci a identitu místa. Metodu mentálních map dnes využívá participace (kap. 14).

Jane Jacobs — Smrt a život amerických velkoměst (1961)

Co přinesl(a): Obrátila pozornost od plánů k živé ulici. Bezpečí a život podle ní vytvářejí smíšené využití, krátké bloky, domy různého stáří a „oči ulice“.

Jak k tomu dospěl(a): Pečlivě pozorovala vlastní newyorskou čtvrť a postavila se proti bourání fungujících sousedství ve jménu modernistické obnovy.

Co nám dává dnes: Pro kvalitu parteru, prostupnost a pobytovost je to dodnes nejpraktičtější návod a zároveň obhajoba drobného měřítka (kap. 9).

Lewis Mumford — The City in History (1961)

Co přinesl(a): Napsal rozsáhlé dějiny města jako nástroje lidských cílů. Varoval před odlidštěným měřítkem a před tím, aby technika a růst převážily nad smyslem.

Jak k tomu dospěl(a): Opíral se o široký historický a kulturní rozhled a kriticky polemizoval s modernistickým urbanismem.

Co nám dává dnes: Dlouhou časovou perspektivu, měřítko hodnot a připomínku, že město má sloužit člověku, a ne naopak.

Erving Goffman — Asylums (1961)

Co přinesl(a): Popsal totální instituci, místo, kde velká skupina lidí odříznutých od okolí vede uzavřený, formálně spravovaný život. Pojmenoval také „umrtvování já“ a „podživot“, jímž se mu lidé brání.

Jak k tomu dospěl(a): Zkoumal v terénu washingtonskou psychiatrickou nemocnici St. Elizabeths a opíral se o mikrosociologii každodenní interakce.

Co nám dává dnes: Pomáhá při navrhování všech obytných institucí (věznic, domovů, kolejí, táborů). Vede k otázce, nakolik půdorys člověka umrtvuje a kolik místa mu nechává pro autonomii (kap. 3).

Herbert J. Gans — The Urban Villagers (1962)

Co přinesl(a): Doložil, že i chudší vnitroměstská čtvrť může být fungující komunitou s hustými vazbami, a ne jen „slumem“ určeným ke zbourání.

Jak k tomu dospěl(a): Nastěhoval se na čas do bostonské čtvrti West End a zkoumal ji zevnitř, než ji přestavba města srovnala se zemí.

Co nám dává dnes: Fyzická sešlost neznamená sociální selhání. Obnova, která to přehlédne, může zničit sociální sítě, jež na první pohled nejsou vidět (kap. 1 a 5).

Henri Lefebvre — Právo na město / Produkce prostoru (1968 / 1974)

Co přinesl(a): Zavedl dva pojmy. Podle prvního se prostor společensky „vyrábí“ (triáda vnímaný–pojatý–žitý), podle druhého mají obyvatelé „právo na město“, tedy právo je obývat, přivlastňovat si je a spoluvytvářet.

Jak k tomu dospěl(a): Spojil marxistickou filozofii s kritikou poválečné technokratické výstavby francouzských předměstí.

Co nám dává dnes: Pro celou knihu je etickým i analytickým východiskem a popisuje jak mechanismus výroby prostoru (kap. 2), tak politický nárok participace (kap. 13).

Jan Gehl — Život mezi budovami (1971)

Co přinesl(a): Vrátil do návrhu lidské měřítko a chodce. Doložil, že kvalitní veřejný prostor podporuje kromě nezbytné chůze také „volitelné“ a společenské aktivity.

Jak k tomu dospěl(a): Dlouhá léta soustavně pozoroval život v ulicích a na náměstích, nejprve v Kodani.

Co nám dává dnes: Konkrétní zásady pro pobytovost, parter a chůzi a metodu, jak život v prostoru měřit. Ta má blízko k Whyteovi i k dnešním living labům (kap. 4 a 14).

Manuel Castells — The Urban Question / Síťová společnost (1972 / 1996)

Co přinesl(a): Nejprve chápal město jako místo „kolektivní spotřeby“, tedy bydlení, dopravy a služeb, které zajišťuje stát. Později popsal „prostor toků“ síťové společnosti.

Jak k tomu dospěl(a): Začínal v marxistické sociologii a výzkumu městských hnutí, později se věnoval informační a globalizované ekonomice.

Co nám dává dnes: Propojuje infrastrukturu, moc a data. O městě dnes podle něj rozhodují i sítě, které sahají daleko za jeho hranice (kap. 11 a 12).

David Harvey — Social Justice and the City (1973)

Co přinesl(a): Spojil podobu města s pohyby kapitálu. Rozmístění bydlení, investic i krizí se podle něj řídí ekonomickým kalkulem a plodí nerovnost. Později formuloval „právo na město“ jako kolektivní nárok.

Jak k tomu dospěl(a): Jako geograf a politický ekonom reagoval na městské krize a nerovnosti ve Spojených státech sedmdesátých let.

Co nám dává dnes: Hodí se k rozboru gentrifikace, cen bydlení a tlaku developerů (kap. 5) i globálních toků kapitálu (kap. 12).

Michel Foucault — Dohlížet a trestat / heterotopie (1975)

Co přinesl(a): Ukázal, jak prostor ukázňuje, tedy jak uspořádání (panoptikon, instituce) tvaruje chování. Pojmem heterotopie pojmenoval místa jiného řádu, například hřbitov, vězení nebo loď.

Jak k tomu dospěl(a): Zkoumal dějiny institucí a moc chápal jako něco, co se vtiskuje do prostoru i do těl.

Co nám dává dnes: Zbystřuje pohled na dohled, kontrolu a skrytou moc návrhu (kap. 3, 8 a 11) a na to, co prostorové uspořádání dělá s lidmi.

Pierre Bourdieu — La Distinction (1979)

Co přinesl(a): Ukázal, že vkus je třídním znakem a nástrojem distinkce. Pojmy habitus, kapitál a pole vysvětlují, proč je i pohled odborníka společensky utvořený.

Jak k tomu dospěl(a): Opíral se o rozsáhlý empirický výzkum francouzské společnosti a o teorii praxe, která měla překonat spor mezi strukturou a jednáním.

Co nám dává dnes: Slouží architektovi k sebereflexi, k rozpoznání vlastního habitu a „symbolického násilí“ profesního vkusu (kap. 13).

William H. Whyte — The Social Life of Small Urban Spaces (1980)

Co přinesl(a): Zjistil, co dělá malá veřejná prostranství živými: místa k sezení, slunce, voda, jídlo a blízkost ulice.

Jak k tomu dospěl(a): V rámci „Street Life Project“ roky natáčel a počítal lidi na newyorských náměstích.

Co nám dává dnes: Ověřená doporučení pro návrh náměstí a parteru. Jeho pozorování skutečného užívání zůstává vzorem a předjímá dnešní living laby (kap. 4).

Saskia Sassen — The Global City (1991)

Co přinesl(a): Zavedla pojem „globální město“ pro uzel, který řídí světovou ekonomiku a sám se přitom štěpí na vrstvu špičkových služeb a nízko placenou, často migrantskou obsluhu.

Jak k tomu dospěl(a): Srovnávala New York, Londýn a Tokio a jejich propojení v jediné světové ekonomice. Později se zabývala také „vyháněním“.

Co nám dává dnes: S její pomocí lze číst globalizované metropole a v nich turismus, migraci a sociální polarizaci (kap. 12).

Doreen Massey — Space, Place and Gender / For Space (1994 / 2005)

Co přinesl(a): Chápala prostor jako svazek vztahů, ne jako prázdnou nádobu. Pojmem power-geometry ukázala, že pohyb a moc jsou rozděleny nerovně.

Jak k tomu dospěl(a): Spojila kritickou geografii s feministickou teorií a polemizovala s představou uzavřeného, „autentického“ místa.

Co nám dává dnes: Pojem „globálního smyslu pro místo“, které je otevřeným průsečíkem vztahů, a s ním způsob, jak propojit globální a lokální (kap. 2 a 12).

Neil Brenner & Christian Schmid — Planetary Urbanization (2011)

Co přinesl(a): Tvrdí, že protiklad města a venkova ztratil platnost, protože urbanizace přetváří celý povrch planety. Rozlišují „koncentrovanou“ a „rozšířenou“ urbanizaci.

Jak k tomu dospěl(a): Navázali na Lefebvrovu tezi o „úplné urbanizaci společnosti“ a kriticky se vymezili vůči heslu o „městském věku“.

Co nám dává dnes: Ukazují stavbu jako uzel planetární sítě toků hmoty a práce, k níž patří i sklady, doly a datová centra v zázemí (kap. 12).

Richard Sennett — Building and Dwelling (2018)

Co přinesl(a): Rozlišil ville (město stavěné, hmotné) a cité (město žité, vztahové) a vyzval k „otevřenému městu“, které je prostupné, nedourčené a může se dál vyvíjet.

Jak k tomu dospěl(a): Navázal na své dlouholeté psaní o veřejném životě, práci a etice a na kritiku uzavřených, přeurčených forem.

Co nám dává dnes: Měřítko dobrého města a étos návrhu, který nechává místo pro život, jaký projektant nepředvídal (kap. 9 a 13).

Shoshana Zuboff — The Age of Surveillance Capitalism (2019)

Co přinesl(a): Popsala nový ekonomický řád, který si nárokuje lidskou zkušenost jako bezplatnou surovinu a mění ji v predikční produkty. Chování přitom nejen předvídá, ale i upravuje („instrumentární moc“).

Jak k tomu dospěl(a): Analyzovala datovou ekonomiku velkých technologických platforem a jejich obchodní modely.

Co nám dává dnes: Argumenty pro kritiku „chytrého města“ jako loviště dat a pro otázku, komu patří data, která město o obyvatelích sbírá (kap. 11).

Jak dodatek používat

Přehled není určen k memorování a dá se použít trojím způsobem. Funguje jako rejstřík ke knize, protože u každého autora je v závorce uvedena kapitola, kde jeho pojmy pracují na konkrétním případu. Je také mapou oboru a ukazuje, že urbánní sociologie není jednolitá. Prochází jí spor mezi důrazem na strukturu (Engels, Harvey, Sassen) a na jednání a každodennost (Goffman, de Certeau, Jacobs) i mezi pohledem shora (plán, mapa) a zdola (chůze, apropriace). A konečně je odrazovým můstkem k původním dílům, protože anotace četbu nikdy nenahradí. Kdo projde knihu i s tímto dodatkem, bude mít nejen nástroje ke čtení města, ale bude také vědět, odkud pocházejí a kam v myšlení oboru patří.

SLOVNÍK POJMŮ

Abecední přehled klíčových pojmů urbánní sociologie

Slovník shromažďuje klíčové pojmy, s nimiž kniha pracuje, od výroby prostoru po dohled, péči a globální toky. U každého hesla je uveden autor či původ pojmu, stručná definice a odkaz na kapitolu (kapitoly), kde je pojem použit na konkrétním případu. Hodí se k rychlému zopakování před zkouškou i jako rozcestník zpět do textu. Výklad v kapitolách ale nenahrazuje, pouze ho shrnuje. Pojmy jsou řazeny podle české abecedy (č za c, ch za h, ř za r, š za s, ž za z).

A

Abstraktní × diferenční prostor (Lefebvre) – moderní, tržní prostor má sklon k homogenizaci, kvantifikaci a komodifikaci a potlačuje prostor rozdílu a žité jedinečnosti. (kap. 2)

Apropriace × dominace – spor mezi přivlastňováním prostoru lidmi pro užívání a význam a jeho ovládáním mocí pro kontrolu a zisk. (kap. 2)

Architektonický determinismus – mylná víra, že forma přímo a spolehlivě určuje chování. Architektura do této pasti padá obzvlášť snadno (srov. Colemanová 1985 a její kritika). (kap. 1)

Architektura závisí / prostorová agency (J. Till; Awan, Schneider, Till) – architektura není autonomní, závisí na druhých, na čase a na politice. Jednat v prostoru lze mnoha způsoby, nejen stavbou. „Polovina dobrého domu“ (Elemental) je příkladem sdíleného autorství vestavěného do formy. (kap. 13)

Art-based research (P. Leavy; McNiff, Eisner) – umělecké postupy jako svébytný způsob poznávání. Vynášejí tiché, tělesné a citové vědění a otevírají účast i lidem bez odborné průpravy. (kap. 14)

B

Bilbaoský efekt / starchitecture – víra, že ikonická stavba přepne město do globálních toků. Je to druhá tvář generického města, rovněž vyráběná pro globální pohled. (kap. 12)

D

Dataveillance (R. Clarke) – dohled vykonávaný prostřednictvím dat místo přímého pozorování. Empirický obsah mu dodaly Snowdenovy dokumenty (2013). (kap. 11)

Disciplinární moc (M. Foucault) – moc, která místo trestání těla na odiv (jako moc svrchovaná) působí nepřetržitým, všedním uspořádáním a vyrábí „poddajná těla“. Čím je méně viditelná, tím je účinnější. (kap. 3)

Dočasné využití (Zwischennutzung) – přechodné obsazení prázdných míst, které oživuje, testuje a přesvědčuje. Hrozí mu ale komodifikace a role „průkopníka“, který lokalitu rozehřeje pro developera. (kap. 9)

Dohledové uskupení a datový dvojník (Haggerty & Ericson) – rozptýlený, rhizomatický dohled skládá z datových toků „datového dvojníka“, na nějž se pak působí místo na živého člověka. (kap. 11)

Dohledový kapitalismus (S. Zuboff) – lidská zkušenost se zabírá jako bezplatná surovina a mění se v predikční produkty. Cílem je chování předvídat i upravovat („instrumentární moc“). (kap. 11)

Druhá smrt / zapomínání – chvíle, kdy už na zemřelého nikdo nevzpomíná. Evropský systém nájmu a tlecí doby činí ze zapomínání pravidlo. (kap. 8)

Dualismus město × příroda – ideologické rozdělení, které staví město a přírodu proti sobě. Podle Latoura („nikdy jsme nebyli moderní“) nikdy doopravdy neplatilo, protože všechno jsou hybridy. (kap. 7)

Dualita struktury (A. Giddens) – struktura jako médium i stále obnovovaný výsledek jednání. Nejvlivnější teoretický pokus rozpustit dualismus struktury a jednání. (kap. 1)

E

Efekt obrubníkového nájezdu (curb-cut effect) – opatření prosazené pro nejhůře obsloužené tělo zlepší prostředí všem. Historicky si je vydobyli lidé zdola (Berkeley, Rolling Quads), shora je nikdo nedaroval. (kap. 6)

Efekty sousedství a efekty koncentrace (W. J. Wilson) – místo ovlivňuje životní šance víc, než by odpovídalo vlastnostem jednotlivců. Nahromaděná chudoba se sama reprodukuje, protože mizí kontakty, vzory a instituce. (kap. 5)

Environmentální spravedlnost – nerovné rozdělení zeleně a ekologických rizik podle třídy a etnicity. Nedostatek zeleně v chudých čtvrtích je z tohoto hlediska křivdou. (kap. 7)

Etika péče (Fisher & Tronto; Puig de la Bellacasa) – péče jako „vše, co děláme, abychom udrželi a opravili svět“. Údržba je péčí, je genderovaná a znevažovaná a vztahuje se i na svět nelidský. Patří sem i „privilegovaná neodpovědnost“ těch, kdo z péče těží, aniž ji konají. (kap. 10)

Evaluace užívané stavby (POE) – návrat do obydlené budovy a ověření, zda funguje podle záměru. Přímo měří mezeru mezi pojatým a žitým prostorem. (kap. 4)

Evidence-based design – návrhová praxe, která důležitá rozhodnutí opírá o výzkumné doklady místo pouhého zvyku a vkusu. (kap. 4)

G

Genderová datová mezera (C. Criado Perez) – svět měřený a navrhovaný podle mužských těl a režimů dne (úklid sněhu, nárazové figuríny). Nápravou je gender mainstreaming (Vídeň), který vychází ze zjišťování skutečného užívání. (kap. 6)

Gentrifikace – příliv majetnějších obyvatel a kapitálu do dříve chudší (často centrální) čtvrti, který zvyšuje ceny a vytlačuje původní obyvatele. Pojem zavedla Ruth Glassová (1964), dnes se mluví o gentrifikaci „planetární“ (Lees a kol.). (kap. 5)

Globální kulturní toky / scapes (A. Appadurai) – globalizace jako nesourodé, často protichůdné toky (lidí, médií, technologií, financí, idejí) místo stejnoměrné homogenizace. (kap. 12)

Globální město (S. Sassen) – velitelské uzly světové ekonomiky, v nichž se soustřeďují pokročilé služby. Město se polarizuje na elitu a nízce placenou (často migrantskou) obsluhu a vzniká „nová geografie centrality a marginality“. (kap. 12)

Globální smysl pro místo a power-geometry (D. Massey) – místo jako uzel globálních vztahů. Mobilita je rozdělena nerovně, někdo toky řídí, jiný je jimi vláčen (srov. Baumanův protiklad turisty a tuláka). (kap. 12)

Green (environmentální) gentrifikace – ekologické zlepšení zvyšuje hodnotu nemovitostí a vytlačuje původní obyvatele, tzv. „paradox městské zeleně“ (Wolch, Byrne, Newell). (kap. 7)

H

Hawthornský efekt a nereaktivní míry – pozorování mění chování pozorovaných. Protiváhou jsou stopy, které o svém čtení nevědí (desire lines, opotřebení, spotřeba). (kap. 4)

Heterotopie (Foucault) – reálné „jiné“ místo, protiprostor, který běžný řád obrací, zhušťuje nebo pozastavuje (hřbitov, loď, muzeum, zahrada, věznice). Má vlastní čas a rituály vstupu. (kap. 3)

Hřbitov jako heterotopie (Foucault) – „jiný prostor“ s vlastním časem (heterochronie), jenž v dějinách měnil funkci (od kostela k okraji města, od země ke kolumbáriu). (kap. 8)

Hydraulické občanství (N. Anand) – příslušnost k městu, kterou si obyvatelé musejí vymáhat skrze připojení k síti. Tlak v potrubí je mírou uznání (Bombaj). (kap. 10)

Hypotéza – ověřitelné tvrzení o vztahu („výhled do zeleně zkracuje zotavení“). Každý návrh nějakou hypotézu mlčky obsahuje. (kap. 4)

CH

Chicagská škola / urbánní ekologie – první systematická urbánní sociologie (Park, Burgess, Wirth; 20.–30. léta). Chápe město jako ekosystém soutěže o prostor; patří sem Burgessův model soustředných zón a „zóna přechodu“. (kap. 5)

I

Ideologie trvalosti – sklon architektury pokládat trvalou, „hotovou“ formu za ideál a proměnlivost za nedostatek. Fixace formy je přitom výkonem moci, který uzavírá budoucí možnosti. (kap. 9)

Infrastruktura (S. L. Star) – relační, vestavěné a „průhledné“ systémy, které mizí do pozadí, učíme se je jako součást členství a zviditelní se až poruchou. Jsou v nich zmrzlá společenská a politická rozhodnutí. (kap. 10)

J

„Just green enough“ (Curran & Hamilton) – strategie zezelenání, z něhož neplyne vytlačení, protože ekologické zlepšení se oddělí od luxusní zástavby. (kap. 7)

K

Klam prázdné nádoby – intuice, že prostor je předem daný neutrální box, v každodennosti neškodná, pro porozumění městu zavádějící. (kap. 2)

Komunity praxe (Lave & Wenger) – tacitní, zkušenostní vědění údržby, které se předává účastí v praxi a v příručkách nestojí. Údržbáři jsou spoluautory života stavby. (kap. 10)

Korelace × kauzalita – společný výskyt dvou jevů versus skutečné způsobení jednoho druhým. Kauzalitu lze hájit teprve po vyloučení „všeho ostatního“. (kap. 4)

Kosmologický konflikt – neslučitelné představy o smrti, těle a posmrtnu promítnuté do hřbitova: uložení × žeh, věčný klid × opětovné užití (nájem, tlecí doba), orientace hrobu. (kap. 8)

L

Lieux de mémoire (P. Nora) – „místa paměti“. V moderní době, kdy živá paměť vyhasla, se paměť externalizuje do určených míst (pomníků, muzeí, výročí, archivů). (kap. 8)

Living lab – reálné prostředí spoluřízené uživateli, v němž se řešení tvoří a ověřují na místě a v čase, opakovaně a s mnoha aktéry (MIT; ENoLL). Městský living lab spojuje pilotní provoz (kap. 4), dočasnost (kap. 9) a participaci. (kap. 14)

M

Matoucí proměnná (confounder) – třetí činitel, který ovlivňuje výsledek i domnělou příčinu a vytváří zdánlivou souvislost. Je jádrem „pasti korelace“. (kap. 4)

Modulor (Le Corbusier) – proporční soustava odvozená z postavy vysoké 183 cm. Ukazuje, jak se jedno určité tělo vydává za univerzální lidskou míru (srov. vitruviánský člověk, Neufert). (kap. 6)

Mýtus průměrného člověka (Quetelet, vyvrátil Daniels 1952) – uživatel průměrný ve všech rozměrech najednou neexistuje, a návrh pro průměr proto nesedne nikomu. Řešením je nastavitelnost a rozpětí. (kap. 6)

N

Nástroje ABR – photovoice (Wang & Burris), mentální mapy (Lynch), kulturní sondy (Gaver a kol.), procházkové metody a dérive (Debord), fórumové divadlo (Boal). (kap. 14)

Naturalizační past – sklon vykládat vyrobenou nerovnost jako přirozený výsledek soutěže nebo jako projev „kultury“ obyvatel. Je to prostorová obdoba záměny veřejného problému za osobní selhání (kap. 1). (kap. 5)

Navržená příroda jako nástroj (F. L. Olmsted, Singapur) – park jako inženýrsky vyrobená scenérie se společenskými i ekonomickými cíli, jimiž jsou zdraví, mravní povznesení, ukázňování, růst hodnoty pozemků nebo státní značka. (kap. 7)

Neformalita – způsob urbanizace a nástroj moci, který se netýká jen chudých. Stát rozhoduje, co je „neformální“ a co zbourá. (kap. 5)

O

Obrat k údržbě (S. J. Jackson, „myšlení rozbitého světa“; Russell & Vinsel, „maintainers“) – kritika kultu inovace. Svět se neustále rozpadá a drží jej oprava a údržba, práce podceňovaná, často genderovaná a špatně placená. Deficit údržby končí havárií (most Morandi). (kap. 10)

Obtížné dědictví (S. Macdonald) – hmotné pozůstatky zahanbující minulosti a dilema, zda je zbořit, zachovat, nebo reinterpretovat. Patří sem „temný turismus“ (Lennon & Foley) a etika reprezentace traumatu. (kap. 8)

Obyčejná města / pohled z Jihu (J. Robinson, A. Roy, A. Simone) – kritika hierarchie „globálních měst“ a důraz na globální Jih, kde se odehrává urbánní budoucnost. Patří sem „lidé jako infrastruktura“ a spor o Lagos (Koolhaas × Gandy) jako výstraha před romantizací nouze. (kap. 12)

Okrašlovací spolky – česká tradice dobrovolné občanské péče o veřejný prostor (první v Kutné Hoře 1861, svaz potlačen 1951, dnes obnovovaná). Péče je tu občanskou praxí, která přesahuje placenou službu. (kap. 10)

Operacionalizace – převod mlhavého pojmu (živost, pohoda) na pozorovatelný ukazatel (počet průchozích, doba pobytu). Hrozí tu honba za ukazatelem na úkor pojmu. (kap. 4)

Organizovaná složitost (J. Jacobs) – město jako emergentní, samoorganizující se řád, který žije v čase („tanec chodníku“, „oči ulice“) a nedá se nakreslit shora. Diverzitu drží i staré, levné budovy, tedy čas nastřádaný v zástavbě. (kap. 9)

Osobní starost × veřejný problém (Mills) – rozdíl mezi tím, co lze vyložit a řešit individuálně, a tím, co je projevem uspořádání společnosti. (kap. 1)

P

Panoptikon (J. Bentham, M. Foucault) – architektonický diagram moci, prstenec cel kolem ústřední věže, v němž je dohlížený trvale viditelný a dohlížitel skryt. Moc „viditelná, a přitom neověřitelná“ se zvnitřní a působí, i když ve věži nikdo není. (kap. 3)

Panství mrtvých (R. P. Harrison) – člověk je tvor „pohřbívající“. Mrtví zakládají obec a město spočívá na paktu mezi živými a mrtvými. (kap. 8)

Participativní akční výzkum (P. Freire, O. Fals-Borda, K. Lewin) – výzkum s lidmi a pro změnu, nikoli o lidech. Stojí na dialogu, zvědomění a cyklu jednání a reflexe. Příbuzným pojmem je ko-produkce (E. Ostromová). (kap. 14)

Planetární urbanizace (Brenner & Schmid, navazuje na Lefebvra) – zánik protikladu město/venkov, „koncentrovaná“ a „rozšířená“ urbanizace. Urbánní je i sklad, dálnice, důl a datové centrum. (kap. 12)

Poddajná těla (Foucault) – těla vycvičená disciplinárními technikami (rozvrh, rozčlenění prostoru, hodnocení), objekt i nástroj moci zároveň. (kap. 3)

Podživot (underlife, Goffman) – „druhotná přizpůsobení“, jimiž si lidé i v totální instituci vydobývají zbytky autonomie. Je to apropriace pod maximální dominancí. (kap. 3)

Pole, habitus, kapitál (P. Bourdieu) – architekt jedná v poli s vlastními pravidly a hierarchiemi. Jeho „vkus“ a „oko“ jsou společensky utvořené (kulturní kapitál, distinkce) a jeho odbornost může působit jako symbolické násilí. (kap. 13)

Postpolitická participace (E. Swyngedouw) – proměna účasti v rituál shody, který zakrývá skutečný mocenský spor a může nerovnost posvětit jménem demokracie. (kap. 14)

Právo na město (H. Lefebvre; D. Harvey) – kolektivní právo obývat město, přivlastňovat si je a měnit je. Patří k němu autogestion (samospráva). Architektovi tu připadá role zprostředkovatele. (kap. 13)

Princip normality (Halden, Hogeweyk) – návrhová strategie obracející logiku totální instituce. Život uvnitř se má co nejvíce podobat životu venku, a proto se vracejí prahy, jméno a všední rytmus. (kap. 3)

Produkce prostoru (H. Lefebvre) – teze, že prostor je společenský produkt, který nese vztahy, konflikty a hierarchie své doby (proti představě přírodní danosti či neutrální nádoby). (kap. 2)

Prostor toků (M. Castells) – moc a ekonomika se odehrávají v sítích toků kapitálu a informací, nad „prostorem míst“. (kap. 12)

Prostorová triáda (Lefebvre) – tři současně přítomné podoby každého prostoru: vnímaný (prostorová praxe, tělesné užívání), pojatý (reprezentace prostoru: plány, mapy, předpisy) a žitý (prostory reprezentace: význam, symbol, apropriace). (kap. 2)

Prostorová záplata a časoprostorová komprese (D. Harvey) – kapitál se periodicky ukládá do zastavěného prostředí a zrychluje obrat, vlny výstavby a krizí jsou jeho rytmem. (kap. 12)

Protipomník (counter-monument, J. E. Young) – pomník, který odmítá monumentálnost a přenáší práci vzpomínání na diváka. Příklady sahají od stěny Mayi Lin přes mizející hamburský sloup po Stolpersteine. (kap. 8)

Proxemika (E. T. Hall) – kulturně proměnlivá pásma odstupu (intimní, osobní, společenské, veřejné). „Přirozené“ rozměry prostoru jsou ve skutečnosti normy. (kap. 6)

Příroda jako konstrukt (W. Cronon) – „příroda“ i „divočina“ jsou kulturně a dějinně vyrobené kategorie. Idealizace nedotčené divočiny zakrývá přírodu míst, kde žijeme. (kap. 7)

Přítomnost × absence – město utvářejí i nepřítomní, tedy mrtví, zbořené domy, připomínané i zapomenuté události. Absence je činná síla. (kap. 8)

R

Rasializovaný dohled (S. Browne) – dohled je odjakživa rasializovaný (od otroctví po biometrii a rozpoznávání obličejů) a rozdíly nejen sleduje, ale i spoluvytváří. Příkladem je případ R. Williamse (Detroit 2020). (kap. 11)

Redlining – historická praxe (USA, 30. léta), kdy se úvěry odpíraly celým čtvrtím podle toho, kdo v nich bydlel. Nejznámější doklad toho, že segregace je vyrobená. (kap. 5)

Reflexivita (Bourdieu; D. Schön) – obrácení analytického pohledu na vlastní pozici a předpoklady. Reflektující praktik jedná v dialogu s nejednoznačnou situací. (kap. 13)

Relační a procesuální prostor (D. Massey) – prostor jako produkt vztahů a mnohost souběžných trajektorií, nikdy nehotová „současnost dosud nedovyprávěných příběhů“. Patří sem i pohromadě-vrženost (throwntogetherness). (kap. 2)

Rentová mezera (rent gap; N. Smith) – rozdíl mezi skutečným a potenciálním výnosem pozemku, který činí reinvestici (a tím gentrifikaci) ziskovou. Vysvětluje proces z nabídkové strany. (kap. 5)

Replikační krize a publikační zkreslení – jedna studie je hypotéza, jistotu dává až nezávislé opakování. Ohromující nálezy se publikují snáze než nulové. (kap. 4)

S

Scientismus – sklon pokládat za skutečné jen měřitelné. Protějšek pověrčivosti, stejně zavádějící. (kap. 4)

Segregace – prostorové oddělení skupin podle třídy, etnicity či rasy. Vytvářejí ji konkrétní mechanismy, například redlining, apartheidní zónování nebo praxe přidělování bydlení. (kap. 5)

Separátní systém (Eastern State Penitentiary) – konkurenční program disciplíny, náprava izolací a samotou místo viditelnosti. Dokládá, že disciplínu lze postavit různými formami. (kap. 3)

Sociální fakt (É. Durkheim) – způsob jednání, myšlení a cítění, který je vůči jednotlivci vnější, donucující a kolektivní (jazyk, peníze, zákony, normy). Je reálný, přestože jej vyrobili lidé. (kap. 1)

Sociální model postižení (M. Oliver) – postižení vyrábí prostředí. Zneschopňuje schod, ne vozík. (kap. 6)

Sociální stratifikace v prostoru – prostor společenskou nerovnost (třída, etnicita, status) nejen zrcadlí, ale i organizuje. Adresa spoluurčuje životní šance. (kap. 5)

Sociální třídění (D. Lyon) – dohled třídí populaci do kategorií, s nimiž se zachází rozdílně, a tím reprodukuje nerovnost (srov. klasifikace v kap. 10 a kap. 5). (kap. 11)

Sociologická imaginace (C. W. Mills) – schopnost vidět spojení mezi osobním životopisem a dějinnými či strukturálními silami a přepínat pohled mezi jednotlivcem a celkem společnosti. (kap. 1)

Splintering urbanism (Graham & Marvin) – rozpad kdysi univerzálních veřejných sítí na prémiové (pro movité) a obcházené (pro chudé). Infrastruktura je tu vektorem nerovnosti. (kap. 10)

Společnost kontroly (G. Deleuze) – přechod od uzavřených disciplinárních institucí k nepřetržité, modulující kontrole prostřednictvím kódů a sítí, v níž se jedinec mění v „dividuum“ rozložené na data. (kap. 11)

Spolutvorba / co-design (skandinávský participatory design; P. Ehn) – uživatelé jako spolunávrháři, kteří do procesu vstupují víc než jen jako respondenti. Participace tu znamená sdílení vědění i rozhodovací moci. (kap. 14)

Spravedlivé a otevřené město (S. Fainstein; I. M. Young; R. Sennett; N. Fraser; E. Soja) – rovnost, rozmanitost a demokracie jako kritéria, otevřenost vůči odlišnosti, přerozdělení i uznání, rozlišení „ville“ a „cité“ a prostorová spravedlnost. (kap. 13)

Standardní (normativní) uživatel – tělo, s nímž návrh mlčky počítá, historicky dospělý, zdravý a průměrně vysoký muž. Kdo se od něj odchyluje, je předem mírně vyloučen. (kap. 6)

Strategie × taktiky (M. de Certeau) – strategie je kalkul moci s vlastním „náležitým místem“, která organizuje prostor shora (mapa, plán). Taktika je umění slabých bez vlastního místa, kteří jednají v cizím prostoru a využívají čas a příležitost. (kap. 9)

Struktura × jednání – vztah mezi uspořádáními, která nás přesahují (a současně omezují i umožňují), a schopností jednotlivců volit a jednat. (kap. 1)

Synopticon (T. Mathiesen) – obrácený panoptikon, v němž mnozí (prostřednictvím médií) sledují nemnohé. Doplňuje Foucaultův panoptikon, kde nemnozí sledují mnohé. (kap. 11)

Š

Šedé prostory (gray spaces; O. Yiftachel) – populace a místa držené mezi legalitou a vystěhováním ve stavu „trvalé dočasnosti“. Plánování je zde nástrojem „plíživého apartheidu“. (kap. 5)

T

Taktický urbanismus (Lydon & Garcia) – drobné, levné, často dočasné zásahy, které mají odstartovat trvalou změnu (pop-up zóny, parklety, pilotní úpravy). Dočasnost je tu testem a důkazem. (kap. 9)

Technologická suverenita / datový commons (model Barcelony) – protimodel, v němž o svých datech rozhoduje občan a data jsou veřejnou infrastrukturou místo kořisti. (kap. 11)

Teorie rozbitých oken (Wilson & Kelling 1982) – vlivná prostorová hypotéza, jejíž doklady nikdy nedorostly jejího vlivu. Ukázka folkloru proměněného v globální politiku, s matoucí proměnnou (chudobou) v pozadí. (kap. 4)

Teorie světového systému (I. Wallerstein) – jádro, poloperiferie a periferie jako strukturální rámec nerovnosti mezi místy a městy. (kap. 12)

Terrain vague (I. de Solà-Morales) – neurčitá, opuštěná zbytková místa jako rezervoár svobody a možností. Jejich paradox spočívá v tom, že navrhnout je zpravidla znamená zničit jejich neurčitost. (kap. 9)

Teze knihy – prostor je sociální (každé uspořádání ztělesňuje sociální rozhodnutí) a společnost je prostorová (každý sociální vztah má místo). Z toho plyne, že každý výkres je hypotézou o sociálním životě. (kap. 1)

Tokenismus a participation-washing – riziko, že metody vytvoří jen zdání účasti bez sdílení moci. Living lab může sklouznout k „experimentování na obyvatelích“, participativní design k estetizaci (Superkilen). (kap. 14)

Totální instituce (E. Goffman) – místo bydlení i práce, kde velká skupina podobně situovaných lidí, odříznutá od okolní společnosti, vede uzavřený, formálně spravovaný život. Ruší hranice mezi spánkem, prací a hrou. (kap. 3)

U

Umrtvování já (Goffman) – soustavné odebírání identity při vstupu do totální instituce (uniforma, číslo, ztráta majetku a kontroly nad denním režimem). (kap. 3)

Univerzální design (R. Mace) – navrhovat rovnou pro nejširší spektrum lidí bez zvláštních úprav. Je protikladem dodatečně „přilepené“ bezbariérovosti a segregovaného přístupu. (kap. 6)

Ú

Územní stigma (L. Wacquant) – diskvalifikace samotnou adresou. Pověst místa dopadá na jeho obyvatele u zaměstnavatelů, na úřadech i v médiích. (kap. 5)

V

Validita a reliabilita – zda se měří to, co se tvrdí (a zda závěr platí i jinde), a zda by totéž měření dalo tentýž výsledek. (kap. 4)

Víc-než-lidské (more-than-human) – přístup, který decentruje člověka a počítá s nelidskými spoluobyvateli města (zvířaty, rostlinami, houbami, vodou). Patří sem rewilding a „třetí krajina“ (G. Clément). (kap. 7)

Volný prostor (loose space; Franck & Stevens) – schopnost prostoru nechat se osvojit i k jinému než zamýšlenému užití. Opakem je „těsný“, jednoúčelově naprogramovaný prostor. (kap. 9)

Vrstvy budovy (S. Brand) – stavba jako soubor vrstev, které se obměňují různě rychle (pozemek, konstrukce, plášť, rozvody, dispozice, vybavení). Návrh, který vrstvy nesvazuje, stárne postupně, po částech. (kap. 9)

Výzkumný cyklus – iterativní sled otázka → teorie → návrh → data → analýza → interpretace → nová otázka. Končí zpřesněním a další otázkou, jistotou nikdy. (kap. 4)

Z

Zelená kosmetika – zeleň jako reklama a distinkce bez měřitelného ekologického přínosu. Od funkční zeleně ji odliší až měření (test: Bosco Verticale). (kap. 7)

Ž

Žebřík participace (S. Arnstein) – škála od manipulace přes tokenismus k občanské moci. Většina „participace“ uvízne v tokenismu a participace se může stát i nástrojem kooptace (Miessen; Cooke & Kothari). (kap. 13)

Žité tělo (M. Merleau-Ponty) – prostor poznáváme tělem, pohybem a dosahem, abstraktní plán nestačí. Mezi viděným výkresem a prožívaným prostorem zeje mezera. (kap. 6)

Poznámka: Pojmy jsou převzaty ze sekcí „Klíčové pojmy této kapitoly“ napříč knihou a sjednoceny; kde se týž pojem objevuje ve více kapitolách, jsou uvedeny všechny odkazy. Plné výklady, příklady a prameny najde čtenář v příslušných kapitolách a v souhrnné bibliografii.

REJSTŘÍK PŘÍPADOVÝCH STUDIÍ

Které město, která stavba – a co dokládají

Kniha je stavěna na případech: každá kapitola vychází z konkrétního místa nebo stavby, z nichž teprve vyvozuje teorii. Tento rejstřík je shromažďuje na jednom místě, aby posloužil jako průvodce i jako zásobník příkladů pro výuku a vlastní práci. Případy jsou záměrně voleny ve dvojím měřítku – vedle světových stojí české –, aby bylo zřejmé, že tytéž mechanismy pracují doma i ve světě. Přehled je řazen podle kapitol; na konci je připojen abecední index. U každého případu je uvedeno místo a stručně to, co v knize dokládá.

Kapitola 1 — Proč sociologie pro architekty

Případ	Místo	Co ilustruje
Pruitt-Igoe	St. Louis, USA	Kolaps modernistického sídliště; „smrt moderní architektury“ jako mýtus vs. sociální a fiskální realita (rám celé knihy).
Bijlmermeer	Amsterodam, NL	Evropský protějšek Pruitt-Igoe; velké sídliště mezi úpadkem a obnovou.
Robin Hood Gardens	Londýn, UK	Muzealizace brutalistického bydlení (fragment ve V&A) jako spor o hodnotu a paměť.

Kapitola 2 — Jak se prostor vyrábí

Případ	Místo	Co ilustruje
Pražská náplavka	Praha, CZ	Táž zeď, jiné místo: proměna vnímaného, pojatého a žitého prostoru; apropriace zdola (Lefebvrova triáda).
Cheonggyecheon	Soul, KR	Odkrytí zatrubněné řeky jako produkce prostoru; kritické čtení „navrácené přírody“ (rozvíjeno v kap. 7).

Kapitola 3 — Instituce, moc a prostor

Případ	Místo	Co ilustruje
Presidio Modelo	Kuba	Doslovný panoptikon: architektura dohledu a internalizace kázně.
Eastern State Penitentiary	Filadelfie, USA	Separátní systém věznění; prostor jako nástroj nápravy i krutosti.
Věznice Halden	Norsko	Věznice navržená proti totální instituci; humánní režim a spor o vliv architektury (navazuje kap. 4).
Hogeweyk	Weesp, NL	„Vesnice pro lidi s demencí“ jako totální instituce i etická otázka („Truman Show“).

Kapitola 4 — Výzkumný cyklus

Případ	Místo	Co ilustruje
Ulrichovo okno	Pensylvánie, USA	Výhled do zeleně a zotavení: korelace vs. kauzalita, matoucí proměnná, zrod evidence-based designu.
Teorie rozbitých oken	New York, USA	Líbivá prostorová hypotéza povýšená na globální politiku dřív, než byla ověřena; její empirická korekce.
Hawthornské studie	Chicago, USA	Pozorování mění chování (Hawthornský efekt); nereaktivní míry a meze POE.

Kapitola 5 — Centrum a okraj

Případ	Místo	Co ilustruje
Calton vs. Lenzie	Glasgow, UK	Rozdíl 28 let naděje dožití na pár kilometrů: nerovnost vepsaná do mapy (WHO 2008).
Apartheidní město	Johannesburg / Kapské Město, JAR	Segregace jako výslovné dílo územního plánování (Group Areas Act); geografie přežívající režim.
Pařížské banlieues	Paříž, FR	Chudoba na okraji (nikoli v jádru); územní stigma (Wacquant); korekce Burgessova modelu.
Redlining	USA	Odpírání úvěrů celým čtvrtím podle obyvatel: doklad, že segregace je vyrobená, nikoli přirozená.
Karlín	Praha, CZ	Povodeň 2002 jako spouštěč gentrifikace; tiché vytlačení (romská komunita) a rozprodej pozemků.
Chanov	Most, CZ	Sociálně vyloučená lokalita jako výsledek bytové politiky a odsouvání, nikoli „kultury“ obyvatel.

Kapitola 6 — Norma a tělo

Případ	Místo	Co ilustruje
Modulor	Le Corbusier	Jedno určité tělo (muž 183 cm) povýšené na univerzální míru; norma vydávaná za přírodu.
Kokpity USAF (Daniels)	USA	Mýtus průměrného člověka: nikdo není průměrný ve všech rozměrech; řešení je nastavitelnost.
Nárazové figuríny	USA	Genderová datová mezera se smrtelnými následky; „Modulor v ocelovém provedení“.
Gender mainstreaming	Vídeň, AT	Plánování založené na zjištění, kdo prostor skutečně užívá (Frauen-Werk-Stadt, úklid sněhu).
Rolling Quads / curb-cut	Berkeley, USA	Snížené obrubníky vydobyté zdola; efekt obrubníkového nájezdu prospívá všem (struktura × jednání).

Kapitola 7 — Lidské a nelidské

Případ	Místo	Co ilustruje
Central Park / Seneca Village	New York, USA	„Příroda“ jako inženýrsky vyrobená scenérie nesoucí hodnoty; vymazání osady při vzniku parku (Olmsted).
Garden City / Gardens by the Bay	Singapur	Navržená zeleň v měřítku státu: ekologický výkon i nástroj správy a značky.
Bosco Verticale	Milán, IT	Test „zelené kosmetiky“: vertikální les jako ikona, distinkce a otázka měřitelného přínosu.
High Line	New York, USA	Skvělá krajinářská architektura jako motor green gentrifikace; autoři sami přiznali selhání vůči čtvrti.

Kapitola 8 — Přítomnost a absence

Případ	Místo	Co ilustruje
Starý židovský hřbitov	Praha, CZ	Kosmologie věčného klidu vs. nedostatek půdy: hroby v až dvanácti vrstvách.
Ruriden a vertikální kolumbária	Tokio / Hongkong	Nájemní kosmologie dovedená do výšky: smrt jako úložná jednotka s přístupovým systémem.
Krematorium Pavla Janáka	Pardubice, CZ	Žeh jako sekulární, pokrokový manifest; architektura jako světonázor („Dům světla“).
Vietnam Veterans Memorial	Washington, USA	Zlom v jazyce pomníku (Maya Lin): zářez, jména, zrcadlení místo heroického podstavce.
Mizející pomník proti fašismu	Hamburk, DE	Protipomník (Gerz): sloup mizející do země přenáší práci vzpomínání na diváka.
Památník zavražděných Židů	Berlín, DE	Pole stél bez jmen (Eisenman): spor abstrakce vs. informace jako nejpoctivější stav paměti.
Stolpersteine	Evropa	Rozptýlená paměť ve všedním kroku: „kameny zmizelých“ v chodníku před posledními domovy obětí.
Stalinův pomník / metronom	Praha (Letná), CZ	Sled kolos → prázdný podstavec → metronom jako čitelný výrok o proměnách paměti; obtížné dědictví.

Kapitola 9 — Trvalost a dočasnost

Případ	Místo	Co ilustruje
Times Square	New York, USA	Dočasná taktika (barva a židle) proměněná v trvalou pěší zónu; pilotní ověření jako v kap. 4.
Tempelhofer Feld	Berlín, DE	Referendem uhájená otevřená, nezastavěná plocha: vítězství dočasného a neurčitého nad výstavbou.
Les Grands Voisins	Paříž, FR	Dočasné využití jako sjednaný mezičas (ubytování, dílny, veřejný život) před přestavbou.
Christiania	Kodaň, DK	Půlstoletí „svobodného města“ v šedém prostoru; třetí konec dočasnosti – zesmluvnění do rukou obyvatel.
Kasárna Karlín	Praha, CZ	Apropriace zdola narážející na územní plán a kolaudaci; dočasnost jako fáze zhodnocení pozemku.

Kapitola 10 — Viditelné a neviditelné

Případ	Místo	Co ilustruje
Hydraulické občanství	Bombaj, IN	Voda v časových oknech: tlak v potrubí jako míra příslušnosti k městu (splintering urbanism).
Most Morandi	Janov, IT	Deficit údržby končící katastrofou (43 mrtvých); na novostavbu se peníze najdou, na údržbu ne.
Pražské metro (povodeň 2002)	Praha, CZ	Infrastruktura se zviditelní teprve poruchou (Star): ze samozřejmé sítě nejdiskutovanější objekt.
Okrašlovací spolky	ČR (od 1861)	Dobrovolná občanská péče o veřejný prostor; péče jako občanská praxe, nikoli jen placená služba.

Kapitola 11 — Kontrola a svoboda

Případ	Místo	Co ilustruje
Sidewalk Toronto	Toronto, CA	Chytré město jako soukromé loviště dat; projekt odmítnut zdola (BlockSidewalk).
Technologická suverenita / Decidim	Barcelona, ES	Protimodel: data jako veřejný statek a participační platforma; „napřed občan, potom technologie“.
Městský kamerový systém	Praha, CZ	Debata o rozpoznávání obličejů; hranice mezi bezpečím a dohledem („Velký bratr v čínském stylu“).
Případ Roberta Williamse	Detroit, USA	První doložené chybné zatčení kvůli rozpoznávání obličejů: rasializovaný dohled a cena omylu.
Sociální kredit / Sin-ťiang	Čína	Krajní podoba dohledového uskupení spojeného s mocí státu; plošné biometrické sledování menšiny.

Kapitola 12 — Globální a lokální

Případ	Místo	Co ilustruje
Globální města	New York / Londýn / Tokio	Velitelské uzly světové ekonomiky a jejich polarizace na elitu a migrantskou obsluhu (Sassen).
Spor o Lagos	Lagos, NG	Koolhaas (fascinující samoorganizace) vs. Gandy (estetizace nouze): jak číst a nečíst města Jihu.
Bilbaoský efekt	Bilbao, ES	Víra, že ikonická stavba přepne město do globálních toků; někdy zázrak, jindy drahá socha.
Dubaj	SAE	Krajní logika ikony a starchitecture stavěné rukama migrantských dělníků mimo záběr reklamy.
Turistifikace jádra (Airbnb)	Praha, CZ	Historické centrum jako globální zboží: krátkodobé pronájmy vyprazdňují čtvrť od obyvatel.

Kapitola 13 — Architekt jako sociální aktér

Případ	Místo	Co ilustruje
Quinta Monroy / Elemental	Iquique, CL	„Polovina dobrého domu“ (Aravena): sdílené autorství vestavěné do formy; jeho meze i síla.
Pražská náplavka (znovu)	Praha, CZ	Kdo je „autorem“ postupně vzniklého místa: role návrháře, jenž do běžícího procesu jen vstupuje.

Kapitola 14 — Participace a spolutvorba

Případ	Místo	Co ilustruje
Superkilen	Kodaň, DK	Participace jako estetizace: „identita jako výbava parku“; postpolitická spolutvorba (Swyngedouw).
Participativní rozpočet	Porto Alegre, BR	Obyvatelé rozhodují o části městských investic; model rozšířený do tisíců měst včetně českých.
Sociální urbanismus	Medellín, CO	Knihovny, školy a lanovky v nejchudších čtvrtích; proměna zdola i shora – a riziko „aerial gentrification“.
Pěstuj prostor	Plzeň, CZ	Přání obyvatel přetavená přímo do zadání architektonické soutěže; participace na začátku, ne na konci.

Abecední index případů

Pro rychlé vyhledání jsou případy uvedeny abecedně s odkazem na kapitolu, v níž jsou probírány (řazeno podle českého pravopisu).

Apartheidní město — kapitola 5 (Centrum a okraj)

Bijlmermeer — kapitola 1 (Proč sociologie pro architekty)

Bilbaoský efekt — kapitola 12 (Globální a lokální)

Bosco Verticale — kapitola 7 (Lidské a nelidské)

Calton vs. Lenzie — kapitola 5 (Centrum a okraj)

Central Park / Seneca Village — kapitola 7 (Lidské a nelidské)

Dubaj — kapitola 12 (Globální a lokální)

Eastern State Penitentiary — kapitola 3 (Instituce, moc a prostor)

Garden City / Gardens by the Bay — kapitola 7 (Lidské a nelidské)

Gender mainstreaming — kapitola 6 (Norma a tělo)

Globální města — kapitola 12 (Globální a lokální)

Hawthornské studie — kapitola 4 (Výzkumný cyklus)

High Line — kapitola 7 (Lidské a nelidské)

Hogeweyk — kapitola 3 (Instituce, moc a prostor)

Hydraulické občanství — kapitola 10 (Viditelné a neviditelné)

Chanov — kapitola 5 (Centrum a okraj)

Cheonggyecheon — kapitola 2 (Jak se prostor vyrábí)

Christiania — kapitola 9 (Trvalost a dočasnost)

Karlín — kapitola 5 (Centrum a okraj)

Kasárna Karlín — kapitola 9 (Trvalost a dočasnost)

Kokpity USAF (Daniels) — kapitola 6 (Norma a tělo)

Krematorium Pavla Janáka — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Les Grands Voisins — kapitola 9 (Trvalost a dočasnost)

Městský kamerový systém — kapitola 11 (Kontrola a svoboda)

Mizející pomník proti fašismu — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Modulor — kapitola 6 (Norma a tělo)

Most Morandi — kapitola 10 (Viditelné a neviditelné)

Nárazové figuríny — kapitola 6 (Norma a tělo)

Okrašlovací spolky — kapitola 10 (Viditelné a neviditelné)

Památník zavražděných Židů — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Participativní rozpočet — kapitola 14 (Participace a spolutvorba)

Pařížské banlieues — kapitola 5 (Centrum a okraj)

Pěstuj prostor — kapitola 14 (Participace a spolutvorba)

Pražská náplavka — kapitola 2 (Jak se prostor vyrábí)

Pražská náplavka (znovu) — kapitola 13 (Architekt jako sociální aktér)

Pražské metro (povodeň 2002) — kapitola 10 (Viditelné a neviditelné)

Presidio Modelo — kapitola 3 (Instituce, moc a prostor)

Pruitt-Igoe — kapitola 1 (Proč sociologie pro architekty)

Případ Roberta Williamse — kapitola 11 (Kontrola a svoboda)

Quinta Monroy / Elemental — kapitola 13 (Architekt jako sociální aktér)

Redlining — kapitola 5 (Centrum a okraj)

Robin Hood Gardens — kapitola 1 (Proč sociologie pro architekty)

Rolling Quads / curb-cut — kapitola 6 (Norma a tělo)

Ruriden a vertikální kolumbária — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Sidewalk Toronto — kapitola 11 (Kontrola a svoboda)

Sociální kredit / Sin-ťiang — kapitola 11 (Kontrola a svoboda)

Sociální urbanismus — kapitola 14 (Participace a spolutvorba)

Spor o Lagos — kapitola 12 (Globální a lokální)

Stalinův pomník / metronom — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Starý židovský hřbitov — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Stolpersteine — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Superkilen — kapitola 14 (Participace a spolutvorba)

Technologická suverenita / Decidim — kapitola 11 (Kontrola a svoboda)

Tempelhofer Feld — kapitola 9 (Trvalost a dočasnost)

Teorie rozbitých oken — kapitola 4 (Výzkumný cyklus)

Times Square — kapitola 9 (Trvalost a dočasnost)

Turistifikace jádra (Airbnb) — kapitola 12 (Globální a lokální)

Ulrichovo okno — kapitola 4 (Výzkumný cyklus)

Věznice Halden — kapitola 3 (Instituce, moc a prostor)

Vietnam Veterans Memorial — kapitola 8 (Přítomnost a absence)

Poznámka: Některé případy se v knize vracejí ve více kapitolách (např. náplavka v kap. 2, 9 a 13; Cheonggyecheon v kap. 2 a 7; Karlín v kap. 5, 9 a 12); zde jsou uvedeny u kapitoly, kde jsou rozebrány nejpodrobněji. Plné výklady a prameny najde čtenář v příslušných kapitolách a v souhrnné bibliografii.

SOUHRNNÁ BIBLIOGRAFIE

Použitá a doporučená literatura celé knihy

Tato bibliografie shromažďuje na jednom místě veškerou literaturu citovanou a doporučenou v jednotlivých kapitolách. Slouží k rychlé orientaci, k dohledání pramenů a knihovně. U každé položky je v hranaté závorce uvedena kapitola (kapitoly), kde je pramen využit. Řazeno je abecedně podle příjmení prvního autora (u institucionálních a anonymních zdrojů podle názvu), v českém pravopisném pořadí. Kde je to možné, jsou u pramenů dostupných v otevřeném přístupu ponechány odpovídající poznámky z kapitol.

A

Anand, N. (2017). Hydraulic City: Water and the Infrastructures of Citizenship in Mumbai. Durham: Duke University Press. K hydraulickému občanství. [kap. 10]

Appadurai, A. (1996). Modernity at Large – globální kulturní toky a „scapes"; Beck, U. (1999). World Risk Society. **Pohled z Jihu (světová sociologie):** [kap. 12]

Aravena, A. & Iacobelli, A. (2012). Elemental: Incremental Housing and Participatory Design Manual. Ostfildern: Hatje Cantz. Ke Quinta Monroy a „polovině dobrého domu"; plány uvolněny k volnému užití. **Spravedlivé a otevřené město:** [kap. 13]

Ardıç Yetiş, Ş. a kol. (2021). Studie aplikující Lefebvrovu „trialektiku" na městské náměstí (Afyonkarahisar); volně dostupná v PubMed Central – Humanities & Social Sciences Communications. Ukázka, jak se vnímaný/pojatý/žitý prostor čte na reálném prostranství. [kap. 2]

Arnstein, S. (1969). „A Ladder of Citizen Participation." JAIP, 35(4) – volně dostupné. Cooke, B. & Kothari, U. (2001). Participation: The New Tyranny?; Miessen, M. (2010). The Nightmare of Participation. [kap. 13]

„Ať žije náplavka. Revitalizace pražské náplavky" (petrjanda/brainwork), ERA21, 2020 – era21.cz. Volně přístupný architektonický rozbor projektu i jeho dějin. [kap. 2]

B

Barnard, T. P. (ed., 2014). Nature Contained: Environmental Histories of Singapore. Singapore: NUS Press. K dějinám kampaně „Garden City". [kap. 7]

Beaumont, G. de & Tocqueville, A. de (1833). On the Penitentiary System in the United States and Its Application in France. Dobová evropská reflexe separátního systému; volně dostupné (public domain). [kap. 3]

Benjamin, R. (2019). Race After Technology; Noble, S. U. (2018). Algorithms of Oppression; O'Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction; Eubanks, V. (2018). Automating Inequality – kritická studia dat a algoritmů. **Chytré město a případy:** [kap. 11]

Bentham, J. (1787/1791). Panopticon; or, The Inspection-House. Primární zdroj diagramu; volně dostupný (public domain). **Dějiny vězeňské architektury:** [kap. 3]

Berger, R. (2016). „Kriminalomsorgen: A Look at the World's Most Humane Prison System in Norway." Pracovní text na SSRN (OA; DOI 10.2139/ssrn.2883512). K věznici Halden a „principu normality". [kap. 3]

Bose, D., Segui-Gomez, M. & Crandall, J. R. (2011). „Vulnerability of Female Drivers Involved in Motor Vehicle Crashes." American Journal of Public Health, 101(12). K nárazovým figurínám a datové mezeře v dopravě. [kap. 6]

Bourdieu, P. (1979). La Distinction. Paris: Minuit; Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). An Invitation to Reflexive Sociology. Pole, habitus, kapitál, reflexivita. Stevens, G. (1998). The Favored Circle. Cambridge, MA: MIT Press. [kap. 13]

Brand, S. (1994). How Buildings Learn. New York: Viking. K vrstvám budovy; Habraken, N. J. (1972). Supports – otevřená stavba. **Taktický urbanismus a dočasné využití:** [kap. 9]

Brenner, N. & Schmid, C. (2014). „The ‚Urban Age' in Question." IJURR, 38(3); Brenner, N. (ed., 2014). Implosions/Explosions. Berlin: Jovis. Navazuje na Lefebvre, H. (1970). La révolution urbaine. **Toky a kulturní globalizace:** [kap. 12]

Bristol, K. G. (1991). „The Pruitt-Igoe Myth." Journal of Architectural Education, 44(3), 163--171. Zakládající revizionistická studie; volně dostupné verze v univerzitních repozitářích (zelený OA). [kap. 1]

Browne, S. (2015). Dark Matters: On the Surveillance of Blackness. Durham: Duke University Press – rasializovaný dohled. [kap. 11]

C

Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society – prostor toků. Massey, D. (1991, 2005) – globální smysl pro místo a power-geometry (viz kap. 2). Bauman, Z. (1998). Globalization – turista a tulák. Harvey, D. (1989). The Condition of Postmodernity – časoprostorová komprese. [kap. 12]

Centre for Universal Design (NC State): The Principles of Universal Design (R. Mace a kol.) – sedm principů, volně dostupné online. [kap. 6]

Clarke, R. (1988). „Information Technology and Dataveillance." Communications of the ACM, 31(5). Původ pojmu dataveillance. **Studia dohledu (světová sociologie):** [kap. 11]

Coleman, A. (1985). Utopia on Trial. London: Hilary Shipman. Vlivná – a metodologicky sporná – obhajoba architektonického determinismu; číst spolu s její kritikou. **Doplňkové:** [kap. 1]

Cronon, W. (1995). „The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature." In Uncommon Ground. New York: W. W. Norton. Esej je volně dostupný na autorově webu (williamcronon.net) – OA. [kap. 7]

Curran, W. & Hamilton, T. (2012). „Just Green Enough: Contesting Environmental Gentrification in Greenpoint, Brooklyn." Local Environment, 17(9); titíž (2018), Just Green Enough. London: Routledge. [kap. 7]

D

Daniels, G. S. (1952). „The Average Man?" Technická zpráva USAF. Popularizováno: Rose, T. (2016). The End of Average. K mýtu průměru a nastavitelnosti. [kap. 6]

de Certeau, M. (1980). L'invention du quotidien (angl. The Practice of Everyday Life; česky Vynález každodennosti). Strategie a taktiky; kapitola „Walking in the City". [kap. 9]

Deleuze, G. (1990). „Postscript on the Societies of Control." October, 59 (1992). Volně dostupné; navazuje na Foucault, Dohlížet a trestat (kap. 3). [kap. 11]

Dokumentace a fotoarchivy (Wikimedia Commons; Atlas Obscura) – stavba 1926--1931, pět kruhových bloků, uzavřeno 1967, dnes muzeum a národní památka. [kap. 3]

Dokumentace Bosco Verticale (Stefano Boeri Architetti – stefanoboeriarchitetti.net) a kritické komentáře v odborném tisku k nákladům, údržbě a měřitelnému přínosu vertikální zeleně. **Green gentrifikace (otevřený přístup a případy):** [kap. 7]

Durkheim, É. (1895). Les règles de la méthode sociologique. (Česky Pravidla sociologické metody.) Klíčová je pasáž vymezující sociální fakt. [kap. 1]

Durkheim, É. (1897). Le suicide. Pro představu, jak se sociální fakt zkoumá „jako věc". [kap. 1]

E

Eastern State Penitentiary Historic Site – easternstate.org. Dokumentace, plány a interpretační materiály k separátnímu systému. **Otevřený přístup – případy a aplikace:** [kap. 3]

Ehn, P. (1988). Work-Oriented Design of Computer Artifacts a skandinávský participatory design (projekt UTOPIA). De Carlo, G. – participativní architektura (Villaggio Matteotti); Sanoff, H. (2000). Community Participation Methods in Design and Planning. **Art-based research a metody:** [kap. 14]

Evropská síť living labů (ENoLL, 2006) a literatura o městských living labech; navazuje na pilotní provoz a hodnocení (kap. 4) a na taktický urbanismus (kap. 9). Srov. německé Reallabory a městské laboratoře přechodu (Frantzeskaki a kol.). [kap. 14]

F

Fainstein, S. (2010). The Just City; Young, I. M. (1990). Justice and the Politics of Difference; Sennett, R. (2018). Building and Dwelling; Fraser, N. (1995). „From Redistribution to Recognition?" New Left Review; Soja, E. (2010). Seeking Spatial Justice. **České prameny:** [kap. 13]

Fisher, B. & Tronto, J. (1990). „Toward a Feminist Theory of Caring"; Tronto, J. (2013). Caring Democracy; Puig de la Bellacasa, M. (2017). Matters of Care – k etice péče. Lave, J. & Wenger, E. (1991). Situated Learning – komunity praxe. **České prameny a případy:** [kap. 10]

Foucault, M. (1967/1984). „Des espaces autres" („Of Other Spaces / Jiné prostory"). Krátká, vlivná přednáška o heterotopiích; anglický překlad (J. Miskowiec) je volně dostupný online – zelený OA. [kap. 3]

Foucault, M. (1967/1984). „Des espaces autres" – hřbitov jako heterotopie (viz též kapitola 3). **Paměť, pomníky, ruiny, dědictví:** [kap. 8]

Foucault, M. (1975). Surveiller et punir. Paris: Gallimard. (Česky Dohlížet a trestat; angl. Discipline and Punish.) Stěžejní jsou pasáže o disciplíně a o panoptismu. [kap. 3]

Franck, K. A. & Stevens, Q. (eds., 2007). Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life. London: Routledge. [kap. 9]

Freidrichs, C. (2011). The Pruitt-Igoe Myth (dokumentární film, USA). Postaven na výpovědích bývalých obyvatel; vhodný úvodní materiál pro seminář. [kap. 1]

Freire, P. (1968). Pedagogika utlačovaných; Fals-Borda, O. – participativní akční výzkum (PAR); Lewin, K. – akční výzkum. Ostrom, E. – ko-produkce. [kap. 14]

G

GAC / MPSV (2015). Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR. Volně dostupná (esfcr.cz) – 606 lokalit, \~115 tisíc obyvatel; mapový portál. [kap. 5]

Gandy, M. (2005). „Learning from Lagos." New Left Review, 33. Polemika s Koolhaasovým čtením Lagosu (Harvard Project on the City / Mutations, 2000). [kap. 12]

Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. Cambridge: Polity Press. K dualitě struktury a teorii strukturace. **K případu Pruitt-Igoe:** [kap. 1]

Glass, R. (1964). London: Aspects of Change. London: MacGibbon & Kee. Místo, kde se poprvé objevuje pojem „gentrifikace". [kap. 5]

Goffman, E. (1961). Asylums. New York: Anchor Books. Zakládající text o totálních institucích, umrtvování já a podživotu; opřený o terénní výzkum v psychiatrické nemocnici. [kap. 3]

Graham, S. & Marvin, S. (2001). Splintering Urbanism. London: Routledge. Ke štěpení sítí a nerovnému přístupu. [kap. 10]

H

Haggerty, K. & Ericson, R. (2000). „The Surveillant Assemblage." British Journal of Sociology, 51(4) – datový dvojník. Gandy, O. (1993). The Panoptic Sort. Bauman, Z. & Lyon, D. (2013). Liquid Surveillance. [kap. 11]

Hall, E. T. (1966). The Hidden Dimension. Proxemika a kulturní proměnlivost odstupu. [kap. 6]

Harcourt, B. E. (2001). Illusion of Order. Cambridge, MA: Harvard University Press. Systematická kritika teorie i politiky nulové tolerance. **K metodě, POE a mezím výzkumu:** [kap. 4]

Harrison, R. P. (2003). The Dominion of the Dead. Chicago: University of Chicago Press. K paktu živých a mrtvých a k zakládající roli pohřbívání. [kap. 8]

Hayden, D. (1980). „What Would a Non-Sexist City Be Like?" Signs, 5(3). A Criado Perez, C. (2019). Invisible Women. London: Chatto & Windus – genderová datová mezera. [kap. 6]

Heathcott, J. (2012). „Pruitt-Igoe and the Critique of Public Housing." Journal of the American Planning Association, 78(4). Historická rekonstrukce provozních a fiskálních příčin úpadku. **Srovnávací případy (Evropa):** [kap. 1]

Hou, J. (ed., 2010). Insurgent Public Space. London: Routledge. K „povstaleckým" kořenům taktik. **České prameny:** [kap. 9]

CH

Christopher, A. J. (1994). The Atlas of Apartheid. London: Routledge. Kartografická rekonstrukce apartheidního plánování jihoafrických měst. [kap. 5]

I

IPR Praha – Manuál participace a vazba na architektonické soutěže; spolek Pěstuj prostor (Plzeň) – otevřené výzvy a přetavení přání obyvatel do zadání (např. Jiráskovo náměstí); ČKA – debaty OTTA „Participace v architektuře". Světové příklady: participativní rozpočet v Porto Alegre a sociální urbanismus v Medellínu. [kap. 14]

IPR Praha – Manuál tvorby veřejných prostranství a Manuál participace („Jak plánovat participativně?"); architektonické soutěže ve spolupráci s Českou komorou architektů (ČKA); pražská náplavka jako příklad sdíleného autorství (kap. 2 a 9). [kap. 13]

J

Jackson, S. J. (2014). „Rethinking Repair." In Media Technologies (MIT Press). A Graham, S. & Thrift, N. (2007). „Out of Order." Theory, Culture & Society, 24(3). K obratu k údržbě a opravě. **Údržba, péče (otevřený přístup):** [kap. 10]

Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities. (Česky Smrt a život amerických velkoměst.) Kritika modernistického plánování; organizovaná složitost, „tanec chodníku". [kap. 9]

Jencks, C. (1977). The Language of Post-Modern Architecture. London: Academy Editions. Pro původní (a dnes zpochybňovaný) výrok o „smrti moderní architektury". [kap. 1]

Johnston, N. (2000). Forms of Constraint: A History of Prison Architecture. Urbana: University of Illinois Press. Přehledné dějiny vězeňských půdorysů. [kap. 3]

K

K dočasnému využití (Zwischennutzung): práce skupiny Urban Catalyst (Berlín), případ Tempelhofer Feld a pařížských Les Grands Voisins (dokumentace Yes We Camp / Plateau Urbain); volně dostupné přehledy a zprávy. [kap. 9]

K havárii mostu Morandi (Janov, 14. 8. 2018): závěrečné zprávy italského vyšetřování a přehledy v odborném tisku; nový viadukt Renza Piana (2020) jako protipól viditelné novostavby a neviditelné údržby. [kap. 10]

K High Line: Friends of the High Line; rozhovory s R. Hammondem (CityLab / The Atlantic, 2017); datové analýzy cen (StreetEasy, „Changing Grid"). K Cheonggyecheonu viz zdroje kapitoly 2. [kap. 7]

K Hogeweyku: dokumentace Molenaar & Bol & Van Dillen architecten a provozovatele (Vivium Zorggroep); kritické komentáře v odborném i denním tisku (heslo „dementia village"). **K případu Presidio Modelo:** [kap. 3]

K případům: Sidewalk Labs / Waterfront Toronto (zrušeno 2020); Barcelona – „Towards Technological Sovereignty", projekt DECODE a platforma Decidim (volně dostupné); Městský kamerový systém hl. m. Prahy a debata o rozpoznávání obličejů (2019); nařízení EU o umělé inteligenci (AI Act, 2024). [kap. 11]

Kang, C. D. & Cervero, R. (2009). „From Elevated Freeway to Urban Greenway: Land Price Impacts of the CGC Project in Seoul, Korea." Urban Studies, 46(13). K dopadům projektu na ceny pozemků. [kap. 2]

Kasárna Karlín (spolek Pražské centrum) – dočasné kulturní využití a jeho střet s územním plánem a kolaudací; pražská náplavka (viz kapitola 2). [kap. 9]

Kitchin, R. (2014). „The Real-Time City?" GeoJournal, 79; Greenfield, A. (2013). Against the Smart City; Morozov, E. (2013). To Save Everything, Click Here – „technologický solucionismus". [kap. 11]

Kritická literatura k „restaurované přírodě" a vytlačení pouličních obchodníků z Cheonggyecheonu je rozsáhlá (klíčová hesla: Cheonggyecheon restoration, street vendors, simulated nature); doporučujeme dohledat aktuální přehledové studie v databázích. **K případu pražské náplavky:** [kap. 2]

L

Latour, B. (1991/1993). We Have Never Been Modern (Nikdy jsme nebyli moderní). K rozpuštění dualismu příroda × společnost a k nelidem jako aktérům. [kap. 7]

Le Corbusier (1948, 1955). Le Modulor / Modulor 2. K tělu povýšenému na míru; srov. Neufert, E. (1936). Bauentwurfslehre. [kap. 6]

Leavy, P. (2015). Method Meets Art: Arts-Based Research Practice. New York: Guilford; McNiff, S. (1998). Art-Based Research; Eisner, E. – umění jako forma poznání; Pink, S. (2009). Doing Sensory Ethnography. [kap. 14]

Lees, L., Shin, H. B. & López-Morales, E. (2016). Planetary Gentrification. Cambridge: Polity. Ke globalizaci procesu. [kap. 5]

Lefebvre, H. (1968). Le Droit à la ville (Právo na město); Harvey, D. (2008). „The Right to the City." New Left Review, 53 – volně dostupné; Mitchell, D. (2003). The Right to the City. **Participace, agency, reflexe:** [kap. 13]

Lefebvre, H. (1974). La production de l'espace. Paris: Anthropos. (Angl. The Production of Space, přel. D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell, 1991.) Náročný, ale zakládající text; pro úvod postačí pasáže o prostorové triádě. [kap. 2]

Lydon, M. & Garcia, A. (2015). Tactical Urbanism. Washington: Island Press; Sadik-Khan, J. & Solomonow, S. (2016). Streetfight – proměna Times Square z dočasného pokusu v trvalou pěší zónu. [kap. 9]

Lyon, D. (2007). Surveillance Studies: An Overview; (2001) Surveillance Society – sociální třídění. Mathiesen, T. (1997). „The Viewer Society." Theoretical Criminology, 1(2) – synopticon. [kap. 11]

M

Macdonald, S. (2009). Difficult Heritage. London: Routledge – Norimberk a nacistická minulost. Lennon, J. & Foley, M. (2000). Dark Tourism. Edensor, T. (2005). Industrial Ruins. **České prameny:** [kap. 8]

Massey, D. (2005). For Space. London: Sage. K relačnímu a procesuálnímu pojetí prostoru; přístupnější je její esej „A Global Sense of Place" (1991), volně dostupný v řadě repozitářů (zelený OA). [kap. 2]

Mills, C. W. (1959). The Sociological Imagination. New York: Oxford University Press. (Česky Sociologická imaginace. Praha: SLON.) Pro potřeby kapitoly postačí první kapitola, „The Promise". [kap. 1]

MoMA, „Halden Prison" (Design and Violence) – moma.org. Volně přístupný architektonický komentář (Erik Møller Architects + HLM). [kap. 3]

N

Nassauer, J. I. (1995). „Messy Ecosystems, Orderly Frames." Landscape Journal, 14(2). K přijetí divoké zeleně veřejností. **Singapur a vertikální zeleň:** [kap. 7]

Nora, P. (1984--1992). Les Lieux de mémoire; stať „Between Memory and History" (1989, Representations 26) bývá volně dostupná v repozitářích. [kap. 8]

O

Oliver, M. (1990). The Politics of Disablement – sociální model postižení; McRuer, R. (2006). Crip Theory. **Doprava, přístupnost, věk:** [kap. 6]

Olmsted, F. L. & Vaux, C. (1858). Návrh „Greensward" (Central Park). K parku jako společenskému a ekonomickému projektu; k Seneca Village viz dokumentace Central Park Conservancy. **Víc-než-lidské a třetí krajina:** [kap. 7]

Open Science Collaboration (2015). „Estimating the Reproducibility of Psychological Science." Science, 349(6251). K replikační krizi; volně dostupné shrnutí. [kap. 4]

Ouředníček, M. a kol. – práce o gentrifikaci a rezidenční diferenciaci Prahy (Přírodovědecká fakulta UK); mapové podklady a publikace volně dostupné online. [kap. 5]

P

Park, R. E., Burgess, E. W. & McKenzie, R. D. (1925). The City. Chicago: University of Chicago Press. Zakládající text Chicagské školy a urbánní ekologie (Burgessův model soustředných zón). [kap. 5]

prazskenaplavky.cz – oficiální web správce; přehled kobek a jejich nového využití. [kap. 2]

Preiser, W. F. E., Rabinowitz, H. & White, E. (1988). Post-Occupancy Evaluation. Klasický úvod do evaluace užívaných staveb; volně dostupné příručky k POE nabízejí též Usable Buildings Trust a RIBA. [kap. 4]

R

„Revitalizace náplavky", Encyklopedie Prahy 2 – encyklopedie.praha2.cz. Kontext, pravidla provozu a „tiché" dny. [kap. 2]

Robinson, J. (2006). Ordinary Cities. London: Routledge; Roy, A. & Ong, A. (eds., 2011). Worlding Cities; Simone, A. (2004). „People as Infrastructure." Public Culture, 16(3); Davis, M. (2006). Planet of Slums; Wallerstein, I. – teorie světového systému; Chakrabarty, D. (2000). Provincializing Europe. [kap. 12]

Roethlisberger, F. J. & Dickson, W. J. (1939). Management and the Worker. Cambridge, MA: Harvard University Press. Původní hawthornské studie. [kap. 4]

Russell, A. & Vinsel, L. (2016). „Hail the Maintainers." Aeon – volně dostupné. Mattern, S. (2018). „Maintenance and Care." Places Journal – volně dostupné (OA). [kap. 10]

S

Sampson, R. J. & Raudenbush, S. W. (1999). „Systematic Social Observation of Public Spaces." American Journal of Sociology, 105(3). Klíčová empirická korekce: nepořádek i kriminalita mají společné strukturální příčiny. [kap. 4]

Sassen, S. (1991). The Global City. Princeton: Princeton University Press; táž (2014), Expulsions. K velitelským uzlům a polarizaci globálního města. [kap. 12]

Schelling, T. (1971). „Dynamic Models of Segregation." Journal of Mathematical Sociology, 1(2) – model „překlopení"; Roy, A. & AlSayyad, N. (eds., 2004). Urban Informality – k neformalitě jako způsobu urbanizace. **České prameny:** [kap. 5]

Smith, N. (1979). „Toward a Theory of Gentrification." Journal of the American Planning Association, 45(4); a týž (1996), The New Urban Frontier – rentová mezera a „revanšistické město". [kap. 5]

Soja, E. W. (1996). Thirdspace. Oxford: Blackwell. Rozvedení Lefebvrovy triády do pojmu „třetího prostoru". **Otevřený přístup – aplikace triády na konkrétní místa:** [kap. 2]

Solà-Morales, I. de (1995). „Terrain Vague." In Anyplace. Cambridge, MA: MIT Press. K hodnotě neurčitých a opuštěných míst. [kap. 9]

Stadt Wien: Manual for Gender Mainstreaming in Urban Planning and Urban Development – volně dostupné ke stažení; přehled vídeňských projektů (Eva Kailová, Frauen-Werk-Stadt). [kap. 6]

Star, S. L. (1999). „The Ethnography of Infrastructure." American Behavioral Scientist, 43(3). K rysům infrastruktury a neviditelné práci; srov. Bowker, G. & Star, S. L. (1999). Sorting Things Out. Cambridge, MA: MIT Press. [kap. 10]

Starý židovský hřbitov v Praze (výklady Židovského muzea v Praze) – pohřbívání 1439--1787, na 12 000 náhrobků, vrstvy hrobů; volně dostupné. [kap. 8]

Stevens, Q. & Franck, K. A. (2016). Memorials as Spaces of Engagement. London: Routledge. K užívání a navrhování současných památníků (vč. Lin a Eisenmana). [kap. 8]

Studie vídeňského projektu Grätzloasen (proměna parkovacích míst ve veřejné dvorky) čtená Lefebvrovou triádou – popisuje „dvojí apropriaci" a spory o „zneužití" prostoru; dostupná v akademických repozitářích. **K případu Cheonggyecheon:** [kap. 2]

Swyngedouw, E. (2011). „Interrogating Post-Democratization." Political Geography, 30(7). Ke „postpolitické" participaci. Ke Superkilenu:

dokumentace BIG / Topotek 1 / Superflex a kritické komentáře (heslo „Superkilen participation critique"). [kap. 14]

T

The Center for Health Design – healthdesign.org. Otevřená znalostní databáze studií o vlivu prostředí na zdraví (vč. shrnutí Ulrichovy studie a její metodiky). [kap. 4]

Thörn, H., Wasshede, C. & Nilson, T. (eds., 2011). Space for Urban Alternatives? Christiania 1971--2011. K půlstoletí kodaňského „svobodného města" a jeho normalizaci. [kap. 9]

Till, J. (2009). Architecture Depends. Cambridge, MA: MIT Press; Awan, N., Schneider, T. & Till, J. (2011). Spatial Agency; Schön, D. (1983). The Reflective Practitioner; Tafuri, M. (1973). Architecture and Utopia. [kap. 13]

Tradice okrašlovacích spolků (od roku 1861, Kutná Hora; dnes obnovovaná) – dobrovolná občanská péče o veřejný prostor. Povodeň roku 2002 a pražské metro jako případ poruchy, jež zviditelní infrastrukturu. [kap. 10]

Turistifikace a krátkodobé pronájmy (Airbnb) v jádru Prahy – analýzy Institutu plánování a rozvoje hl. m. Prahy (IPR). Pozice Česka v evropské produkční síti a „rozšířená urbanizace" logistických hal a průmyslových zón. [kap. 12]

U

Ulrich, R. S. (1984). „View through a Window May Influence Recovery from Surgery." Science, 224(4647), 420--421. Zakládající studie evidence-based designu; plné PDF je volně dostupné v řadě repozitářů – zelený OA. [kap. 4]

V

Vertovec, S. (2007). „Super-diversity and Its Implications." Ethnic and Racial Studies, 30(6); Saunders, D. (2010). Arrival City. **České prameny:** [kap. 12]

Victoria & Albert Museum: dokumentace fragmentu Robin Hood Gardens (zachráněn 2017, vystaven na Bienále architektury v Benátkách 2018) – vam.ac.uk. [kap. 1]

W

Wacquant, L. (2008). Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality. Cambridge: Polity. Ghetto a banlieue ve srovnávacím pohledu; územní stigma. [kap. 5]

Wang, C. & Burris, M. (1997). „Photovoice." Health Education & Behavior, 24(3); Lynch, K. (1960). The Image of the City – mentální mapy; Gaver, B., Dunne, A. & Pacenti, E. (1999). „Cultural Probes." interactions, 6(1); Boal, A. – Divadlo utlačovaných; Debord, G. – dérive a psychogeografie. **Living lab, kritika a případy:** [kap. 14]

Wassenberg, F. (2013). Large Housing Estates: Ideas, Rise, Fall and Recovery. The Bijlmermeer Case. Amsterdam: IOS Press / TU Delft. Podrobná monografie amsterodamského případu. [kap. 1]

Whatmore, S. (2002). Hybrid Geographies; Tsing, A. (2015). The Mushroom at the End of the World; Haraway, D. (2016). Staying with the Trouble; Clément, G. – Manifeste du Tiers paysage („třetí krajina"). [kap. 7]

WHO Commission on Social Determinants of Health (2008). Closing the Gap in a Generation. Ženeva: WHO. Volně dostupné; obsahuje glasgowské srovnání Calton--Lenzie. [kap. 5]

Whyte, W. H. (1980). The Social Life of Small Urban Spaces. Klasická ukázka, jak pozorováním operacionalizovat „živý" veřejný prostor; doprovodný film je volně dostupný online. **Rozbitá okna a jejich kritika:** [kap. 4]

Williamson, B. (2019). Accessible America: A History of Disability and Design. New York: NYU Press. Dějiny přístupnosti včetně Berkeley a hnutí za nezávislý život. [kap. 6]

Wilson, J. Q. & Kelling, G. L. (1982). „Broken Windows." The Atlantic Monthly, březen 1982. Původní esej; volně dostupný online. [kap. 4]

Wilson, W. J. (1987). The Truly Disadvantaged. Chicago: University of Chicago Press. Efekty koncentrace chudoby. [kap. 5]

Wirth, L. (1938). „Urbanism as a Way of Life." American Journal of Sociology, 44(1). Klasická stať o městskosti; volně dostupná v řadě repozitářů. [kap. 5]

Wolch, J. R., Byrne, J. & Newell, J. P. (2014). „Urban Green Space, Public Health, and Environmental Justice: The Challenge of Making Cities ‚Just Green Enough'." Landscape and Urban Planning, 125, 234--244. [kap. 7]

Y

Yiftachel, O. (2009). „Theoretical Notes on Gray Cities: The Coming of Urban Apartheid?" Planning Theory, 8(1), 88--100 (DOI 10.1177/1473095208099300); volně dostupné verze v repozitářích – zelený OA. **Srovnávací a světové případy:** [kap. 5]

Young, J. E. (1993). The Texture of Memory. New Haven: Yale University Press – protipomník; Stolpersteine (G. Demnig, od roku 1992); hamburský Pomník proti fašismu (Gerz & Shalev-Gerz, 1986). [kap. 8]

Z

Zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví – nájem hrobového místa a tlecí doba. Památník Terezín jako příklad „obtížného dědictví"; pardubické krematorium Pavla Janáka (NKP). [kap. 8]

Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs. K behaviorální nadhodnotě a instrumentární moci. [kap. 11]

8

8 80 Cities (Gil Peñalosa) – 880cities.org. Metodiky a případové studie města pro osmileté i osmdesátileté. **Otevřený přístup a aplikace:** [kap. 6]

Poznámka k citační normě: Položky přebírají formát z jednotlivých kapitol a jsou sjednoceny do jednoho abecedního seznamu; před odevzdáním knihy do tisku doporučujeme sjednotit interpunkci a formát podle zvolené citační normy (např. ČSN ISO 690 nebo APA). Odkazy na kapitoly slouží jako vodítko, kde je pramen v knize využit.